

**T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI**

**MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN KURTULUŞA KAĞIZMAN VE
ÇEVRESİNDE ERMENİ TEDHİŞİ (30 Ekim 1918–1 Ekim 1920)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Erol YÜKSEL

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN

KARS–2007

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

**MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN KURTULUŞA KAĞIZMAN VE
ÇEVRESİNDE ERMENİ TEDHİŞİ (30 Ekim 1918–1 Ekim 1920)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Erol YÜKSEL

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN

KARS–2007

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1
A-Kağızman'ın Coğrafyası	1
B-Kağızman'ın Tarihi	3

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN I. DÜNYA SAVAŞI SONUNA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLERİN DURUMU

A-Ermeni Meselesinin Kökeni ve Osmanlı Devleti'nde Ermeni Örgütlenmeleri	7
1-Örgütlenmede Ermeni Kilisesinin Rolü	9
2-Yabancı Devletlerin Ermeni Politikası	16
a)Rusya'nın Ermeni Politikası	17
b)İngiltere'nin Ermeni Politikası	19
c) Fransa'nın Ermeni Politikası	20
3-Ermeni Komitelerinin Genel Faaliyetleri	21
B-Birinci Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi	24
1-Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi	25
2-Kafkas Cephesi	27
3- Doğu Anadolu'da Ermeni Faaliyetleri	28

İKİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI ELVİYE-İ SELÂSE'DE MİLLÎ TEŞKİLÂTLANMA

A- Mondros Mütarekesi ve Elviye-i Selâse'nin Kaybedilmesi	31
1-Mütareke Öncesi Durum ve Mütareke'nin İmzalanması	31
2-Mütareke Öncesi Türk Ordusu'nun Kafkasya'dan Çekilmesi	32
3-Mondros Mütarekesi'nde Elviye-İ Selâse İle İlgili Maddeler	33
4-Mütareke Şartlarının Elviye-i Selâse'de Uygulanması	35
5-Türk Ordusu'nun Elviye-i Selâse'den Geri Çekilmesine Halkın Tepkisi	38
B-Milli Teşkilatlanmanın Süreci	40
1-Kars Milli İslam Şurası Dönemi	40
a) I.Kars Kongresi	41
b) II. Kars Kongresi	42
c) Ali Rıza Bey'in Kağızman'da Teşkilat Kurma Çalışmaları	44
2-Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Dönemi	46
a) III. Kars Kongresi ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümetinin Kuruluşu	46
b) Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Faaliyetleri	50
ba) İdari Alanda Yapılan Çalışmalar	50
bb) Askeri Alanda Yapılan Çalışmalar	51
bc) Siyasi Alanda Yapılan Çalışmalar	53
3- Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Yıkılışı	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KAĞIZMAN'DA ERMENİ TEDHİŞİ VE MİLLİ TEŞKİLATLANMA

A-Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhiş Hareketleri ve Yöntemleri	57
1-1918-1919 Yıllarında Kağızman ve Civarında Ermeni Tedhişi	58
2-1920 Yılında Kağızman ve Çevresinde Ermeni Tedhişi	84
B-Kağızman'da Ermenilere Karşı Yerel Siyasi ve Askeri Teşkilatlanma	94
1-Kağızman ve Ortakale'de Milli Şura Kurulması ve Ermenilere Karşı Mücadele	94
2-Ermenilere Karşı Askeri Faaliyetler	95
a) Ali Rıza Bey'in Ailesine Ermeniler Tarafından Yapılan Haksızlıklar	102

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK MİLLİ MÜCADELESİ VE BÖLGENİN ANAVATAN'A KATILMASI

A- Türk Milli Mücadelesi ve Elviye-i Selâse	111
1) XV. Kolordu Komutanlığı'nın Faaliyetleri	113
B-TBMM'nin Elviye-i Selâse Politikası	115
1-Doğu Harekâtı Öncesi Bölgedeki Siyasi Faaliyetler	115
2. I. Doğu Harekâtı ve Kağızman'ın Türk Hâkimiyetine Girişi	119
a) Kağızman'da Ermeni Mezalimine Dair Ali Rıza Bey'in 23 Ekim 1920 Tarihli Raporu	121
3.II. Doğu Harekâtı ve Kars'ın Türk Hâkimiyetine Girişi	124
4.Siyasi Antlaşmalar Çerçevesinde Bölgenin Anavatana Katılışı	125
a) Gümrü Antlaşması (3 Aralık 1920)	125
b) Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)	126
c) Kars Antlaşması (13 Ekim 1921)	128

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	130
BİBLİYOGRAFYA	135
EKLER	145
ÖZGEÇMİŞ	163

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MONDROS MÜTAREKESİ'NDEN KURTULUŞA KAĞIZMAN VE ÇEVRESİNDE ERMENİ TEDHİŞİ (30 Ekim 1918–1 Ekim 1920)

Erol YÜKSEL

Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN

ÖZET

Osmanlı Devleti vatandaşı olarak yüzyıllar boyunca huzurlu bir yaşam alanı bulan Ermeniler, milliyetçilik duygularıyla harekete geçmişlerdir. Bu doğrultuda 19.Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti içerisinde bağımsız bir Ermeni Devleti kurabilmenin planlarını yapmaya başladılar. Bu amaçla örgütlenme çalışmalarına hız verdiler. Osmanlı Devletinin son dönemlerinde bu ayrılıkçı Ermeni faaliyetleri, Osmanlı Devleti'ne büyük zararlar vermiştir.

93 Harbi neticesinde Kağızman ve çevresinin Rus işgaline uğraması ile birlikte, bölgede Ermeni istekleri artmıştır. Kağızman ve çevresindeki Ermeniler, yabancı devletlerin de desteğiyle bölgede kurulması planlanan Ermeni Devleti'nin bir parçası olarak gördükleri Kağızman'da faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bölgede Rusya'nın işgalci olarak bulunması Ermeni teşkilatlanmasına katkı sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu olumsuz durum, Ermenileri iyice cesaretlendirmişti. Ermeni Çeteleri bölge halkını göçe zorlamak amacıyla tedhiş hareketlerine başlamıştı. Bu faaliyetler Müslüman halka mezalim olarak yansımaktadır.

Bu çalışmaya konu olan Kağızman ve civarındaki Ermeni tedhişi, Müslüman dokusu ile dikkat çeken Kağızman'ın, Türk-İslam ahalisi üzerindeki Ermeni politika ve faaliyetlerinin aydınlatılması amaç edinilmiştir. Bu çerçevede Kağızman ve civarının

tarihi süreç içerisindeki sosyokültürel durumu ve bölgedeki gelişmeler değerlendirilmiştir.

ANAHTAR KELİMELELER: Kağızman, Evliye-i Selâse, Ermeni Tedhişi, Ermeni Örgütlenmesi, Ali Rıza Ataman Bey.

THESIS OF MASTER ART

**THE TERROR OF ARMANIA IN SURROUNDINGS OF KAĞIZMAN FROM
MONDROS TO ITS INDEPENDENCE(30 October 1918–1 October 1920)**

Erol YÜKSEL

KAFKAS UNIVERSITY

**THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DIVISION OF HISTORY**

SUBDIVISION OF HISTORY OF TURKISH REPUBLIC

Supervisor

Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ARSLAN

ABSTRACT

Armenians who found a peace living area during centuries as a citizen of otoman state started action with the feeling of nationalism.After the second term of nineteen century they began to make a plan in orderto set up an independent Armenian state.That's why they acelerated working ogranization.These Armenian terrorist activities gave big harm to ottoman in the last time of otoman.

The desire of Armenian in this region rose with 93 war and occupying Kağızman by Russian Sovereignty.Armenian in Kağızman made activity by the help of the other foreing states.Russian that occupyed this zone sported Armenian terrorist organization.In the first world war the bad condition that otoman was in encouraget Armenians.The Armenians terrorist gang forcet to migrate the region public.These activities was reflected Muslim Turks as a oppresion.

It was tried to clear up Armenian activities and politics ower Kağızman where was on the main and important ways and was importantd with the Muslim population with this study.For these reasons social and culturel pozition of Kağızman in historical and context the development of in this zone were reported.

KEY WORDS: Kağızman Evliye-i Selâse, Mr. Ali Rıza Ataman, Armenian Terrorist Organization, Armenian Forced.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'nin parçalanma dönemine girmesini takiben Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu gibi büyük devletlerin teşvikiyle, devleti oluşturan milletler bir biri ardına bağımsızlık mücadelesine girişmişler ve bunda da başarılı olmuşlardır. Bu gelişmeler Ermeniler için de örnek teşkil etmiştir. Bu amaçla “Millet-i Sadıka” olarak tanınan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlık yolunda faaliyetlere başlamıştır. Ermeni isteklerinin somut yansıması, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir “Ermeni Sorunu” olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemden sonra Ermeniler amaçlarına ulaşmak için her türlü faaliyet içerisine girmişlerdir.

Batılı devletlerin de desteğini alan Ermeniler amaçlarına ulaşmak için isyan propaganda ve çetecilik faaliyetlerine yönelmişlerdir. Etkileri günümüze kadar devam eden Ermeni olaylarının en önemli aşaması Birinci Dünya Savaşı sırasında meydana gelmiştir. Ermeniler savaş sırasında ülkenin çeşitli yerlerinde isyanlar çıkarmıştır. Amaçladıkları Ermenistan Devleti'nin önemli bir kısmını teşkil eden Doğu Anadolu, Ermeni çeteleri tarafından savaş sırasında en fazla Müslüman Türklerin katledildiği yer olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesini imzalayarak çekilmiştir. Mütareke şartları gereği Kafkasya'dan ve Elviye-i Selase'den Osmanlı Ordusunun geri çekilmesi Ermenilere bölgede geniş bir hareket alanı sağlamıştır. Bu amaçla Mütareke sonrası Elviye-i Selase'de Ermeni Çetelerinin faaliyetleri yoğunlaşmıştır.

Bu çalışmamızın amacı, Mütareke sonrası Elviye-i Selase'deki boşluktan yararlanan Ermeni Çetelerinin Kağızman ve çevresindeki Müslümanlara yapmış oldukları tedhiş hareketlerinin ortaya çıkarılmasıdır.

Araştırmada kaynak olarak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve bu arşivlerin bağlı olduğu kurumların konu ile ilgili yayınladıkları arşiv belgelerini içeren kaynaklar taranmıştır. Araştırılan kaynakların orijinal kaynak olmasına dikkat edilmiştir. Bunların dışında yörede görevli bulunanların daha sonra yayınladıkları hatırat türü eserler ve yöre ile ilgili tarihi kaynaklar, Doktora ve Yüksek Lisans tezlerinden de yararlanılmıştır.

Çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, uzantısı günümüze kadar gelen Ermeni Meselesinin kökeni ve örgütlenmesi doğrultusundaki faaliyetlerini kapsamaktadır. İkinci bölüm de ise, örgütlenmenin Osmanlı Devleti'nin en zor döneminde yani Birinci Dünya Savaşı sırasındaki yansımalarına ve savaşın bölgeyi ilgilendiren Kafkas Cephesi dâhilindeki yansımalarına değinilmiştir. Bunun yanında Mondros Mütarekesi ve Mütarekenin bölgeye yansması değerlendirilmiştir. Mütareke sonrası bölgedeki milli teşkilatlanma faaliyetleri belirtilmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Kağızman ve çevresindeki Ermeni Çetelerinin amaçları ve faaliyetleri, yöredeki tedhişin metotları ve sonucu değerlendirilmiştir. Çalışmamızın son bölümünde Elviye-i Selase ve yörenin Ermeni tedhişinden kurtarılmasına ve Anavatan'a katılım sürecine değinilmiştir.

Araştırma ve yazım safhasında kıymetli bilgi ve yardımlarını, engin hoşgörü ve sabrını esirgemeyen hocam Yrd. Doç. Dr. Nebahat Oran Arslan'a en içten teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışmamda değerli meslektaşım İsmail Hayta'ya ve Kağızman'da mahalli çalışmalarıyla tanınan Araştırmacı-Yazar Sait Küçük'e katkılarından dolayı teşekkür ederim.

KISALTMALAR

A.	Arşivi
ATESE	Askeri Tarih ve Stratejik Araştırmaları Enstitüsü
BMM.	Büyük Millet Meclisi
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DH.	Dâhiliye
Ed.	Editör-Editörler
haz.	Hazırlayan
HR.	Hariciye
İA.	İslam Ansiklopedisi
MEB.	Milli Eğitim Bakanlığı
No.	Numara
RES.	Resmi
s.	Sayfa
S.	Sayı
SYS.	Siyasi
ŞFR.	Şifre
TDAV.	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TTK.	Türk Tarih Kurumu
Y.	Yıldız
Yay.	Yayınları, Yayınevi

GİRİŞ

KAĞIZMAN'IN COĞRAFYASI VE TARİHİ

A-KAĞIZMAN'IN COĞRAFYASI

Kağızman ve çevresi Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü içerisinde olup idari bölümlenme açısından Kars ili içerisinde yer almaktadır. Yaklaşık 1400 km² (1392 km²)'lik bir yüzölçümüne sahip olan yörenin kuzeyinde Kars Bazalt Platosu, doğusunda Tuzluca-Iğdır, Ağrı-Eleşkirt ve batısında Horasan Depresyonu yer almaktadır.¹

Aras Irmağı tarafından doğu-batı doğrultusunda ikiye ayrılmış olan Kağızman'da önemli yükselti farkları görülmektedir.² Öyle ki Aras Vadisinin tabanı ile kuzey ve güneydeki yüksek alanlar arasındaki yükselti farkı birçok yerde 1500 m'yi geçmektedir.³ Bu yükselti farkı yörenin en alçak yeri olan Arpaçay Köyü doğusu 1080 m ile en yüksek noktası Âşık Dede Tepesi 3275 m.'dir.⁴

Kağızman'da Doğu Anadolu Bölgesi'nin “*Karasal iklimi*” hâkim olmakla beraber, ayrıntıya inildiğinde kendine özgü iklim koşullarına sahip olduğu görülür. İçerisinde yer aldığı Erzurum-Kars Bölümü'nde etkili olan “*Şiddetli karasal iklim*” den bazı farklarla ayrıldığı dikkat çekmektedir.⁵ Nitekim Kağızman ve çevresinde, yıllık ve aylık ortalama sıcaklık değerleri Erzurum ve Kars illerine oranla daha yüksek olduğu gibi, geniş mevsimleri de, daha uzun ve belirgindir.⁶ Ayrıca don olayları daha geç başlayıp daha erken sona ermekte ve kar daha kısa süreli bir örtü oluşturmaktadır.

Yaklaşık 1900–2000 m.'den daha alçak kesimlerde daha kurak sahaların karakteristik topraklarından olan kahverengi topraklar yayılış gösterirken, 2000–2750 m

¹ Sebahat Uzun, **Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s. 1

² M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953, s. 3

³ Uzun, **Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası**, s. 7

⁴ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 2

⁵ Uzun, **Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası**, s. 3

⁶ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 10–11

arasındaki nispeten nemli ve serin kesimlerinde ise dağ, çayır toprakları yayılış göstermektedir. Eğimin fazla olduğu yerlerde çıplak kayalar ortaya çıkmıştır. Kuzeye bakan yamaçlardaki topraklar daha nemlidir. Aras Nehri kenarındaki 20 km²'lik alüvyon toprakları bulunur.

Kağızman ve çevresinin sahip olduğu dikey yöndeki önemli yükselti farkı, doğal bitki örtüsünün de belli yükselti basamaklarında farklı karakter göstermesine neden olmuştur.⁷ Nitekim vadi tabanı düzlükleri ile diğer alçak kesimler, doğal step alanı içerisinde kalırken, yükseklerle doğru çıkıldıkça potansiyel orman kuşağına girilmesine karşın, günümüzde ağaç formasyonunun aşırı şekilde tahrip edilmiş olması, söz konusu potansiyel orman sahalarının da günümüzde dar alanlı korunmuş birkaç kısım hariç-step formasyonu tarafından işgal edilmesine yol açmıştır.⁸ Bahar aylarında görülen don bitkileri etkilemektedir. İlçedeki toprak grupları çeşitli ağaç türlerinin yetişmesine uygun olmasına karşın tarıma ayrılan alanların dışında tamamen step bitkileri ile kaplanmıştır. Toprağın çok sık olduğu çoraklaşma, tuzlaşma, taşlık olan alanlarda toprak özellikleri ağaç hatta step formasyon gelişmesine dahi uygun olmadığından bu kesimler genelde çıplaktır.

⁷ Uzun, *Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, s. 4

⁸ Uzun, *Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, s. 5

B-KAĞIZMAN'IN TARİHİ

1) Kağızman'ın Adı ve Anlamı

515 tarihinde, İslamlıktan önceleri Kars güneyinde Aras Nehri boyuna yerleşen Hazar Türkleri'nin Kalıs\Kalız boyuna göre yöreye “*Kalızvan*” denilmiştir.⁹

Kalıs\Kalız, 558–630 yılları arasında Hazar Denizi Karadeniz arasındaki bölgede yerleşip devlet kuran Hazar Türklerinin bir boyu olup sözcük kökü Kal'dan, Kalı'dan ibarettir.¹⁰

“*Kal*” sözü, koparıma, koparma, yerinden çıkarılma manasındadır.¹¹ “*Kalı*” sözü ise Oğuz olmayan Suvar\Kazar-Hazar Türklerince kullanılmış olup kaynaklarda “*Kalı-Halı şehri*” manasına gelir. Kalı-Kala'nın aslı da Kalı-Kalak olup sonraki “*Kalak*” müstahkem şehir manasına gelmektedir.¹²

Kalız oymağının mensup olduğu Hazarların Hazar, Kazar, Gezer kelimesi göçebe ve göçer manasını ifade eder.¹³

Kalızman adındaki Van eki- sözcüğü yurt manasını teşkil ettiğinden Kalız-Yurdu manasındaki adı değişime uğrayıp sonradan Kağızman olarak telaffuz edilmiştir.¹⁴

2) Kağızman'ın Tarihçesi

Yöreye M.Ö. 8. yüzyılda Urartular M.Ö. 680 yıllarında İskitler (Sakalar) egemen olmuştur. M.Ö. 6. yüzyılda Perslerin Anadolu'yu egemenlik altına almasıyla birlikte Pers egemenliği bölgede başlamıştır. Büyük İskender'in orduları M.Ö. 4. yüzyılda Persleri geri sürmesiyle, bölge Büyük İskender egemenliğine girmiştir. 1170'li yıllarda Roma İmparatoru Traianuf tarafından, Doğu Anadolu toprakları Roma işgaline uğramıştır. 772 yılında Kağızman Arap komutanı Emir Cahhof Komsora Hanlının eline

⁹ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kağızmanzâdelerin İki Vakfiyesi*, Erzurum: Atatürk Üniv. Edeb. Fak. Araştırma Dergisi, Sayı 7'den Ayrı Basım, s. 8.

¹⁰ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Alç Matbaacılık, 1993, s. 51

¹¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Lügât*, Ankara: Aydın Kitabevi Yay., 1993, s. 483

¹² M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Tarihi*, s. 214

¹³ Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, s. 41

¹⁴ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Kars Eli Dergisi*, Sayı:87, s.4

geçti. Bu bölgede Arşarunik Cahhafiler birliğini kurmuştur. Bölgede egemenliğini 868 yılına kadar sürdüren Cahhaf bu tarihte yenilir ve geri çekilir.¹⁵

Bölgeye 1064 yılından itibaren Selçuklu Türkleri hâkim olmuşlardır. Kağızman 1206-1225'de Ani Ortodoks Atabeylerine 1231-1356 yılına kadar Ani'ye bağlı olarak kalır. Bölgeye 1374 yılında Karakoyunlular 1386 yılında Timur, 1405'de yine Karakoyunlular, 1468'de Akkoyunlular hâkim olmuştur. Akkoyunlular döneminde Kars'ın güneyinde bulunduğundan yöre Kızıldere adıyla da anılır. Kağızman Deresi 1534 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlı Devleti egemenliğine girmiştir. Toprakkale mahallesinde bulunan Taşkale Osmanlılar tarafından 1579'da sancak merkezi yapılır. Bu kale 1664 yılında Ağrı depremi diye anılan depremde yıkılmış olup bugün ise sadece temel kalıntıları mevcuttur. Evliya Çelebi 1646'da gördüğü sancak merkezi Kağızman'ı, Seyahatname adlı esrinde geniş bir şekilde anlatmıştır.¹⁶

1604 yılında Şah Abbas liderliğindeki Safeviler Kars'ı işgal ederek Kars Kalesi'ni yıkmıştır. Osmanlıların doğuya serdar tayin ettiği Sinan Paşa'nın Erzurum'dan, Kars'a doğru yaklaştığını duyan Şah Abbas, Kars'ı boşaltarak Revan'a geri çekilmiştir. IV. Murat döneminde Şah Abbas'ın elinde bulunan Kars Kalesi geri alınıp yeniden onarılmıştır. Daha sonra Arpaçay sancağında kalan yerler'de “Şüregel” Sancağı adıyla yedi sancak olarak Kars eyaletine katılmıştır. Bu sancaklardan Kağızman'la ilgili olanları

1-Keçivan Sancağı: Sarıkamış Akbaba Dağı ile Kağızman Kötek suyu arasında kalan yerler

2- Ağa-Deve: Ağa-Deve tepesi arasındaki “Düzköyleri” bölgesi.

3- Kağızman Sancağı: Güney Demirkapı'dan aşağıda Boğam Boğazı ile Aras kuzeyindeki köyleri kapsamaktaydı.¹⁷

1639'da Safeviler ile Osmanlılar arasında yapılan antlaşma sonrasında Kars ili ve çevresinde 95 yıl süren bir barış dönemi yaşanmıştır.¹⁸ 1746'da yapılan ve uzun süren barış antlaşması döneminde güçlenerek sıcak denizlere açılma hayallerini

¹⁵ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 462

¹⁶ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 462

¹⁷ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 533

¹⁸ **Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars**, Ankara: Kars Valiliği, 1999, s. 24

gerçekleştirmek amacıyla ilk olarak 1807’de Kars’a saldıran Ruslar 1828’den önce şehri daha sonra iç kaleyi işgal etmişlerdir. Şehri yakıp yağmalamış halkı göçe zorlamış, Kağızman’ın Keçivan Kalesi’ni yıkmışlardır. 1829’da imzalanan Edirne Antlaşması’yla Ruslar geri çekilmek zorunda kalmıştır. 16 Haziran 1855’de Kars’ı üçüncü defa kuşatan Ruslara karşı Kars halkı büyük bir direniş göstermiştir. 1855 Kars zaferini görenler raporlarında Türklerin yurt koruması konusunda nasıl kahramanlık destanı yazdıklarını anlatmıştır.

15 Ekim 1877’de Gazi Ahmet Muhtar Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu küçük başarılar kazanmasına rağmen yoğun Rus taarruzu yüzünden Erzurum’a çekilmek zorunda kalmıştır. Kars’ı yeniden kuşatan Ruslar 17–18 Kasım 1877 gecesi kanlı bir hücum ile Kars’ı yeniden işgal etmişlerdir. Son Rus işgaline 6 Mayıs 1877’de uğrayan Kağızman 1877’de “*Okrug*”¹⁹ olarak Kars’a bağlanmıştır. Rusya 1856 arazi kanununa göre Kars’ta “*Oblast*”²⁰ idaresini kurmuş toprak mülkiyetini devletleştirmiştir. Bundan sonra bölgenin demografik yapısını değiştirmek için Müslümanlardan boşaltılan yerlere Ermeni, Rum, Yezidi, Ukraynalı ve Malakan gibi çeşitli etnik ve dini gruplar yerleştirilmiştir.²¹ Kağızman ve çevresi köylerinin bazılarında Ermeniler, Ruslar, Kazaklar, Malakanlar ve Rumlar yerleştirilmiştir.²²

1877–1878 Osmanlı-Rus savaşından itibaren uzun bir süre Rusların hâkimiyetinde kalan Kağızman, Türk kimliğini devam ettirmiştir. 1915 yılında Rusların teşvikiyle Ermeniler Kağızman’da Türklere karşı mezalime başlamışlardır. 3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşmasına kadar Ermeniler saldırılarına devam ederler.

Sevr Antlaşmasından sonra Mustafa Kemal Paşa’nın emri ile Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir 28 Eylül 1920’de harekâtı başlatır.²³ Kazım Karabekir Paşa, emrindeki 15. Kolordu Karakurt’tan Aras vadisine inerek Kağızman’a doğru ilerlemiştir. Milli Şura Hükümeti Dâhiliye Mümessili Kağızmanlı Ali Rıza Ataman’ın

¹⁹ **Askeri Sancak** ;Bkz.Mehmet Saray,**Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**,3.Baskı,Ankara,TTK Yay.,2002,s.340.

²⁰ **Askeri Vilayet**; Bkz. Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s.340.

²¹ İlber Ortaylı, “**Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars**”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İst. :1978, Sayı:9 s.343-360

²² **Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars**, s. 30

²³ M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Milli Mücadele’de Kars**, İstanbul: Hamle Matbaası, 1969, s. 97–99.

Ortakale Köyündeki milis kuvvetleri ilerleyen Türk ordusuna kılavuzluk yaparak 1 Ekim 1920 tarihinde Kağızman'ın Ermeni işgalinden kurtarılmasına yardımcı oldu.²⁴

²⁴ M. Fahrettin Kırzıoğlu, **1855 Kars Zaferi**, İstanbul: Hamle Matbaası, 1969, s. 256–280

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDAN I. DÜNYA SAVAŞI SONUNA KADAR OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİLER

A-ERMENİ MESELESİNİN KÖKENİ VE OSMANLI DEVLETİ'NDE ERMENİ ÖRGÜTLENMELERİ

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde Ermenilerin devlet yönetimiyle ilgili bir problemleri gözükmezken, devletin zaafa uğradığı 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, özellikle yabancı devletlerin desteğiyle Osmanlı Devleti'nden ayırmaya yönelik politika yürütmüşlerdi. Osmanlı Devleti'ni parçalamaya yönelik sürdürdükleri politikaların bir parçası olarak Ermeni cemaatini tahrik etmeye ve dini, siyasi ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda kullanmaya başlamışlardı.²⁵ Avrupa devletlerinin takip ettiği bu politika “*Şark Meselesi*”²⁶ olarak bilinmekteydi.

Şark Meselesi emperyalist ve sömürgeci Avrupa devletlerinin Osmanlı tebaası olan Hıristiyan unsurların haklarını korumak bahanesi ile Osmanlı topraklarını parçalayıp paylaşmayı ifade eder. Bu sebeple Osmanlı Hıristiyanları için sürekli imtiyaz, özerklik ve bağımsızlık istemişler. Nihayet 1789 Fransız İhtilali'nin sonucunda yayılan Milliyetçilik anlayışı doğrultusunda devleti yıkmak için faaliyetlerine başlamışlardır.

Osmanlı Devleti 19. yy ikinci yarısından itibaren kaybettiği savaşlar neticesinde imzaladığı antlaşmalarla Avrupalı devletlerin açık müdahalesine maruz kalmaya başladı. Osmanlı Devletinin içine düştüğü buhrandan istifade ile emperyalist Rusya ile İngiltere ayrılıkçı bir Ermeni hareketine destek olmaya çalışırken Ermeni halkının büyük bir çoğunluğu bu gelişmeleri tasvip etmiyordu. Ancak Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerin kışkırtmalarını Ermeni Cemaatlerinin önde gelen kişileri görememişler veya görmek istememişlerdir. Bunun yanında Avrupa'nın çeşitli

²⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)*, Ankara: TTK Yay., 2001, s. 11

²⁶ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: ATAM Yay., 2005, s. 40

ülkelerine eğitim için giden Ermeni gençleri ülkeye dönerek bu ayrılıkçı çizgide hareket etmişlerdir.

Bu doğrultuda, Osmanlı ülkesinde Ermenilerin kurduğu ilk cemiyet 1860 yılında faaliyete başlayan “*Hayırasever Cemiyeti*”dir.²⁷ Yardım cemiyeti gibi gözüken bu cemiyetin üyeleri pek çok isyan faaliyetlerine katılmışlardır. Bu cemiyetlerden bir diğeri de “*Ermeni Vatanperverler Cemiyeti*”dir. Bu cemiyetin amacına bakıldığında, Türkiye ’deki Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayacak idari ıslahatlar yapılmasını, Ermenilerin serbestçe kendi kendilerini yönetmelini sağlayacak geniş haklar elde etmek olduğu anlaşılmaktadır.²⁸

Ermeniler 1870–1880 arasında ise Van’da “*Araratlı*”, “*İttihat ve Halas*”, “*Kara Haç*”, Muş’ta “*Okul Sevenler*” ve Doğu Erzurum’da “*Milliyetçi Kadınlar*”, “*Anavatan Müdafileri*” adlarını verdikleri cemiyetler meydana getirmişlerdir.²⁹ Kurulan bu Ermeni cemiyetleri eğitim ve kültürel yönden faaliyet yaptıkları propagandasını işlemişlerdir. Ancak bu cemiyetlerin gerçek faaliyet alanları daha sonra meydana gelen Ermeni ayaklanmalarıyla bütün çıplaklığıyla ortaya çıkmıştır.³⁰

1887’de Cenevre’de Marksist Ermeniler tarafından Hınçak partisi 1890’da İhtilalci Hınçak Partisi adını almıştır. Partinin programındaki ilk hedef, Anadolu’daki Ermenilerin siyasi ve milli bağımsızlıklarını sağlamaktır. Anadolu ’da ihtilalle gerçekleştirilecek hedefler ulaşmak için takip edilecek usul; propaganda, kışkırtma, terör, teşkilatlanma ile işçi ve köylü hareketidir.³¹ Hınçak Komitesini yeterince aktif görmeyen bu komitenin öncüleri arasında sıkça ortaya çıkan anlaşmazlıklardan şikâyet eden Ermeniler, Rus idaresindeki ihtilalci Ermeniler ile birleşerek 1890 yılında Tiflis’te “*Taşnak Sutyanyan Komitesi*”ni kurdular.³² Bu komitenin amacı, Rusya ‘ya dayanarak Anadolu Ermenilerinin isteklerini gerçekleştirmektir.

²⁷ Halil Metin, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Ankara:MEB Yay., 2001, s.87

²⁸ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.XI, İstanbul, Çağ Yay., 1989, s.31

²⁹ Metin, **Türkiye’nin Siyasi Tarihinde Ermeni ve Ermeni Olayları**, s.87

³⁰ Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 41–42

³¹ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu (1914–1923)**, Ankara: TTK Basımevi, 1991, s. 77

³² **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.XI, s.31.

Ermenilerin bu faaliyetlerini Osmanlı Devleti sınırlarını aşarak Rusya egemenliğindeki Kars ve Kağızman mıntikasındaki silahlı çeteler kurarak Müslüman halka zulmetmek şeklinde kendini göstermiştir. Ermeni komiteciler davalarını yalnız başlarına kazanamayacaklarını biliyorlardı. Ermenilerin, dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın uluslararası sistemde önemli değişiklikler yapması mümkün değildi. Komiteciler dünya siyasetine hâkim güçlerin bu konuya eğilmelerinin ancak “tedhiş” yoluyla sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle, Doğu Anadolu’da isyanlar çıkartarak yine halkı yeterince tahrik edebilir ve misilleme saiki ile Ermeniler üzerine yürürlerse bölgede iç harp çıkması içten bile değildir. Hıristiyan ve Müslüman tebaası arasında çıkan karşılıklı çarpışmaları durdurmaya çalışan Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir, komitelerin Batı’daki propaganda bürolarında katliam şeklinde kamuoyuna yansıtılacak ve devletler sözümlerine bu “kan dökümüne” son vermeye davet edilecektir.³³ Bu amaçla Doğu Anadolu’ya giren Ermeni çeteleri karşılıklı görünce Erivan ve İran’ın Salmas mıntıklarına çekilmişlerdir. Ermenilerin yaptığı olayları bölgedeki Osmanlı yetkilileri İstanbul ‘a bildirmişlerdir. Bu bilgiler Osmanlı Devleti’nin Sen Petersburg Büyükelçiliği, Kars Başşahbenderliği ve Tiflis Başşahbenderliği’nden gelen raporlar ile de desteklenmekteydi.³⁴

1-Örgütlenmede Ermeni Kilisesinin Rolü

a) Dini Faaliyetleri

Dinin, milliyetçiliğin oluşumundaki etkisi hiç olmazsa Batı toplumları için tartışılır olmakla birlikte Ermeni milliyetçiliğini konu alan bir çalışma, başlangıç noktası kilise olarak tespit etmek düşünülebilir. Bu anlayış doğrultusunda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni Gregoryen Kilisesinin cemaat içi nedenler dolayısıyla giderek huzursuzluğu artmıştır.

Ermenilerin Selçuklu Türkleri hâkimiyetindeki sosyal ve dinsel alandaki huzurlu durumları, Osmanlı Devleti döneminde de devam etmiştir. Osmanlı Hükümdarı Fatih

³³ Oktay Kızılkaya, **Mondros Mütarekesi’nden Kurtuluş’a Iğdır ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918–14 Kasım 1920)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005, s.23

³⁴ Kızılkaya, **Mondros Mütarekesi’nden Kurtuluş’a Iğdır ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918–14 Kasım 1920)**, s. 24

Sultan Mehmet İstanbul'u fethettikten sonra, 1462 yılında Samatya'daki Rumlara ait Sulu Manastır ve bitişiğindeki binaları Ermenilerin dini lideri "*Hovakim-Ouakim*" in emrine vermiştir. Bu suretle bağımsız Ermeni Patrikhanesi'nin kuruluşuna öncelik ederek Hovakim'i patrik yapmıştır.³⁵ Ermeniler bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin bir unsuru olarak 19. ikinci yarısının ortalarına kadar büyük çapta olumsuz hareketlerde bulunmamışlardır. Hatta 1863 yılında "*Ermeni Patrikliği Nizamâtı*" veya "*Ermeni Milleti Nizamnamesi*" adı ile bilinen ve Ermeni Patriğine, Ermeni toplumunun tek sorumlusu ve kendi kendisini yönetmesi anlamına gelen ayrıcalıklar dahi verilmiştir.³⁶ Devletin en çok güvendiği Hıristiyan topluluğu olmaları nedeniyle devlet memurluğuna alınmada hiçbir ayrıcalığa uğramamışlardır. Ermenilerden her düzeyde çok sayıda devlet memuru alınmış ve bunda da bir sakınca görülmemiştir.

Buna karşın, Ermenilerin devlet ve toplum içindeki bu durumunda, Ermeni Patrikliği'nin etkisi hiçbir zaman azalmamıştır. Zira Patrikler Ermenilerin dış işlerini yönetir, şikâyetlerini inceler ve hatta Ermenilerin emlaki gelirlerini de toplarlardı. Fakat zamanla Patriklerin Ermeni toplumu üzerindeki bu etkileri siyasal etki haline dönüştü. Özellikle yabancı devletler Rum Patriklerinde olduğu gibi Ermeni Patrikliği'ni de milli ve siyasi bir makam olarak görmeye başladılar. Berlin Antlaşması'ndan sonra patlak veren Ermeni sorununda İstanbul Patrikliği'nin büyük rolü vardı. Doğu Anadolu'daki Ermeni ayaklanmaları sırasında Ermeni kiliseleri, gerekli desteği vermekten kaçınmayacaktı.

Osmanlı Devleti içindeki Katoliklerin koruyuculuğunu Fransa'nın, Ortodoksların koruyuculuğunu da Rusya'nın üstlenmesini ve bu suretle Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkân ve fırsatını elde etmeleri, 1840'lardan itibaren İngiltere'yi de harekete geçirmiş ve İngiltere de Osmanlı Devleti içinde bir Protestanlık Politikası başlatmıştır. İngiltere bu suretle bir denge kurmaya çalışmaktaydı. Bundan dolayı, İngiltere'nin teşviki ile 1842'de ilk defa Kudüs'te bir Protestan kilisesi açılmıştır. Yine İngiltere'nin desteğindeki Protestan Misyonerleri Osmanlı Devleti topraklarında okullar, kolejler açtılar. Buralarda yapılan ilk iş Ermeni tarih ve

³⁵ Öke, *Ermeni Sorunu (1914–1923)*, s. 70

³⁶ Ali Şafak, "**Der-i Saadet Ermeni Patriği'nin Suret-i İntihabına Dair Nizamname Hükümleri ve Hukuki Açından Kısa Bir Değerlendirilmesi**", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, (ed.) İdris Bal-Mustafa Çufalı, Ankara: Nobel Yayın-Dağıtım, 2003, s. 105–137

edebiyatının, kültürünün işlenmesi olmuştur. İngiltere'nin bu faaliyeti sonucu, birçok Ermeni Protestanlığa dönerken, Ermeniler de İngiltere'yi bir koruyucu olarak görmeye başlamışlardır. Bu da Ermenilerin milli duygularının harekete geçmesine sebep olmuştur.³⁷

İngiltere'nin Protestan Kiliseler açmak, Protestan kolejler kurmak suretiyle başlamış olduğu ve Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak için bir araç olarak kullandığı bu politika bir kısım Gregoryen Ermenilerin Katolikleşmesine neden oldu.³⁸ Aynı cemaat içerisinde misyonerlerce Protestanlaştırma harekâtının başlaması, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni oldukça fazla rahatsız ettiği gibi Ermeni cemaati arasındaki mezhep birliğini de tamamen parçaladı.³⁹

Emperyalist devletlerin, Osmanlı Devleti tebaası olan Gregoryen Ermeni toplumu üzerindeki yoğun misyoner faaliyetleri ve bunlar üzerindeki himayeci siyasetleri sonucunda, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin cemaati üçe bölündü. 1830'da Katolik Ermeni Kilisesi, 1850'de Protestan Ermeni Kilisesi kuruldu. Bu cemaat ve kiliselerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerinin emperyalist devletlerin resmi ve gayri resmi baskıları neticesinde, Babîâli'nin bunları tescil etmek zorunda kalması mezhepler arasındaki rekabeti artırdı. Bütün bu gelişmeler İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin huzursuzluğunu bir kat daha artırmış oldu.⁴⁰

Kiliseyi rahatsız eden gelişmelerden biri de, Osmanlı Devleti'ndeki Tanzimat reformlarıyla başlayan demokratikleşme sürecinin cemaat içindeki dünyevi hâkimiyetini teyit eden geleneksel millet sistemini de sarsmasıydı. Bu tarihe kadar patrik otoritesini Ermeni aristokrasisinden oluşan bir milli konseye dayanarak korumuştur. Ancak 19. yüzyılda Ermeni cemaatinin aşağı tabakalarında başlayan huzursuzluk, Osmanlı genel ıslahatı vesilesiyle su yüzeyine çıkma fırsatı elde edecekti. Milli konseyin tamamıyla aristokrasi içinden oluşturulmasına karşı çıkan halkın baskısıyla 1844'de 30 üyelik konseyin 14'ünün meslek teşekkülünden seçilmesi, 1847'de seçimle biri dini, diğeri cismani konularda uğraşacak iki konseyin ihdas edilmesi sağlanacaktır. 1863'de

³⁷ Erdal İter, "Ermeni Kilisesi ve Terör", Bilim ve Aklın Işığında Eğitim, Ankara 2003, Sayı:38, s.77-85.

³⁸ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)**, Ankara: TTK Basımevi, 1997, s. 566

³⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, Ankara: TTK Basımevi, 1999, s. 126

⁴⁰ Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yayılması", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Aralık 1998, s. 88-98

Babiâli'nin küçük bazı düzenlemelerle ilan ettiği 99 maddelik "Ermeni Milleti Nizamnamesi" ile 140 temsilciden oluşan bir meclis kuruldu. Bu meclisin yirmi üyesi İstanbul ruhbanı arasından, kırkı taşradan, sekseni ise İstanbul'da ikamet eden meslek teşekküllerinden seçilecekti. Patriğin seçiminin de millet meclisince yapılması gerekiyordu.⁴¹ Bu gelişmeler Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeni toplumu üzerindeki kilisenin etkisinin azalmaya eğilim gösterdiğinin işaretidir. Bu gelişmelerden rahatsız olan Ermeni kilisesi 19. yüzyıldaki milliyetçilik akımından yararlanarak Alman ve İtalyan siyasi birliklerinin kurulmasındaki örnekleri kendine model kabul ederek "Ermeni Devleti fikri için uğraşacaktır. Oluşan bu ortam içerisinde 1869'da İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nde bağımsızlık düşüncesi ortaya çıktı.

1876'da İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından rapor hazırlanarak İngiltere Dış İşleri Bakanlığına sunuldu. Akabinde Patrikhane Osmanlı topraklarındaki Ermeni toplumunu yönlendirerek verdikleri raporu destekler mahiyette şikâyetle bulunmalarını istedi. Ermeni din adamları böylece kendi toplumu içerisindeki mezhep kavgasını bir tarafına bırakarak Ermeni toplumu üzerindeki Patrikhanesinin gücünü ve kaybettikleri şahsi nüfuzlarını tekrar kazanabilmek için siyasi anlamda bağımsızlık sevdalarını iyice artırdılar.⁴²

b)Siyasi Faaliyetleri

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ermeniler Rusların tarafını tutmuşlardır. Hatta Doğu Beyazıt'ı alarak Eleşkirt Vadisi'ne doğru işgal hareketlerine girişen Rus ordusunu, Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler sevinç gösterisi ile karşılamışlardır.⁴³ Bu Rus harekâtında Ermeniler fiilen Rus ordusuna öncülük etmişler, hatta bazı şehirlerde isyan ederek Osmanlı ordusunu zor durumda bırakmışlardır. Rus işgal hareketlerini ise kolaylaştırmışlardır. Ruslar tarafından işgal edilen Osmanlı şehirleri Erzurum, Kars, Ardahan ve Batum'da Ermenilerin Ruslarla işbirliği halinde Türk askerlerine ve Türk

⁴¹ Davut Kılıç, **Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara: Asam Yay., 1999, s. 145

⁴² Kılıç, **Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, s. 157-172

⁴³ Öke, **Ermeni Sorunu (1914-1923)**, s. 71

halkına yönelik katliamlara, ırz ve mallarına yoğun bir şekilde saldırdıkları görülmüştür.⁴⁴

Osmanlı-Rus cephe hattında olan ve savaşın olumsuz etkilerine yoğun bir şekilde maruz kalan şehir ve köylerde bunlar olurken İstanbul'daki Ermeni Patriği Nerses Varjabetyan ve dokuz Ermeni piskoposu, Ecmiyazin Katogigosluğu aracılığı ile Rus Çarına ve Prens Gorçakof'a müracaat ederek muhtariyet için yardım edilmesini istemişlerdir. Ermeni istekleri arasında, Rusların işgal ettiği Doğu Anadolu'daki Osmanlı topraklarının geri verilmemesi de bulunuyordu.⁴⁵

İstanbul Ermeni Patriği'nin ısrarları neticesinde; Ruslar Ayastefanos Antlaşmasına Ermeniler için de bir madde koydular.⁴⁶ Böylece Ermeni adı ilk defa uluslararası antlaşmalara girdi. Bu durum Ermeni toplumunun Rusya ve Avrupa devletlerinden bağımsız devlet olma yolundaki siyasi beklentilerini arttırdığı gibi aynı zamanda İstanbul Ermeni Patrikhanesi ile diğer Ermeni kiliseleri arasındaki mezhep çatışmalarından doğan ihtilafın yumuşamasına da neden oldu. Bundan böyle, Patrikhane açık bir şekilde Emperyalist devletlerin desteği ile Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi mücadeleyi aleni yapmaya başladı. İstanbul'daki ileri gelen Ermenilerinde aralarında bulunduğu bir heyet, başlarında Patrik Nerses olduğu halde Yeşilköy'e gelerek Ruslardan Sivas, Erzurum, Van, Muş illerinde muhtar bir Ermeni Devleti'ni kurulmasını ve bölgede Çar ordularının uzun bir süre kalmasını istediler.⁴⁷ Bağımsızlığa giden yolda bütün bu gelişmeler İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni; Osmanlı Devleti üzerinde hesabı olan emperyalist devletlerle ikili ilişkilere yöneltti.

Ayastefanos Antlaşmasının yenilenmiş ve düzenlenmiş hali olan Berlin Antlaşmasının 61. maddesinde yine Osmanlı ülkesindeki Ermenilerin durumu şöyle yer almıştır: "Osmanlı Hükümeti Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerin, yerlerinin gereği olarak ihtiyaç duydukları düzenlemeyi zaman geçirmeden yapmayı ve diğer unsurlara karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu konuda alacağı önlemleri

⁴⁴ Mehmet Ethemoğlu, **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Diyarbakır: Dicle Üniv. Yay., 1987, s. 14

⁴⁵ Justin Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün**, (çev.) Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1989, s. 115

⁴⁶ Mc Carthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 120–121

⁴⁷ Öke, **Ermeni Sorunu (1914–1923)**, s. 78–79

sırası geldikçe ilgili devletlere bildirecek, ilgili devletlerde sözü edilen düzenlemelerin yapılmasını kontrol edeceklerdir.⁴⁸

Ermeniler bu suretle Osmanlı Devleti ve kendilerini ilgilendiren bir konuyu uluslar arası hale getirmişlerdir. Bu girişimleri ile hem Osmanlı Devleti'ni yabancı devletlerin baskısına maruz bırakmış hem de kendilerini yabancı devletlerin kullanımına açık bir hale getirmişlerdir. Osmanlı ülkesi üzerinde amaçları olan emperyalist devletler, Ermenilerin aracı olmaları konusundaki isteklerinden insafsız bir şekilde yararlanmışlardır. Bunun neticesinde 1878–1920 arasında yüz binlerce Müslüman Türk Ermeni çetelerinin kurbanı olmuşlardır.⁴⁹

Ermeniler amaçlarına ulaşmak için Tedhiş ve İsyanı seçmelerinin nedenini Mim Kemal Öke şu şekilde özetlemiştir; Komitelerin Osmanlılarla mücadele yöntemi olarak terörü benimsemeleri tesadüfî bir karar sonucu alınmamıştır. Maddi unsurlardan yoksun bir milliyetçilik akımının emellerini gerçekleştirebilmek için en radikal çözümleri yeğlemesi adeta konjonktürel bir zorunluluktu. Ermeni milliyetçiliğini oluşturan öğelerin ne kadar askıda kaldığını yukarıda görmüştük. En önemli husus olarak ise “kurtarmayı” amaçladıkları Ermenistan’ın Bulgaristan ve Yunanistan gibi tabii hudutlarla çevrili, birleşik bir halk kitlesi ile tarif ve sınırlanmış bir vatan olmadığını tekrarlamakta yarar vardır. Ermeniler, asıl Ermenistan denilen yerlerde genel nüfusun % 87’sini oluşturan Müslüman denizinin içinde küçük adacıklar olarak yaşıyorlardı. Bırakınız Osmanlı İmparatorluğu’nu tüm dünyada yaşayan Ermeniler buraya göç ettirildiği halde, Ermenilerin Doğu Anadolu’da nüfus yoğunluğuna sahip olmaları mümkün değildi. İşte bu kuşkuhan hareketle Ermeni komiteleri tedhişi iki açıdan gerekli gördüler. İlk bireysel tedhiş eylemleri ve toplu katliamlar, Ermenistan’da ikamet eden Müslümanları kaçırabilecek en etkili yoldu. Aynı Rumeli’den göçlerde olduğu gibi evlerini, Osmanlı Devleti can güvenliklerini sağlayamadığı takdirde, bırakacaklar; göçe zorlayanlar ise giderek komiteciler tarafından soykırıma tabii

⁴⁸ Bu madde antlaşmanın 16. maddesi oldu. Madde şöyle idi: “*Ermenistan’da Rusya askerlerinin istilası altında bulunup, yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zarar verebileceğinden, yüce devletimiz Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerçekleştirdiği islahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder.*” Antlaşmanın tam metni için Bkz. Reşat Ekrem, **Osmanlı Muahedeleri ve Kapitülasyonlar (1300–1920)**, İstanbul: 1934, s. 218

⁴⁹ Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layord’un İstanbul Elçiliği (1877–1880)**, Ankara: 1968, s. 158

tutulacak ve yöre bir süre sonra tamamıyla Ermenilere kalacaktı. İkinci olarak ise Ermeni komiteciler, davalarını yalnız başlarına kazanamayacaklarını biliyorlardı. Dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın uluslar arası siyasi sistemde önemli değişiklikler yapılması mümkün değildi. Komiteler, dünya siyasetine hâkim güçlerin bu konuya eğilmelerinin ancak tedhiş yoluyla sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Şöyle ki Doğu Anadolu'da isyanlar çıkartılarak yöre halkı yeterince tahrik edilebilir ve Müslümanlar “misilleme” saiki ile Ermeniler üzerine yürürlerse, bölge de iç harp çıkması içten bile değildir. Hıristiyan ve Müslüman tebaası arasında çıkan karşılıklı çarpışmaları durdurmaya çalışan Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir komitelerin batıdaki propaganda bürolarınca “ katliam” şeklinde kamuoyuna yansıtılacak ve devletler sözüm ona bu “ kan dökümü” ne son vermeye davet edilecektir. Konuya eğilme gereğini duyan büyük güçler benzeri hadiselerin ilerde tekrar edilmemesi için Osmanlı Devleti'nden Ermeni lehine bazı yeni düzenlemeler yapılmasını isteyecektir. Islahat yolunda atılan her adım Ermenileri giderek muhtariyete yaklaştıracaktır. Kısaca ifade edilecek olursa, batı müdahalesi Doğu Anadolu'nun “ Ermenileştirilmesi” için vazgeçilmez bir koşul, terör ise, o günkü şartlarda bu müdahaleye yol açacak kapının yegâne anahtarıydı.⁵⁰

Ermeniler amaçlarına ulaşmak için hızlı bir faaliyet içerisine girerek, Osmanlı Devleti içerisinde I.Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında isyan ve saldırılar düzenlemişlerdir.⁵¹ Ortaya konulan konular ışığında Osmanlı Ermeni toplumunun tamamını sorumlu tutmaksızın, bağımsızlık olaylarını planlayan ve yönetenlerin İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve buna bağlı din adamlarının bir kısmı olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bunların o dönemde cemaat birliğini kaybeden Ermeni toplumunu bağımsızlık hareketleri etrafında yeniden birleştirmek için kiliselerde isyan merkezi olarak kullandıkları Osmanlı arşiv belgelerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Uzun yıllar Osmanlı topraklarında Ermeni toplumunu yönlendiren İstanbul Ermeni Patrikliği kaybolan prestijini yeniden kazanmak ve cemaat içerisindeki üçe bölünmüşlüğü giderebilmek için ısrarla bağımsızlık hareketlerini destekledi. Çünkü Patrikhane ve ruhaniler, Ermeni toplumu üzerinde kaybolan otoritesini bu yolla yeniden kazanacaklarına iyice inanmışlardı. Patrikliğin ve din adamlarının menfaatleri Ermeni

⁵⁰ Öke, **Ermeni Sorunu (1914–1923)**, s. 79

⁵¹ İhsan Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, ATASE Yay., 1984, s. 47

toplumunun menfaatlerinden önce geldiğinden devlete karşı yürütülen bu olumsuz politika, eylem ve fiiller Osmanlı Devleti'ni etkilediği gibi Ermeni toplumunu da derinden etkilemiştir.

2- Yabancı Devletlerin Ermeni Politikası

19. yüzyıl Osmanlı Devleti bir bölünmeler yüzyılı olurken aynı zamanda liderliğini büyük devletlerin yaptığı küresel ittifak sistemlerini Devleti Aliye'ye çevirdikleri bir yüzyıl olmuştur.

Özellikle Çar I. Petro zamanından itibaren politik-askeri bir dizi atılımlar sürecini başlatan Rusya ve 1878'den beri Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçen İngiltere 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı aleyhine kurulan her ittifak grubunda yerlerini almışlar ve Osmanlı ülkesindeki ayrılıkçı, bölücü her türlü teşebbüsü gizli ve aşikâr desteklemişlerdir.

İngilizlerin Ermeni politikasında güttükleri siyasetin bir dizi nedeni bulunmaktadır. Aslında İngiltere Ermenileri değil, kendi çıkarlarını korumak için harekete geçmiştir. Çünkü hem Hindistan yolu, hem de Trabzon, Erzurum, Doğu Beyazıt üzerinden İran 'a giden yol İngiltere için önemliydi. Alman kaynaklarına göre İngiltere Mısır'ı ele geçirme planları yaparken, Balkanlar'da ve Küçük Asya'da huzursuzluklar çıkartarak diğer ülkelerin dikkatlerini bunlara çekmek istiyordu. Avrupa kamuoyunu etkileyecek durumda olanda, Hristiyan inanca sahip bir halkın Müslümanlara karşı ayaklanması olacaktı. Zaten Balkanlar'da Rum, Sırp ve Bulgar ayaklanmaları sonuca ulaşmıştı. Öyle ki 1918 yılına kadar bile ABD'nin güdümünde ve Osmanlı ülkesini bir federasyona dönüştürmek isteyen bir takım raporlar hazırlanmıştır. Bu raporlar da Ermenistan tabirinin kullanımından çekinilmemiştir.⁵² Hatta Amerikan Başkanı Wilson bile kendi ülkesindeki Ermeni lobisinin girişimleri neticesinde Ermeni davasını benimsemiş ve desteklemişlerdir.⁵³

⁵² Öke, *Ermeni Sorunu (1914–1923)*, s. 78

⁵³ “*Ermeni isyanlarının ilki, 1890'da Erzurum'da patlak verdi. Erzurum'u 1890 Kumkapı Gösterisi, 1893–1894 Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon olayları, 1894'te Sasun İsyanı, 1895'te Babiâli Gösterisi ve Zeytin İsyanı, 1896'da Van İsyanı ve Osmanlı Bankası'nın İşgali, 1903'te II. Sasun İsyanı, 1905'te Sultan Abdülhamit Han'a Suikast teşebbüsü, 1909'da Adana İsyanı Ermenilerin çıkardığı onlarca isyan*

Dönemin siyasi dengelerini kontrol eden bu devletler kendi aralarında finansal bir rekabet yaşasalar da, Osmanlı bünyesindeki azınlıklara destek olma konusunda şaşkırtıcı bir birliktelik sergiliyorlardı. Bu bağlamda emperyalist güçler Anadolu Hıristiyanlarından Ermenileri seçtiler. Balkanlı Hıristiyanlara bağımsızlık veren Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarını Ermeniler ile ilgili ıslahat maddeleri koydurdular. Bu vesile ile Ermeniler ile ilgili bir konu uluslararası bir zemine taşınmış oluyordu. Zaten Ermenileri de içine alan geniş kapsamlı bir ıslahat projesini Osmanlı Devleti 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile başlatmıştı.⁵⁴ Ermeni sorunu büyük ölçüde Osmanlı-Rus Savaşı'nı (1877–1878) bir sonucu olarak ortaya çıktı. Osmanlı-Rus Savaşı Anadolu Islahatı sorununu gündeme getirdi.⁵⁵

Çeşitli platformlarda “*Şark Meselesi*” başlığı altında ele alınan ve Doğu Anadolu'yu da içine alan bir coğrafyada, kurulacak bir Ermenistan'ı içine alan bir siyasi ideolojik akım, hem Rusya'nın hem de İngiltere'nin menfaatleri ile örtüşüyordu. Fakat Ermenistan'ın kurulacağı coğrafya Rusya ile İngiltere arasında ihtilafa sonraki süreçte ise rekabete neden olmuştu.⁵⁶

Büyük devletlerin, Osmanlı ülkesi üzerindeki politikaları incelendiğinde bu durum daha açık anlaşılacaktır.

a) Rusya'nın Ermeni Politikası

Rusya ile Ermenilerin birbirlerine karşılıklı olarak ilgi duymaya başlaması 18. yüzyıl başlarında I.Petro dönemine rastlar. Nitekim I. Petro İran ile yaptığı savaşlarda Ermenilerden yararlandığı gibi onları Rus topraklarına yerleşmeye de davet etmiştir.⁵⁷ Rusya 1816'da Moskova'da Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü'nü kurarak Ermeni konusunu daha sistemli bir şekilde ele aldı. 1828'de İran ile imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçıvan Hanlıklarını birleştirerek Ermeni vilayetlerini kurdu.

ve saldırlardan bazılarıdır.” Ayrıntılı bilgi için Bkz: Mehmet Halaçoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul: Anda Dağıtım, 1976, s. 185–396

⁵⁴ Mim Kemal Öke, **Ermeni Sorunu(1914–1923)**, s. 336

⁵⁵ Ercüment Kuran, “**Başlangıcından Günümüze Ermeni-Türk İlişkileri**”, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, İstanbul: S. 37, Ocak-Şubat 2001, s. 97

⁵⁶ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, İstanbul: Bâbıali Kültür Yay., 2004, s. 26-27; Gültekin Ural, **Ermeni Dosyası**, İstanbul: Kamer Yay., 1998, s. 50-58

⁵⁷ **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.XI, s. 434

Ardından İran'dan Ermeni göçünü gerçekleştirdi. Buna bağlı olarak Rusya'nın Osmanlı Ermenileri ile ilgilenmesi 1820'li yıllarda yoğunlaşmıştır. Çünkü 11 Mart 1828 tarihli bir yazı ile Erzurum valisi Galip Paşa'nın Rus sınırındaki Ermenilerin iç bölgelere tehcir edilmesini Babiâli'ye teklif etmesi, bunun en belirgin belgesidir. 1828–1829 Osmanlı Rus savaşında Babiâli ihanet eden Ermenilerden Rusya yararlanmasını bildi. Savaş sonunda Kafkasya'ya hâkim olan Rusya daha önce topraklarında kurmuş olduğu Ermenistan vilayetine Anadolu'daki Ermenilerin göç etmesini istemiştir.⁵⁸

Osmanlı Devletine karşı üstünlük sağlama isteği ile Ruslar, Ermenilere her türlü yardımı yapma vaadinde bulunmayı ihmal etmemiştir. Osmanlı Devleti'ne karşı yaptığı savaşlarda Ruslar Ermenilerden hem asker alarak hem de sivil teşkilat olarak faydalanmıştır. Kafkas Ermenilerinden oluşan gönüllü alaylar Rus ordusunu öncü birliklerini oluştururken sivil teşkilatlar da Osmanlı Devleti dâhilinde isyan çıkarmak için kullanılmışlardır. Bununla da yetinmeyen Ruslar Osmanlılara dikte ettirdikleri Ayastefanos Antlaşması ile hem Ermeni meselesinde, hem de Balkan Hıristiyanları, özellikle Bulgarlar konusunda Osmanlı Devleti'ne ağır yükümlülükler getirmişlerdir.⁵⁹

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarında “ Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılmalıdır” isteği dile getirilinceye kadar, Ermeni toplumu, Osmanlı Devleti'nde herhangi bir sorunla karşılaşmamışlardı. Fakat Rusya'nın kendi emperyalist emelleri için Ermenileri devamlı olarak kullanması, Erivan merkezli oluşturduğu Ermeni bölgesini genişletmesi, idaresi altındaki bu Ermeniler vasıtasıyla Türk idaresinde yaşayan Ermenilere kolayca ulaşıp, onları kazanmasıyla beraber Osmanlı Devleti için büyük problemler ortaya çıkmıştır.⁶⁰ Zira bu gelişmeler Ruslara Osmanlı Devleti iç işlerine karışma fırsatı veriyordu.⁶¹ Bu tehlikeyi gören Osmanlı Hükümeti bir tehlike anında kullanmak üzere Kıbrıs'ı verdiği İngilizlerden hemen devreye girmelerini ve Ermeniler ile ilgili yapılacak ıslahat hareketlerini gözlemci olarak katılmalarını istemiştir.⁶²

⁵⁸ Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu”, Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, İstanbul: S. 38, Mart-Nisan 2001, s. 640

⁵⁹ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)**, s. 30

⁶⁰ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)**, s. 12–13

⁶¹ Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 32–33

⁶² Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, 2. Basım, Ankara: TTK Basımevi, 1993, s. 125

Rusya Ermeni olaylarının çıkması ve örgütlenme aşamalarında, gerek sıcak denizlere inme politikaları, gerekse mezhep birliği gibi nedenlerden dolayı Ermenilere destek vermişlerdi.

b) İngiltere'nin Ermeni Politikası

Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile Kafkasya'ya hâkim olması, Doğu Anadolu'da etkili olması, ananevi İngiliz politikasına ters düştü. Çünkü Rus nüfusunu bu şekilde yayılması İngiltere'nin Hindistan ile olan bağlantısını tehdit ettiği gibi Ortadoğu'daki gücünü de zayıflatabilirdi. Bu bakımdan İngiltere konuya derhal eğildi.⁶³

İngiltere Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engellemek için öteden beri Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'ni desteklemişti. Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması'yla özellikle Doğu Anadolu'da kazandığı üstünlükten rahatsız olup, diğer Avrupa devletlerinin de katılımıyla yeni antlaşmanın Berlin'de hazırlanması kararlaştırıldı.

Osmanlı Devleti, Berlin'de İngiltere'nin yardımı ve desteğini ummaktaydı. Babıâli'nin içinde bulunduğu kötü şartları çok iyi değerlendiren İngiltere Berlin Konferansı'ndan önce tehdit yolunu deneyerek Osmanlı Devleti'nden Kıbrıs'ı geçici olarak almayı başardı. 4 Haziran 1878 tarihinde imzalanan ve II. Abdülhamit tarafından 15 Temmuz 1878'de onaylanan anlaşmaya göre, Doğu Anadolu'daki Ermeniler için de antlaşmada yer alan ıslahatları yapacaktı. İngiltere'de Doğu Anadolu'daki Rus tehdidini engellemek için Rus tehlikesi kalkana kadar Kıbrıs adasına yerleşecekti. Böylece İngiltere Hindistan'a giden en kısa yolun güvenliğini sağlamış oldu.⁶⁴

Ermeniler Berlin Antlaşmasında görmüşlerdir ki amaçlarına İngiltere'nin desteği olmaksızın ulaşamayacaklardı. Bu amaçla İngiltere desteğine büyük önem vermeye başlayacaklardır. Bu gelişmelerden sonra İngiltere ise, Ermeni meselesini benimsemesinde önemli maddi çıkarları bulunmaktaydı. Burada İngiltere üstünlüğü

⁶³ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)**, s. 14

⁶⁴ Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)**, s. 15

eline alacak, Doğu Anadolu'nun Rusya tarafından “ *Balkanlaştırılmasına*” ve bu anatominin Ortadoğu'daki nüfusuna sekte vurmasına engel olabilecekti. Başka bir deyişle Londra, Babiâli'nin tek başına Rus tasavvurlarına karşı duramayacağını, fakat kendi himayesindeki bir Ermeni devletçiliğinin Rusya'nın saldırılarına karşı daha sağlam bir set oluşturabileceğini düşünmeye başlamıştır. Bu nedenle Ermeni sorunu bir İngiliz sorunu haline geldi.

c) Fransa'nın Ermeni Politikası

Katolik Ermenilerin hamisi olduğunu ilan eden Fransa, İstanbul ile Çukurova ve Lübnan'da yaşayan Katolik Ermenilerle diğer milletlere mensup Katoliklerin hakkını korumak için her türlü girişimde bulundu. Osmanlı Devleti'ne baskıda bulunarak 1830'da Katolik Ermeni Kilisesi'nin kurulmasını sağladı.⁶⁵ 1839 Tanzimat, 1856 Islahat Fermanları ile verilen imtiyazlardan memnun kalmayan Katoliklere destek çıkan Fransa, 1860'da Lübnan'a asker göndermeye kalkışmıştır.

Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları çerçevesinde Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahat yapılması şartını destekleyenlerin başında Fransa gelmekteydi.⁶⁶ Ayrıca Fransızlar, 16. asırdan beri elde ettikleri kapitülasyonlar sayesinde, Osmanlı ticaretinde önemli bir rol oynayan Ermeni tüccarları ile menfaat ilişkileri kurmuşlardır.⁶⁷ Bu iyi ilişkiler neticesinde pek çok Ermeni iş adamı Paris'e göç etmiş, orada açtıkları özel okullarda Ermeni toplumuna öncülük yapan gençler yetiştirmeye başlamışlardır.⁶⁸ Bundan başka Ermeni iş adamları Paris'te çıkardıkları gazetelerle Türkiye'deki Ermenilerin giriştikleri isyan faaliyetlerine destek veren yazılar yazdırarak Fransa'da Ermeniler lehine kamuoyu oluşturmaya çalışmışlardır. Bunların haricinde Fransa Anadolu'nun muhtelif yerlerinde isyan çıkaran Ermeni militanlarına Marsilya ve Paris'te sığınma hakları tanıyarak Ermeni meselesinin içine tam olarak girmiştir.⁶⁹

⁶⁵ Durmuş Yılmaz, **Tarih Boyunca Fransa'nın Türkiye Ermenileri Üzerinde Katolisizm Propagandası**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2000, s. 116

⁶⁶ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih 1789–1994**, IV. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s. 215–216

⁶⁷ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, İstanbul: Belge Yay., 1987, s. 327-358

⁶⁸ Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, s. 36

⁶⁹ Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, s. 151

Ermeni tedhiş hareketinin dış kaynaktan destek gördüğünü Fransız yazar Pierre Loti “ *Sevgili Fransa’mızın Doğu’daki Ölümü*” adlı eserinde şöyle anlatmaktadır.⁷⁰ “*Asya’da bir şehirde (Elazığ) , 1896 katliamları esnasında Fransız Konsolosluğu’na Fransız kimliği altında birçok Ermeni sığınmış. Bunlara kucak açmış olan Fransız Konsolosluğu etrafta neler olup bittiğini görmek için terasa çıkmış. Bu esnada arkasından gelen iki kurşun, kulağının yanından geçmiş, arkasına dönünce, onu komşu evlerin birinden gözetleyen bir Ermeni’yi fark etmiş. Ermeni yakalanıp sorguya çekilince sinsî saldırgan şöyle cevap vermiş: “Ben ateş ettim. Çünkü bundan dolayı Türklerin suçlanacağı ve konsolosu öldürmekten dolayı ayaklanma çıkacağını düşündüm.”*”⁷¹ Demiştir.

3- Ermeni Komitelerinin Genel Faaliyetleri

Osmanlı topraklarında sosyal, ekonomik, dini, siyasi, idari ve kültürel hürriyetlere sahip olan ve memleketin hiçbir vilayetinde yeterli nüfus çoğunluğuna sahip bulunmayan Ermenileri bir ayaklanmaya sevk edecek, yönetimden gelen herhangi bir baskı mevcut değildi. Bu gerçeklere rağmen bir isyan çıkartmak, maceraya atılmak demektir. Böyle olduğu halde İngiltere ve Rusya’nın kendi çıkarlarını ön plana alarak, bu toplumu kullanıp, kışkırtması ve bu gelişmeleri hızlandırıp yaymak için Ermeni çete ve derneklerin Türk ve Ermenilere yönelik şiddet hareketleri iki toplumu birbirine düşürmekte gecikmedi.⁷² Nitekim ilk ciddi olaylar 1890 yılında meydana geldi. Bu yılın Haziran ayında Erzurum ‘da Anavatan Müdafileri Cemiyeti üyelerinin ve Temmuz ayında da İstanbul Kumkapı’da Hınçak Partisi üyelerinin Ermeni halkını kışkırtması sonucu patlak veren olaylarla yüzyıllardır barış içinde yaşayan topluluk karşı karşıya gelmiştir.⁷³ İki taraftan on iki kişinin öldüğü olaylar Avrupa basınında Ermenilere karşı yapılmış bir katliam olarak yer aldı. Bu tür yalan haberler, Avrupa’da Ermeniler lehinde bir kamuoyu oluşturma çabalarının bir sonucu olarak çıkmıştır.⁷⁴

⁷⁰ Pierre Loti, *Sevgili Fransamızın Doğudaki Ölümü*, (çev.) Tuğrul Baykent, Ankara: KB Yay., 2002, s. 25

⁷¹ Kızılkaya, *Mondros Mütarekesi’nden Kurtuluş’a İğdir ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918–14 Kasım 1920)*, s. 29

⁷² Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)*, s. 18

⁷³ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 64–458

⁷⁴ Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918)*, s. 19

1892-1893'te kayseri, Yozgat, çorum ve Merzifon olayları, 1899'da Sason isyanı, 1899'da Babiâli gösterisi ve Zeytun İsyanı, 1896'da Van İsyanı ve Osmanlı Bankası'nın işgali, 1903'te II. Sason İsyanı, 1905'te Padişah Abdülhamit'e suikast teşebbüsü, 1909'da Adana İsyanı takip etmiştir.⁷⁵ Olayların başladığı 1890'lı yıllar ile Ermenilerin savaşta yer değiştirdikleri 1915 yılı arasındaki nüfus farkından hareketle kabaca hesaplanacak olursa, bu dönemde Ermenilerden canlarını kaybeden 20 000 kişiyi aşmadığı görülecektir. Bu sayı içerisinde komiteci Ermenilerin kurşunları ile hayatını kaybeden Ermenilerinde olduğu bilinmektedir. Kesin bir rakam vermek mümkün olmamakla birlikte aynı dönem içinde Müslümanlardan ölenlerin sayısı da oldukça fazladır. Bazı Ermeni kaynakları sadece Zeytun'da 20 000 Türk'ün katledildiğini yazmaktadır. Bu ifadeleri mübalağalı olarak nitelendirsek bile, Ermeni isyanları sırasında Türklerinde en az Ermeniler kadar kayıpları olduğu ortaya çıkacaktır. İkinci olarak Osmanlı kaynakları bu ayaklanmalar sırasında Patrikhane'nin komitecilere yataklık ettiğine değinmektedir. Bilhassa seçilmiş genç papazları komitecilerden ayırmanın güçlüğü de belirtilmektedir. Üçüncü olarak ise, gerek İngiliz ve gerek Rus konsoloslarının rolü üzerinde durulmaktadır. Osmanlı güçleri komitecileri yakaladıklarında konsoloslar, Babiâli'ye başvurarak, bu Ermenilerin kendi vatandaşları olduğu için mahkemelerinin ve müteakip cezalarının suçlu buldukları takdirde konsolosluklarda yapılmasını, kapitülasyonlarca mahfuz yasal hakları olduğunu ifade etmektedirler. Kayıtlar bize bu yargılamanın adaletin tecellisine yardımcı olmayarak komitecilerin, konsolosların himayesinde yurt dışına kaçırıldığını burada hüviyet değiştirerek olay çıkarmak için yeniden Osmanlı Türkiye'sine sokulduğunu göstermektedir.⁷⁶ Bu durum Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin dış destekli ve belirli bir plan dâhilinde yapıldığını göstermektedir.

Ermeni çetecilik faaliyetlerini yönlendiren en belirgin cemiyetler, Hınçak ve Taşnak cemiyetleridir. Bunların kurucuları ve yöneticileri çoğunlukla Rusya Ermenilerinden oluşuyordu. Bu iki ihtilalci Ermeni teşkilatlarının faaliyetleri hızla Osmanlı Ermenileri arasında yayılmaya başladı. Bastırdıkları bildirimler, gazeteler ve kitaplarla gerçekleri ters düz ederek gerektiğinde baskı da kullanarak Ermeni halkını muhtelif yerlerde isyan ettirmeye muvaffak olmuşlardı. Ermeni ihtilal komitelerinin

⁷⁵ Öke, **Ermeni Sorunu**, s. 77-78

⁷⁶ Öke, **Ermeni Sorunu**, s. 78

halkın yanı sıra, kiliseyi ve din adamlarını da ikna ederek bu ayaklanmalarda kullandıklarını görmekteyiz. Kilise ve din adamlarının bir müddet sonra bu ihtilal komitelerinin merkezi haline gelmesi ise son derece düşündürücüdür.⁷⁷

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus orduları Anadolu’da bazı bölgeleri işgal edince buralardaki Ermenilerle temasa geçti. Hatta Rus kuvvetlerinin büyük kısmına komuta eden General Loris Melikof da bir Ermeni idi Rusya bu arada Doğu Anadolu’da üzerindeki emelleri için bölgedeki Ermenileri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya başlamıştı. Bu sırada Rus ordusundaki Ermenilerle Osmanlı Ermenileri birleşerek bölgedeki Türklere karşı birçok harekette bulundular. Bundan dolayı savaştan sonra birçok Ermeni Rus kuvvetleriyle birlikte Anadolu’yu terk etmek zorunda kaldı.⁷⁸

Berlin Antlaşmasınının 61. maddesiyle birlikte büyük devletler Ermenilerin bulunduğu yerlerde ıslahat yapılmasını, Osmanlı Devleti’ne kabul ettirmişler ve bunun uygulamasını kontrolünü de üstlenmişlerdir. Bu durum “ Ermeni Meselesi”nin uluslar arası bir boyut kazanmasına ve sadece Rusya meselesi olmaktan çıkarak bütün büyük devletlerin meselesi haline gelmesine sebep olmuştur.

Berlin Antlaşmasınının imzalanmasından sonra Rusya, Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ermenileri tahrik etmeye devam ediyor, ama Ermenileri muhtar bir topluluk olarak görmek istemiyordu. Çünkü böyle ciddi bir durum kendi hâkimiyeti altındaki Ermeniler içinde kötü örnek olabilirdi. İç bünyesindeki kaynaşmalardan tedirgin olan Rusya hiçbir kıpırdanmaya fırsat vermek istememiş, kendi toprakları içerisindeki Ermenilere göz açtırmamak, ancak Osmanlı ülkesindeki Ermenileri kışkırtmak şeklinde özetlenebilecek bir politika takip etmeye başlamıştır.⁷⁹

⁷⁷ Ermeni kilisesinin teröre nasıl katkı sağladığını daha yakından incelemek için Bkz.: A. Ali Arslan, **Rusların Güney Kafkasya’da Yayılmalarında Ermeni Ecmiyazin Katogigosluğunun Rolü**, İstanbul: Kafkasya Araştırmaları, 1996, s. 2; Erdal İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara: Kök yayınları, 1999, s. 8

⁷⁸ **Arşiv belgelerine Göre Kafkasya’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi**, Ankara: BDAGM yay., 1995, s. 14

⁷⁹ **Arşiv Belgelerine Göre Kafkasya’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi**, s. 14-15; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, C. VIII**, Ankara: TTK yay., 1988, s. 133

B-BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE KAFKAS CEPHESİ

1815 yılında yapılan Viyana Kongresi ile Avrupa'ya geniş anlamıyla statü getirilmiş ve buna göre de güçler dengesi kurulmuştu. Ancak özellikle 1870'ler de Almanya ve İtalya'nın birliklerini kurmaları, bunların büyük devlet olarak devletlerarası ilişkilerde yer alabilmek için girişimlerde bulunmaları, Viyana Kongresi statüsünü ve güçler dengesini büyük ölçüde değiştirmişti. Bundan sonra yeniden bir dengenin kurulması girişimleri ise, Avrupa'da yeni blokların ortaya çıkmasına ve bunların birbirleriyle çatışmasına yol açmıştı. Bloklar arasındaki gerginlikte, karşılıklı silahlanmaya neden olmuş “*silahlı barış dönemi*”ni ortaya çıkarmıştı.⁸⁰ Bu dönemde bloklar ve devletlerarası ilişkilerde çok yönlü gelişen çatışmalar gerginliği daha da çoğalmış ve devletleri bir savaşın eşiğine kadar getirmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nın nedenleri ekonomik, siyasi, askeri gelişmelere dayanmaktadır. Bu arada bunlara büyük devletlerin çıkar hesaplarını da eklemek gerekir.

Büyük devletlerarasındaki bloklaşma ve milliyetçilik faaliyetleri neticesinde, 1914 yılına gelindiğinde artık bu gergin ortamın savaşa dönüşebilmesi için sadece bir bahane gerekmektedir.⁸¹ Bu gergin ortamı ateşleyecek bahane çok geçmeden ortaya çıkmıştır. 28 Haziran 1914'te Avusturya Veliht Prensi Arşidük Fransuva Ferdinand Saray-Bosna'yı ziyareti sırasında Gaurilo Pirincip adlı bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi savaşın çıkmasının başlamasına neden oldu.⁸² Veliht Prensin öldürülmesine, Avusturya'nın tepkisi sert oldu ve Sırbistan ile savaşı göze aldı. Ancak Sırpların Slav halkından ve Ortodoks olmaları, Rusya gibi büyük bir devletin, Slavların ve Ortodoksların hamisi olması nedeniyle, Avusturya devletinde bir çekimserlik hâkim olmuştur.⁸³ Bu çekimserlik Avusturyalılar ile aynı kökenden gelen Almanya'nın her şart altında Avusturya'nın yanında yer alacağını kesin olarak bildirmesiyle ortadan

⁸⁰ Nebahat Oran Arslan, "I.Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri", (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s.5-7.

⁸¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, C.II, İstanbul. Alkım Yayınevi, 2005, s. 99-101

⁸² Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VII, s. 365.

⁸³ Sina Akşin, "Siyasal Tarih(1908-1923)", Çağdaş Türkiye 1908-1980, (yay. Yön.) Sina Akşin, C.IV ,7.Basım, İstanbul: Cem yayınevi, 2002, s. 53

kalkmıştır.⁸⁴ Almanya bu politikası ile Avusturya'ya, Sırbistan'a karşı alacağı tutumda veya izleyeceği politikada açık destek vermiştir.⁸⁵

Avusturya Sırbistan'ın başkenti Belgrat'ı 28 Temmuz 1914'te bombalayarak, Sırbistan'a savaş ilan etmiştir.⁸⁶ Bu durum Rusya'yı kesin bir tutum almaya itmek demektir. İngiltere durumu diplomatik yollarla çözmek için girişimlerde bulunmasına karşın bu girişimlerden sonuç alamamıştır. Rusya, bu durumda askerlerinde baskısı ile seferberlik ilan etmiştir. Rusya'nın seferberlik ilanını Almanya savaş sebebi sayacağını açıklamış ve bu halin sona erdirilmesini istemiştir. Almanya kesin uyarıya Rusya'dan cevap alamayınca 1 Ağustos 1914'te Rusya'ya savaş ilan etmiştir.⁸⁷

Rusya'nın seferberlik ilan etmesine bağlı olarak Fransa da seferberlik durumuna geçmiştir. Almanya 3 Ağustos 1914'te Fransa'ya, 4 Ağustosta Belçika'ya savaş ilan etmiştir. Almanya'nın Belçika'ya savaş ilan etmesi üzerine İngiltere, 4 Ağustos 1918'de Almanya'ya savaş ilan etmiştir bu gelişmeler Birinci Dünya Savaşı'nı başlatmıştır.

1- Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girmesi

Siyasi gelişmelerin 1914 yılının ortalarına doğru Doğu Avrupa'nın bir savaşa doğru gittiğini vurguladığı günlerde Osmanlı Devleti bu savaşta tarafsız kalmak yerine kazanan tarafta olmayı daha az riskli ve daha kazançlı bulma eğilimindeydi. Dönemin Maliye Nazırı Cavit Bey İngilizlerle, Bahriye Nazırı Cemal Paşa ise Fransızlarla temasta bulundu. Ancak gerek Fransız yetkililer gerekse İngiliz yetkililer Osmanlı Devleti ile birlikte savaşa girmek istemiyorlardı.

Bu durum üzerine Almanya ile bu konuda görüşmelere başlanmıştır. Böylece Sultan Reşat 25 Temmuz 1914 tarihli yazıda “ *Rusya'nın olası bir saldırısına karşı Almanya ile bir savunma işbirliği*” gerekçesi yer aldı. Bu görüşmeler sonucunda Almanya ile bir anlaşma imzalanması karara bağlandı. Söz konusu anlaşma 2 Ağustos

⁸⁴ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1995)**, s. 108

⁸⁵ Mustafa Balcıoğlu, “**Büyük Hesaplaşma: I. Dünya Savaşı**”, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Durmuş Yalçın vd., (haz.) ,C.I, Ankara: ATAM yay., 2003, s. 73

⁸⁶ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1995)**, s. 103–104

⁸⁷ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1995)**, s. 104–106

1914 tarihinde Sait Halim Paşa ile Alman Büyükelçisi Wangenheim arasında imzalandı.⁸⁸

Anlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması Almanya'nın Rusya'ya karşı savaşa girmesi koşuluna bağlanmış⁸⁹ ve Almanya, anlaşmadan bir gün önce 1 Ağustos 1914 günü Rusya'ya savaş ilan etmişti.⁹⁰ Bu durumda anlaşmanın gizli tutulmasına, Osmanlı Devleti'nin savaş hazırlıkları ve seferberliği tamamlanana kadar, tarafsızlığını korumasına karar verildi. Osmanlı Devleti anlaşmanın imzalanmasının hemen ertesi günü 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik hazırlıklarına başlamıştır. 4 Ağustos 1914 günü de boğazlar tüm savaş gemilerine kapatılmıştı. 17 Ağustos 1914 tarihinde kapitülasyonların kaldırıldığı ilan edilmiştir. Seferberlik hazırlıkları hızla sürdürülürken 30 Ağustos 1914 günü Almanya'dan gelen sahil topçu müfrezesi Çanakkale Boğazı istihkâmlarına yerleştirilmişti. Bu istihkâmların komutanlığına Alman Amiral Van Usedom atanmıştır.⁹¹

Osmanlı Hükümetinin 4 Ağustos 1914 günü boğazları tüm savaş gemilerinin geçişine kapatmasının, ardından İngiliz Donanması da Çanakkale Boğazı açıklarında devriye gezmeye başlamıştı. Eylül 1914 ayının sonlarında bu donanma tüm Osmanlı savaş gemilerini, Çanakkale Boğazı dışına çıkmalarını engeller bir tutuma bürünmüştü. Aynı gün Osmanlı Hükümeti boğazların tüm deniz ulaşımına kapatılması kararı almıştır. Bu karar İngiltere ve Fransa ile Rusya arasındaki tüm ulaşımı kesmiş bulunmaktaydı.⁹² Gerçekte bunun anlamı, İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki ticari işlerin durmasıdır. Netice olarak halen tarafsız konumdaki Osmanlı Devleti ve İtilaf Devletleri arasındaki “ *savaş durumu* “ hızla tırmanmaktadır.

Her ne kadar gerginlik tırmanmaktaysa da henüz taraflar arasında ilan edilmiş bir savaş durumu yoktu. Ancak 29 Ekim 1914 günü bu ilan edilmemiş savaş durumu gerçek sıcak çatışmaya dönüşmüştür. Amiral Suşon komutasındaki halen Alman mürettebatını görev yapmakta olduğu Yavuz ve Midilli'nin de yer aldığı bir filo, İstanbul Boğazı'ndan Karadeniz'e açılarak temas sağladığı Rus savaş gemilerine ateş açmıştır. Hemen ardından Kuzey Karadeniz sahillerine rota tutan donanma Rusların

⁸⁸ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1995)**, s. 107–108

⁸⁹ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1995)**, s. 108

⁹⁰ Balcıoğlu, “**Büyük Hesaplaşma: I. Dünya Savaşı**”, s. 73

⁹¹ Balcıoğlu, “**Büyük Hesaplaşma: I. Dünya Savaşı**”, s. 74-76

⁹² Balcıoğlu, “**Büyük Hesaplaşma: I. Dünya Savaşı**”, s. 77-78

Sivastopal, Odessa, Novrasiski ve Feodosya limanlarını bombalamıştır. Bu operasyon Alman Genelkurmayının ısrarlı önerisini uygun bulan ve bu doğrultuda emir veren Enver Paşa tarafından uygulanmaya konulmuştur.⁹³

Osmanlı Donanması da emrine verilen Amiral Suşon Karadeniz'deki çarpışma haberini, Osmanlı yetkililerinden önce İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliğine telsizle bildirmiştir.⁹⁴ Osmanlı Devlet adamları da haberi ilk olarak Alman Büyükelçiliği'nden öğrenmiştir. Bu durum karşısında, Padişah ve Osmanlı Hükümet üyelerinden birçoğu şaşkınlığa uğramıştır. Çünkü Osmanlı Vekiller Heyeti'ne gemilerin Karadeniz'e çıkışını yasaklayan önceden alınmış kararı bulunuyordu. Osmanlı Sadrazamı barışı korumak amacıyla vakit kaybetmeden Rusya'ya başvurdu. Ancak Rusya bu girişime Osmanlı Maslahatgüzarının pasaportunu iade ederek cevap verdi. Ardından Ruslar 31 Ekim 1914'te Doğu Beyrut'a saldırarak savaşı fiilen başlattı. 3 Kasım 1914'te Rusya Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etti. 5 Kasım'da ise Rusların müttefiki olan İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Osmanlı devleti, 11 Kasım 1914'te İtilaf Devletleri bloğunda yer alan ülkelerin hepsine aynı anda resmen savaş ilan etmiştir.⁹⁵

2- Kafkas Cephesi

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinde etkili olan son olay, Karadeniz'deki limanların saldırıya uğramasına bağlı olarak tepki gösteren Rusların sınırları aşmaları ve buna bağlı olarak da Osmanlı Devleti ilk cephesini Ruslara açmıştır.⁹⁶ Ruslar Anadolu'nun kuzey-doğu sınırında saldırıya başlamışlardır. Bu bölgede Osmanlı-Rus sınırı Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla belirlenmiştir. Karadeniz'in kuzeyinde bir noktadan hareketle güneydoğuya kıvrımlı bir biçimde ilerlemekte olan sınır Artvin, Oltu, Bardız'ın güneyinden geçerek bundan sonra daha da güneye kayıp, doğuya yönelmekte ve Ağrı'nın doğusunda bir noktada İran sınırına ulaşmaktaydı.⁹⁷

Osmanlı Devleti'nin bu cephede giriştiği mücadelenin amacı üç aşamada gerçekleşmiştir. Birinci; aşama 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı onunda Ruslara bırakılmış

⁹³ Balcıoğlu, "Büyük Hesaplaşma: I. Dünya Savaşı", s. 79-81

⁹⁴ Kazım Karabekir, *I. Cihan Harbi'ne Neden Girdik?*, C.2, İstanbul: Emre yayınları, 1994, s. 361

⁹⁵ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C.12, İstanbul: Çağ yayınları, 1993, s. 180

⁹⁶ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul: Bilgi yayınları, 1991, s. 46

⁹⁷ Arslan, "I. Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri", s.8-9.

olan Batum, Ardahan ve Kars'ın geri alınmasıdır. İkinci aşama; halkı Rus boyunduruğundan kurtarmak. Üçüncü aşama; Hazar Denizi dolaylarında bulunan Orta Asya 'da yaşayan Türklerle temasa geçerek Pan-Turancılık planını gerçekleştirmektir. Rusların amacı da üç aşamalıydı. Birinci aşama; Doğu Anadolu'yu işgal ederek güneyde İskenderun'dan Akdeniz'e ulaşmak. İkinci aşama; Karadeniz'de Trabzon'u aldıktan sonra kıyı şeridinden İstanbul'a ulaşmak. Üçüncü aşama ise Doğu Anadolu yöresinden ve Dicle Fırat Havzası'nda Bafra körfezine çıkmaktı.

Kafkas Cephesindeki Osmanlı ordusu Türk- Rus sınırını birkaç noktadan geçerek Erzurum-Kars arasındaki “ Köprüköy” civarında Rus ordusu ile muharebelere başladı. Bu muharebede Türk birlikleri Rusları geri çekilmek zorunda bırakarak (10 Kasım 1914) Artvin, Çoruh, Ardahan ve Oltu'yu geri almıştır. Osmanlı ordusu Kafkas Cephesinde planlama aşamasında yapılan hatalar ve mevsim şartlarının yaratmış olduğu sıkıntılara rağmen, sayıca üstün Rus kuvvetleri ile çatışmıştır. Öte yandan Türk birlikleri Sarıkamış civarında, Ruslar karşısında direniş gösterememiştir. Osmanlı Devleti'nin savaşın başından bu yana aldıkları yerler tekrar Rusların işgaline uğramıştır.. Bunun sonucunda da Osmanlı ordusunun taarruz kabiliyeti zayıflamıştır. Ruslar Ocak 1916'dan itibaren karşı taarruza geçerek, Şubat'ta Erzurum'u ele geçirdi.⁹⁸ Rusların bu ilerleyişindeki en büyük etkenlerden biri Osmanlı vatandaşı olan Ermenilerin kendi ülkeleri aleyhine Ruslarla işbirliği içinde olmalarıdır.⁹⁹

3- Doğu Anadolu'da Ermeni Faaliyetleri

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olduğunda açtığı ilk cephelerden birisi Kafkas Cephesiydi. Bu cephede Rus ordusuna da dâhil olmuş 150 000 civarında Ermeni gönüllüsü vardı. Bu Rus ordusuna dâhil Ermenilerin büyük çoğunluğu Avrupa sınırındaki Ermenilerden oluşuyordu. Gönüllü birliklerin başında 1890 yılından itibaren Anadolu'da birçok isyan olayına karışmış Ermeni çete reisleri vardı.¹⁰⁰ Bu Ermeniler, çeşitli faaliyetlerinden dolayı siyasi suçlu durumunda olan kişilerdi. Aşırı Ermeni milliyetçisi olan bu çete üyelerinin amacı Büyük Ermenistan'ı kurmaktı. Bunun içinde

⁹⁸ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Ankara: TTK yay., 1993, s. 420-421

⁹⁹ Gültekin Ural, **Ermeni Dosyası**, İstanbul,Kamer Yay.,1998,s. 266

¹⁰⁰ Şenol Kantarcı, “**Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu**”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, Ankara: Nisan 2003, S.38, s.25

bu bölgenin Türklerden temizlenmesini istiyorlardı. Bu çetelerin amacı Büyük Ermenistan'ı kurabilmek için Doğu Anadolu'nu Türklerden temizlenmesiydi.¹⁰¹ Rus komutanlar bile bu Ermenilerin taşkınlıklarını önleyemiyorlardı. Rusya'nın Vatan kıtaları komutanı General Nikolayev 1 Temmuz 1915'te Kafkas orduları komutanlığına gönderdiği telgrafta Ermeni gönüllülerini yağma hareketinde buldukları ve her türlü cinayeti işlemekten zevk duyduklarını şikâyet ederek, bu Ermeni gönüllülerinin Rusya'nın Divan-ı Harb'inde yargılanmalarını istemiştir.¹⁰²

Buna rağmen Ermenilerin isyan ve katliamlara son vermediği açıktır. Antranik ve çetesi, Van ve Bitlis çevresinde 1916 yılında yakmadık köy bırakmayarak on binlerce insanı katlettiler. Bu çete gruplarına Avrupa ve Amerika'daki Ermenilerden devamlı yardım geliyordu.¹⁰³ Bu yardımlarla Ermeni çeteleri Doğu Anadolu'nun pek çok yerinde aynı uygulamaları yapıyorlardı.

Rusların 1914–1915 yılında Kafkasya'nın Müslümanlardan temizlenmesi ve temizlenmesi işini 1916 yılından itibaren bu çeteler Doğu Anadolu'nun işgal edilmiş bölgelerinde uygulamaya başladılar.¹⁰⁴ Rusya'da 1917 yılının Şubat ayından itibaren yeni gelişmelerin olması ve ihtilalin ortaya çıkması Rus askerlerini savaş konusunda isteksiz hale getirdi. Bunların yerlerini Ermeni çeteleri doldurmaya başladı. Uluslararası alanda yeni bir durum ortaya çıkmıştı. İngiltere ve Fransa Kafkasya'da ortaya çıkan yeni durumdan istifade edebilmek ve bu bölgelere Osmanlı Devleti'nin yerleşmesini önlemek için çeşitli çözüm yolları aramaya başladılar. Akla ilk gelen de savaşın başından beri Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Ermenilerdi Kafkasya'da İngilizler, Kilikya'da Fransızlar hazır askerleri durumundaki Ermenileri silah ve teçhizat yönünden desteklediler. Bu durum Ermenilerin dikkatini Rusya'dan İngiltere ve Fransa'ya çevirdi. Bundan sonraki aşamada İngilizler Doğu Anadolu'da büyük Ermenistan'ın kurulması görevini üstlendiler.¹⁰⁵ Böylece Doğu Anadolu'da Türklere ve Müslümanlara karşı yapılan katliama göz yumdular.

¹⁰¹ Tahir Sünbül, “**Sarıkamış Harekâtı, Doğu Anadolu ve Kafkasya**”, Yakın tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara. 1992, s. 326–327

¹⁰² Azmi Süslü, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim**, Ankara: AÜ Türk İnkılâp Tarihi Ens. Yay., 1987, s. 27

¹⁰³ **Arşiv Belgelerine Göre Kafkasya'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi**, C.II s. 273–330

¹⁰⁴ Nebahat Oran Aslan, “**I. Dünya Savaşı'nda Kars, Ardahan, Iğdır**”, Kars, Ardahan, Iğdır İllerinde Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu, S.1, Kasım 20004, Ankara: s. 33–34

¹⁰⁵ Öke, **Ermeni Sorunu (1914–1923)**, s. 151–163

Bolşevik İhtilali'ni takiben Sovyet Hükümeti ilhaksız barış istemiş, bunun sonucu olarak Rus-Kafkas Cephesindeki dağılma hızlanmıştı. Dağılma ile birlikte Rus Cephesinin gerisinde milli kıtalar ortaya çıkmış, Ermeni ve Gürcü birliklerinin oluşturulmasına başlanmıştır. Rus makamları siyasi emellerle Ermeni birlikleri vücuda getirmeye çalışıyorlardı. Rus ve Ermeni subayları kumandasında ve Rus silahları ile teçhiz edilmiş olan bu birliklerin Rus mıntkasında göreve başlamaları, Türk-İslam ahalisi için endişe vericiydi.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Kurat, **Rusya tarihi**, s. 301–302

İKİNCİ BÖLÜM

MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI, ELVİYE-İ SELASE'DE MİLLİ TEŞKİLATLANMAYA GİDİŞ

A- MONDROS MÜTAREKESİ SONUCUNDA ELVİYE-İ SELASE'NİN KAYBEDİLMESİ

1- Mütareke Öncesi Durum ve Mütarekenin İmzalanması

Osmanlı Devleti savaşın sonlarına doğru Doğu ve Güney cephelerinde askeri harekât halinde idi.¹⁰⁷ 19 Eylül 1918 Tarihinde General Allenby'nin komutasındaki İngilizler Filistin Cephesi'nde Osmanlı kuvvetlerinin 8. ordusunu yenerek taarruz harekâtına başlamışlardır. Eylül sonlarına doğru Türk ordusunun dağılma sürecine girmesi ile İngilizler Beyrut'u ve İngilizlerin destekçisi Emir Faysal da Şam'ı işgal etmiştir. İngilizler daha sonra yaptıkları ileri bir harekâtla Halep'i kendi kontrolleri altına almışlardır.¹⁰⁸ General Marshall'ın komutasındaki Irak ordusu da Eylül ayı içerisinde taarruza başlayarak Ali İhsan Paşa emrindeki zayıf olan kuvvetlerimizi geri çekilmeye mecbur ettikten başka, harekâtın sonucunda, ordumuzun büyük bir kısmını mağlup ve esir etmişti.¹⁰⁹ Fakat asıl tehlike Trakya'da idi. Bulgar Mütarekesinden sonra Trakya Cephesi açılmış bulunmaktaydı.¹¹⁰ İngiliz General Milne komutasında 60-70 bin kişilik bir kuvvet İstanbul ve Boğazlar bölgesi üzerine yönelmiştir. Trakya'daki Türk kuvvetlerinin mevcudu 8000 geçmiyordu. Bu kadar kuvvetle düşmanın durdurulması mümkün değildi.¹¹¹ İstanbul'un tehdit altında oluşu ise Türk Hükümetini

¹⁰⁷ Dursun Ali Akbulut, "İttifak Devletlerinin Savaşın Çekilmeleri ve Osmanlı Devleti", Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Durmuş Yalçın vd. (haz.), C.I, Ankara: ATAM Yay., 2000, s. 132

¹⁰⁸ Ali Türk geldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi*, Ankara: Türk Devrim Enstitüsü yay., 1948, s. 23

¹⁰⁹ Mehmet Sait Dilek, *Ali Rıza Ataman Bey (Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırı)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniv. AİİTE Müdürlüğü, 2001, s. 43

¹¹⁰ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.I*, İstanbul: MEB yay., 1991, s. 8

¹¹¹ "Bulgaristan'ın Selanik'te İtilaf Devletleri ile 29 Eylül 1918'de mütareke imzalamasıyla, İtilaf Devletleri Bulgar topraklarından asker geçirme hakkını elde edebiliyorlardı ki bu suretle İstanbul tehlike

arayışa sevk etmiştir. Osmanlı Devleti Almanya'dan bir gün sonra 6 Ekim'de İspanya aracılığı ile ABD Başkanı Wilson'a mütareke için başvuruda bulunmuş ise de uzun bir süre herhangi bir cevap alamamıştı. 14 Ekim'de hükümeti kuran Ahmet İzzet Paşa, 19 Ekim'de hükümet programını mecliste okurken:” *Wilson Prensipleri doğrultusunda bir antlaşma yapılmasından*” yana olduklarını belirtmiştir.¹¹²

Doğu Cephesinde ise tam aksine Türk kuvvetleri bir yandan Bakû diğer yandan Tebriz'e ve Demirkapı'ya kadar ilerlemişlerdi. Fakat güney cephesindeki ordularımızın geri çekilmesi, Osmanlı Devleti'ni mütareke yapmaya mecbur bırakmıştı.¹¹³

Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Hükümetini 14 Ekim 1918'de kurduktan sonra barış görüşmelerini başlatmak üzere harekete geçti. 17 Nisan 1916'da Kut'ül Amare'de esir edilen İngiliz Generali Townshend'in arabulucuğu ile Osmanlı Devleti'nin mütareke isteği kabul edilmiş¹¹⁴, Mütareke görüşmeleri 27 Ekim Pazar sabahı başlamış ve 30 Ekim 1918 Çarşamba günü mütarekenin imzalanmasıyla sona ermişti.¹¹⁵

2- Mütareke Öncesi Türk Ordusu'nun Kafkasya'dan Çekilmesi

Enver Paşa Kafkasya'daki Türk kuvvetlerinin Azerbaycan ve Dağıstan Ordusu¹¹⁶ olarak yerlerinde bırakılmalarını istiyordu.¹¹⁷ Ancak Ahmet İzzet Paşa Kabinesini böyle düşünmüyordu. 21 Ekim 1918'de 9. Ordu Komutanlığına verilen emirle Brest-Litovsk ile kazanılan toprakların dışındaki yerlerinin 24 Ekim tarihinden itibaren 6 hafta içerisinde boşaltılmasını istemişti. Hükümetin böyle bir düşünce de acele etmesinin nedeni, resmen mütareke görüşmelerine başlamadan Kafkaslardan çekilmek düşüncesi idi.¹¹⁸

altına girmiştir.” Bkz.: Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.I, Ankara: TTK yay., 1992, s. 195

¹¹² Akbulut, *”İttifak Devletlerinin Savaşta Çekilmeleri ve Osmanlı Devleti”*, s. 133

¹¹³ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I*, Ankara: İş Bankası yay., 1998, s. 27

¹¹⁴ Ayhan Aydın, *Musul Meselesi*, İstanbul: Turan yay., 1995, s. 26

¹¹⁵ Akbulut, *”İttifak Devletlerinin Savaşta Çekilmeleri ve Osmanlı Devleti”*, s. 134

¹¹⁶ *”Bu fikre uygun olarak birliklerin bir kısmına “Azerbaycan Kolordusu”, “Azerbaycan Tümeni” gibi isimler verilmişti.*” Bkz.: Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali, I*, İstanbul: Burçak yayınevi, 1966, s. 178

¹¹⁷ Selek, *Anadolu İhtilali, I*, s. 178

¹¹⁸ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 72; Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara: KB yay., 1983, s. 43

Sınır dışında bulunan bütün bu birlikler bin bir güçlkle iki ayda sınırın gerisine çekilebilmiş ve tümenler kısmen lağvedilmiş, kısmen başka yerlere nakledilmişlerdir.¹¹⁹ Kafkaslardan geri çekilen ordunun büyük bir kısmı Batum'da toplanmış, elverişli sevkiyat ortamı oluşturulamadığı için bunların nakli güçleşmişti. İngilizlerden mütemediyen demiryollarının durumu kastedilerek, vapur istenmesine ve mütarekenin 16. maddesindeki; “*Ahalinin ihtiyacının tatmini, nazar-ı dikkate alınacaktır*” açıklamasına rağmen Türk ordusunun nakliyesine yardımcı olunmadığı gibi mevcut imkanlardan da mahrum edilerek, yürüyerek geri dönmeleri istenmiştir.¹²⁰

3- Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selase ile ilgili maddeler

Mondros Mütarekesi'nin Elviye-i Selase ile ilgili maddeleri oldukça ağırdı. Ancak Kafkasya'da da önemli gelişmeler vardı. Bunlardan ilki Ahmet İzzet Paşa kabinesi bir yandan İtilaf devletleri ile mütareke zemini ararken diğer yandan 21 Ekim 1918'de Şark Orduları Grup Komutanlığına aşağıdaki emri verdi:¹²¹

«1- Şark Orduları Grubu, Başmenzil Müfettişliği ve 1. Kafkas Kolordusu Karargâhlarının lağvedilerek Karargâh Heyetlerinin İstanbul'a dönmeleri;

2- VI. ve IX. orduların doğrudan doğruya Umumi Karargaha bağlandıkları;

3- İran'da Sakız bölgesindeki Mürettep Süvarî Tugayı'nın VI. Ordu emrine verildiği;

4- 10. Kafkas ve 36. Tümenleri ile 15. Piyade Tümeni'nin İstanbul'a taşınmalarından sonra, 3., 9., 11. Kafkas ve 12. Tümenlerin 9. Ordu emrinde kalacakları;

5- 9. Ordunun İstanbul'a taşınacak tümenlerin Batum'a nakilleri için Kafkas Hükümetleri ile temasa geçilmesine;

6- 9. Ordunun İran'ı ve yine Brest-Litowsk Muahedesi ile Osmanlı hükümetine ilhak edilmemiş bütün toprakların boşaltılmasına;

¹¹⁹ Selek, **Anadolu İhtilali**, s. 179

¹²⁰ Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 73

¹²¹ Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yay., 1989, s. 31

7- 9. Ordunun vazifesinin Nazlıçay'ın İran hududunu kestiği noktadan Karadeniz'e kadar uzanan hududun emniyetini sağlamak olduğu bildirilmişti.”¹²²

Hükümet bu emir ile daha mütareke görüşmelerine başlamadan Brest-Litovsk Muahedesi ile alınan yerler dışında, 1918 baharında girişmiş olduğumuz geri alama harekâtı ile elde edilen bütün arazinin boşaltımına geçilmesini uygun bulmuştu. Hükümetin bu kararına göre Brest-Litovsk dışında ele geçirdiğimiz bütün bölgeler 21 Ekim–5 Aralık 1918 tarihleri arasında tahliye edilmiş olacaktı.¹²³

Osmanlı Devleti tarafından imzalanan Mondros Mütarekesi'nin Evliye-i Selase'yi ilgilendiren 7. 11. ve 15. maddeleri Brest-Litovsk Antlaşması ve Türk ordusunun ileri harekâtı neticesinde elde edilen Evliye-i Selase'nin yeniden Türk hâkimiyetinden çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹²⁴

Evliye-i Selase'yi ilgilendiren ilk madde 7. maddedir. Bu maddeye göre; “Müttefikler cemiyetlerini tehdit edecek vaziyet karşısında herhangi bir önemli bir yeri işgal hakkına sahip olacaklardır.”¹²⁵

Evliye-i Selase'yi ilgilendiren diğer madde 11. maddedir. Bu maddeye göre “İran'ın kuzey batısındaki Osmanlı kuvvetlerinin savaştan önceki sınır gerisine çekilmesi hususunda evvelce verilmiş olan emir derhal icra edilecektir. Mavera-yı Kafkasya bölgesinin evvelce tahliyesi emredildiğinden geriye kalan kısımda İtilaf devletlerince bölgedeki durum tetkik edildikten sonra talep edilirse tahliye edilecektir.”¹²⁶

Elviye-i Selase'yi ilgilendiren 15. madde ise; “*Bütün demiryollarına itilaf kontrol zabitleri memur edilecektir denilmektedir. Bunlara ilaveten bugün, Osmanlı*

¹²² Selçuk Ural, “**Vilayet-i Şarkiye’de Mondros Mütarekesi’nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi),Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2002,s.91–92

¹²³ Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 31–32; Süleyman İzzet, **Büyük Harpte (1334–1918) 15. Piyade Tümeni’nin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’daki Hareket ve Muharebeleri**, İstanbul: Askeri Tarih Mecmuası yay., 1936, s. 30-70

¹²⁴ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 44

¹²⁵ Esin Dayı, **Elviye-i Selase’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum: Kültür-Eğitim Vakfı yay., 1997, s. 69

¹²⁶ Ural, “**Vilayet-i Şarkiye’de Mondros Mütarekesi’nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**”,s.93

Hükümetinin kontrolü altında bulunan Güney Kafkasya demiryolları aksamı da dâhildir. İş bu Kafkas hatları serbest ve tam olarak itilaf memurlarının idaresi altına konacaktır. Ahalinin ihtiyacının tahmini nazar-ı dikkate alınacaktır. İş bu maddeye Batum'un işgali dâhildir. Osmanlı Hükümeti Bakû'nün işgaline karşı olmayacaktır" denilmekteydi.¹²⁷ Bu madde ile Güney batı Kafkas demiryolları da dâhil olmak üzere bütün demiryolları ve Batum itilaf devletlerinin kontrolüne geçmişti."¹²⁸

Nitekim İngilizler mütarekenin imzasından on gün geçmeden "Evliye-i Selase'nin hiçbir yerinde inceleme yapılmadan boşaltılmasını talep ettiler. 11 Kasım 1918'de bildirilen bu talep karşısında Osmanlı Hükümeti hiç olmazsa ordumuzun bu kışı Evliye-i Selase'de geçirmesini ileri sürdü ise de hiçbir netice alamadı. Mütarekenin imzası Osmanlı Devleti'nin fiile yok olduğunu işaret etti. Bu işareti ilk anlayan Evliye-i Selase'deki Türk-İslam ahali kırk yıllık Rus esaretinden sonra yeni bir esarete uğramamak için, Anadolu'daki kardeşlerinden bir müddet daha önce; " Hürriyet ve İstiklal" mücadelesine başladılar."¹²⁹

4- Mütareke Şartlarının Evliye-i Selase'de Uygulanması

Kars, Ardahan ve Batum'un kendi sınırları içerisinde kalacağını kabul eden Osmanlı Hükümet, 21 Ekim 1918'de 9. Ordu Komutanlığına verdikleri emirle Brest-Litovsk Antlaşması ile kazanılan yerler dışında, Türk Ordusu tarafından ele geçirilmiş olan yerlerin kısa bir süre içinde boşaltılmasını bildirmişti. Bu nedenle Mondros'ta Kafkas bölgesinin boşaltılması gündeme geldiği zaman Osmanlı delegeleri boşaltılmaların başladığını bildirdiler ve Kars, Ardahan ve Batum'un " milletler arası bir antlaşma ile" Osmanlı Devleti'ne bırakıldığı, hatta yapılan plebisit¹³⁰ sonunda halkın Osmanlı idaresini tercih ettiğini söyleyerek Mondros Mütarekesini 11. maddesini, bu yerler Türklerde kalacakmış gibi düzenlemeyi başardılar. Hâlbuki Brest-Litovsk Antlaşmasını Bolşevikler 20 Eylül 1918'de ittifak devletleri bu antlaşmanın

¹²⁷ Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 32

¹²⁸ Ural, "Vilayet-i Şarkiy'e de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü", s.93

¹²⁹ Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 32

¹³⁰ "Kağızman'da plebisit için 9 bölge oluşturulmuştur. 8.198 kişi oy kullanmıştır. Rumlardan 140 kişinin dışında, geriye kalanlar ilhak yönünde oylarını kullanmışlardır." Bkz.: İsmail Eyüboğlu, **Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk üniv. AİİTE., 2001, s. 63

hükümsüz olduğunu Almanlara bile kabul ettirmişlerdir. Böyle bir durumda ittifak devletlerinin Mondros Mütarekesi ile verdikleri sözde duracakları şüpheli bir hale gelmiştir. Nitekim Mondros Mütarekesinin imzalanmasından on gün sonra Evliye-i Selase'nin hemen boşaltılmasını istediler.¹³¹ Bu istek haksız bir istek olup mütarekeye de aykırı idi. Çünkü mütarekenin 11. maddesinde ittifak devletleri yerinde inceleme yaptıktan sonra buraların terk edilip edilmeyeceğine karar vereceklerdi. Eğer 11. maddeye itaat edip inceleme yapacak olsalardı Osmanlı Devleti'nin aleyhine karar vermeleri çok zordu. Zaten kısa bir süre önce yapılan plebisit; Osmanlı Devleti'nin, o topraklarda hâlbuki tarihi, milli ve ırkı üstünlüğünü ispatlamıştı. İttifak devletleri yapılacak bir inceleme ile bunu ispat etmeyi göze alamazlardı bunun içinde 11. maddeyi kendi istekleri doğrultusunda yorumlanmışlardı.¹³² Yani, ittifak devletlerin tahkikat yapmadan Evliye-i Selase'nin boşaltılmasını isteyerek mütarekenin ilgili maddesini aykırı bir tavır takınmışlardı.

Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Türk askerlerinin bu kışı Evliye-i Selase'de geçirebilmeleri için müracaatta bulunmasında İngiliz İrtibat Subayı Murphy'nin 24 Kasım 1918 günlü telgrafında, bu istek reddedilerek tahliyenin en kısa sürede yapılmasını bildirmişti. Bu sebeple Erkan-i Harbiye Umumiye Reisi, aynı gün 9. Ordu Komutanlığında tahliyenin yapılmasını söyleyerek gerekli çalışmaların yapılmasını istemişti.¹³³

26 Kasım 1918'de itilaf devletlerinin tahliye isteğini mütareke şartlarına aykırı bulan 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa bu emre itiraz emişti.¹³⁴ Ayrıca, harbiye nazırı namına Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Hariciye nezaretinde gönderdiği 26 Kasım 1918 günlü telgrafında, Evliye- Selase'deki erzak ve mühimmatın naklinin aylarca süreceğinden naklin yapılmadan ordunun, Erzurum, Van ve Trabzon'da barındırılması mümkün olmadığı ve bu sebeple, bu kış ordunun Evliye-i Selase'de kalmasını istemiş fakat bu öneri kabul edilmeyerek İtilaf Devletlerinin boşaltılması yönündeki isteklerini yinelemişlerdi. 29 Kasım 1918 günlü Hariciye Nazırının Erkan-ı Harbiye'ye Riyasetine gönderdiği telgrafında ise bu kış sadece Batum sancağının

¹³¹ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, s. 50-51

¹³² Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 74

¹³³ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 47

¹³⁴ Tevfik Bıyıklıoğlu, "**Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selase İle İlgili yeni Vesikalar**", Belleten, XXI/84, Ankara: TTK basımevi, 1957, s. 576

tahliye edilmesini, Kars ve Ardahan'ın tahliyesinin ertelenmesi için itilaf devletlerinin nezihinde izin alınmasını istemiştir.¹³⁵ Bütün bu çalışmalar sonuç vermiş, ordu için gerekli olan gıda maddesi ve mühimmatın nakline engel olarak, hem ordu, hem de ordunun çekildiği yerlerdeki halk aç ve sefil bırakmak istemiştir. Böylece ordunun beslenme kaynaklarını keserek; daha sonraki muhtemel direnişi, şimdiden önleyeceklerini düşünmüşlerdi.¹³⁶

5 Aralık 1918'de 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa Harbiye Nezaretinde tahliyenin en erken Şubat ayının sonunda biteceğini bildirmiş fakat kış çok sert geçerse tahliyenin gecikebileceğini ifade etmiştir. Nitekim 10 Aralık 1918'de Evliye-i Selase'nin tahliyesi resmen başlamıştır. İngilizlerle yapılan görüşme ve yazışmalarda kazanılan iki aylık süre zarfında, Yakup Şevki Paşa erzak ve mühimmatın büyük bir kısmının ordu ve halkın her türlü aracılığıyla önce Sankamış'a ve Erzurum'a¹³⁷ taşıdı.¹³⁸ 9. Ordu 18 Ocak'ta Kars'tan Erzurum'a nakledilmiş olup aynı gün İngilizler General Pitah başkanlığında yirmi kişilik bir hükümet heyeti ve iki yüz kişilik bir İngiliz müfrezesi ile Kars'ta idareyi ele aldı. 25 Ocak 1919'da Türk birliklerinin Evliye-i Selase'yi terki tamamlanmıştı.¹³⁹

İngilizler Kafkasya'yı ve Doğu vilayetlerini kontrol altına almak ve buralarda etkin bir güç olmak için çok yönlü uygulamalara başlamışlardır. Çünkü bu bölgeyi kontrol etmekle Bolşeviklere karşı önemli bir stratejik noktayı ele geçirmiş olmakla kalmayacaklar. Basra Körfezi ve Hindistan yolunu daha bir güvence altına almış olacaktı.

¹³⁵ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 47-48

¹³⁶ Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 78

¹³⁷ Kars'ta Mutasarrıf Vekili olarak bulunan Hilmi Bey (Uran) hatıralarında bu olayı şöyle anlatır: "*Bir müddet sonra bu mıntıkayı tahliye ederek, Erzurum'a çekilmesi için de Ordu kumandanı emir aldı. Kars Müslüman halkının mukadderatı gene birdenbire karanlıklar içine gömülüydü ve bu elim haberi duyanların ağızlarını bıçak açmaz olmuştu. İşitildiğine göre sulh takarrür edinceye kadar bu mıntıkayı İngilizler işgal edeceklerdi. Yakup Şevki Paşa ise onlarla hiçbir temasa gelmek istemiyor ve idareyi milli bir teşekküle devrederek çekilmeyi tercih ediyordu. Karşılarda böyle bir teşekküle taraftar idiler. Nihayet ordu birlikleri muayyen bir plan ve program gereğince, buldukları yerleri terk ederek Erzurum istikametinde çekilirken, biz de livanın mülki idaresini Kars Milli Şurası adı ile hamiyetli Karşılarda tarafından kurulan bir teşekküle devrederek Kars'ı terk ettik*". Bkz.: Selek, **Anadolu İhtilali**, I, s. 179-180

¹³⁸ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 48;

¹³⁹ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.I.s. 51-53

Yine İngilizlerin, Karadeniz’de ve Kafkaslarda mütarekenin uygulanması adına yaptıkları her faaliyet ve ileri sürdükleri her talep, Ermeni ve Rumların beklentileri cevap verecek, daha önemlisi onları Türklere karşı harekete geçirecek, başarılı olduğu takdirde bir ucu Akdeniz’de diğer ucu Karadeniz’de olan Büyük Ermenistan ve Karadeniz’de Pontus Rum Devleti’nin kurulması mümkün olacaktı.

İngilizlerin, bu düşüncelerinin gerçekleşmesi için öncelikle Osmanlı ordusunun terhis edilmesi, silahsızlandırılması ve Türk milli teşkilatlanmasına öncülük eden askeri ve mülki memurların görevlerinden uzaklaştırılması hatta bazılarının tutuklanması gerekiyordu.

IX. Ordu Kumandanlığı, Sonradan 15. Kolordu Kumandanlığı olacak, İngilizlerin en çok üzerinde durduğu askeri birlikti. Bu birlik diğerlerine nazaran daha güçlü olmasından başka, silahsızlandırma ve terhis faaliyetlerine karşı direnmekte, bölgedeki Ermeni faaliyetlerine karşın halkın teşkilatlanmasına öncülük etmekteydi. Bu nedenle İngilizlerin bölgedeki Türk kumandalarını, ya Birinci Dünya Savaşı sürecinde veya daha sonraki her hangi bir olayla ilişkilendirerek ya da mütarekenin ihlal edildiğini ileri sürerek görevlerinden uzaklaştırılmaya ve tutuklamaya başladılar.

5- Türk Ordusu’nun Evliye-i Selase’den Geri Çekilmesine Halkın Tepkisi

9. Ordunun Mondros Mütarekesi gereğince 1914 sınırına geri çekilmesi demek, bölgede bulunan Türk-İslam ahalisinin kendi kaderi ile tekrar baş başa kalması demektir. Daha önce Rus, Gürcü, Ermeni katliam ve zulümlerini görmüş geçirmiş olan bölgedeki Türk-İslam ahali, hürriyetlerini kaybetmemek için harekete geçtiler.¹⁴⁰ Bu harekete geçişin yanında Ermeni ve Gürcü tehlikesine karşı yöre halkında telaş da başlamıştı. Çaresiz kalan halk “ *Bizleri yine mi Ermenilere teslim edeceksiniz*” diye kızgınlıklarını açıkça ortaya koymuşlardır.¹⁴¹

21 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı kuvvetlerinin Güney Kafkasya’yı boşaltmaya başlaması, bölgedeki Türk halkı üzerindeki olumsuz bir hava yaratmıştır. 9. Ordunun

¹⁴⁰ Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 32

¹⁴¹ Dayı, *Evliye-i Selase’de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 80

Arpaçay'ın doğusundan çekileceğini öğrenen “ Ahıska, Ahılkelek, Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan” kazalarındaki Türk-İslam ahalisi; sahipsiz kalacaklarını düşünerek 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya müracaat ederek aşağıdaki isteklerde bulunmuşlardır:”

a- *Osmanlı Hükümeti orduyu, Kafkas arazisinden çekmesin,*

b-*Askerin geri çekilmesi gerekiyorsa, İslam ahalisini korumak için her kazada bir temsilci ile birlikte yeterli miktarda muhafız asker bırakılsın,*

c- *Hıristiyan ahali ve askerlerin saldırularından korunmasının sağlanması ve genel barışa kadar hiçbir milletin ve devletin idaresine sokulmamalarının temin edilmesi”*

Başvuruyu dikkate alan Yakup Şevki Paşa Osmanlı genelkurmayına 1 Kasım'da gönderdiği telgrafta, Ordunun tahliyesinden dolayı Türk-İslam ahalisinin korunması için ne gibi tedbirler alınabileceğini öğrenmek istemiştir. Cevabı telgrafta Ahmet İzzet Paşa devletin zor şartlarda mütareke yapmak zorunda kaldığına dikkat çekerek barış antlaşmasının lehte sonuçlanması için bir yandan Hıristiyan ahaliyle, diğer yandan komşu devletlerle iyi ilişkiler kurulmasının büyük önem taşıdığını bu tarihten itibaren ahaliye yardım imkânı kalmadığını ve bunun için Brest –Litovsk sınırlarının dışında kalan yerlerde lüzumsuz hareketlerden kaçınılmasının hem devlet hem de ahali açısından doğru olduğunu belirtti.¹⁴²

Yakup Şevki Paşa, IX. Ordumuzun çekilmesinden sonra o bölgede olacakları tahmin edilebiliyordu.¹⁴³ Bu sebeple içlerinde Ali Rıza Bey'in de bulunduğu yörenin ileri gelenlerini Kars'a çağırarak “ *Biz buralardan çekiliyoruz. Ermeniler de durmadan silahlanıyor. Bu bölgede teşkilat kurun. İngilizler Ermenileri Kars'a getireceklerdir.*” Diyerek teşkilatlanmalarını istemiş ve teşkilatlanmaları için yardımda bulunacağını bildirmiştir.¹⁴⁴ Yakup Şevki Paşa ve III. Ordu Kumandanı Halid Bey'in teşvik ve destekleriyle 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükümet-i Muvakkatası kurulmuştur. Bu Türk halkının kendilerini Ermeni ve Gürcü çetelerinin kucağına atan: Türk ordusunun

¹⁴² Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 35–37

¹⁴³ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 81

¹⁴⁴ Dilek, *Ali Rıza Ataman Bey*, s. 50

çekilmesiyle onları müdafaasız bırakan İtilaf Devletlerine ilk tepkileri idi. Yakup Şevki Paşa'nın teşvik ve yardımları ile halk ikinci tepkisini 5 Kasım 1918'de Kars Milli İslam Şurasını Kars'ta kurarak, Üçüncü tepkisini ise 18 Kasım 1918'de merkezi Iğdır olmak üzere kurulan Aras Türk Hükümetini oluşturarak gösterdi.¹⁴⁵

B- MİLLİ TEŞKİLATLANMA SÜRECİ

1- Kars Milli İslam Şurası Dönemi

Mondros Mütarekesi'ne göre Batum'un işgali kabul edilmiştir. Ancak Kars ve Ardahan sancaklarının İtilaf Devletlerince işgaline ait bir hüküm bulunmamasına rağmen Osmanlı Devleti üç sancağın boşaltılmasını kabul etmişti. Bu doğrultuda Kars ve Ardahan sancakları da İtilaf Devletlerine bırakılacaktı. Buna karşın Batum sancağı Kars ve Ardahan sancaklarına göre daha önce bırakılmıştı. İngilizler Batum'u işgal ettiklerinde pek çok haksız uygulama yapmışlardır. Bu uygulamaların önüne geçilememiştir ve Kars ve Ardahan'da bu gibi olumsuzlukların yaşanmasına fırsat verilmemeliydi.¹⁴⁶ Türk Ordusu'nun bölgeden çekilmesi Türk ve Müslüman halkı savunmasız adeta Ermenilere feda etmek anlamına geliyordu. Ancak Gürcü ve Ermeni tehdidi altındaki Türk-İslam ahalisi “*Milli Teşkilatını*” kurmakta gecikmedi.¹⁴⁷

Kars ve çevresindeki Türk-İslam ahalisi, 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın ve Kars Mutasarrıfı Hilmi Uran Bey'in yardım ve teşvikleriyle Kars İslam Şurası'nı toplamaya karar verdi.¹⁴⁸ Yapılan çalışmalar neticesinde 5 Kasım 1918'de Piroğlu Fahrettin Bey'in başkanlığında, Kepenekli Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza, Sarı Haliloğlu Muhlis, Mamiloğlu Tevhüddin, Ordu Kumandanı Harputlu ve Yakup Şevki Paşa ile Mutasarrıf Hilmi Bey tarafından, merkezi Kars olmak üzere “*Kars Milli İslam Şurası*” nı kurmayı kararlaştırdılar.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 80; Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 34-42

¹⁴⁶ Eyüboğlu, *Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma*, s. 181

¹⁴⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 63

¹⁴⁸ Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 63

¹⁴⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Milli Mücadele'de Kars*, s. 8

Kars Milli İslam Şurası kurulurken en büyük desteği askeri ve mülki amirlerden almışlardır. Şuranın hukuki dayanağı, Wilson İlkeleri'nin 12. maddesinde “ Osmanlı Devleti'nin Türk olan kısımlarının egemenliği sağlanacak, fakat Türk olmayan milletlere muhtar gelişme imkânları verilecek” ibaresi olmuştur.¹⁵⁰

Mondros Mütarekesi sonrası siyasi bir teşekkül olan Kars İslam Şurası'nın mütareke öncesi bir teşekkül olan Kars Gizli İslam Komitesi ile organik bir devamlılığı olduğu anlaşılmaktadır. 1909'da Kars'ta kurulan Canbizar Teşkilatının devamı ve daha düzenlisi olan; 1917 Nisan'ında gizlice kurulup, 1917 Ekim sonlarında resmen çalışan Evliye-i Selase ve Ahıska'daki İslam Komitesi, Kars İslam Şurası'nın çekirdeğini oluşturmuştur.¹⁵¹ Bu teşkilatların isimleri farklı olmasına rağmen bağımsızlık uğrunda çalışmaları ve üyelerinin aynı kişiler olması sebebiyle organik bir bağın olduğu kesindir.¹⁵²

Kars Milli İslam Şurası, yerel ve dar bölgesel iktidarları ya da hükümetleri kucaklayan bölgesel bir örgütlenmeye gidişin başlangıcı olması bakımından önemlidir.¹⁵³ Diğer bir deyişle Kars İslam Şurası, Evliye-i Selase bölgesindeki yerel siyasi inisiyatiflerinin bir iktidar odağı oluşturacak şekilde örgütlenmelerinin temelini oluşturması açısından önemlidir.

1.1) I.Kars Kongresi:

Kars Milli İslam Şurası kurulduktan hemen sonra, etraftaki sancak ve kazalara hemen haber gönderilerek Şuranın ilk toplantısının 14 Kasım'da yapılacağı duyuruldu. Bu haber üzerine Oltu, Ardahan ve Kağızman ile bunlara bağlı kaza ve nahiyelerden temsilciler gelmeye başladı. Bu arada Kağızman Kaymakamı Âsaf Talat Bey'in muhalefetine rağmen Kağızman'dan Ali Rıza Bey ve arkadaşları Kongreye temsilci

¹⁵⁰ Dayı, *Evliye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 91

¹⁵¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, “Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti”, *Türk Kültürü*, S.72, Ekim 1968, s. 953

¹⁵² Dayı, *Evliye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 91

¹⁵³ Bülent Tanör, *Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul: YK yay., 2002, s. 107

olarak katılmışlardır.¹⁵⁴ 14 Kasım 1918 tarihindeki ilk toplantıda sekiz kişilik muvakkat heyet, on iki kişilik Merkez Mümessilleri Heyeti'ne dönüştürülmüştür.¹⁵⁵

Kars İslam Şûrası Merkez-i Umumisi'nin II. Kars Kongresi'ne kadar yapmış oldukları faaliyetler şöyle sıralanabilir:

Zamanın mevcut bütün iletişim araçları kullanılarak; Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek sancak ve kazalarında 30 Kasım 1918'de Kars'ta yapılacak kongreye delege göndermelerinin istenmesi.

Çekilen Türk Ordusu'ndan boşalacak olan müstahkem yerlerin, binaların ve hatta silahların teslim alınmaya başlanması.

Kongreye delege istenen Evliye-i Selâse ve çevresinde Kars Milli İslâm Şûrası şubelerinin açılmasına karar verildi.¹⁵⁶

1.2) II. Kars Kongresi

Kars İslam Şurası Büyük Kongresi, 18 Kasım 1918'de toplanan ve Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi adlı yerel hükümeti kuran I. Kars Kongresi'nin davetine icabet eden 60 delegenin katılımıyla 30 Kasım 1918'de Kars'da toplandı. Kongrenin ikinci ve son gününde on delegenin daha kongreye dâhil edilmesi üzerine kongreye katılan delege sayısı yetmişe ulaştı. Kongreye milletvekili sıfatıyla katılan delegeler Orduabad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli (İğdır), Serdarâbad, Doğu Şöreğel, Ahıska ve Ahılkelek bölgelerinden gelmişlerdi.¹⁵⁷

Kongre'de Osmanlı Ordusunun çekilmesi üzerine, Batum'dan Orduabad'a ve Ağrı Dağı'ndan Azgar'a kadar olan bölgenin idare ve yurt korunması işlerine bakmak üzere merkezi Kars olmak üzere bir Milli Şura Hükümeti kurulması kararlaştırıldı. Kurulan Milli Şura Hükümeti 14 Kasım 1918 tarihinde gerçekleştirilen I. Kars Kongresi sonucu kurulmuş bulunan Milli İslam Şurası Merkez-i Umumisi'nin yerine almış oldu. Milli İslam Şurası hükümet reisliğine Karlı Cihangiroğlu İbrahim Bey, yardımcılığına ise Kepenkçi Emin Ağa, Umumi Kâtipliğine de Sami Bey seçildi. Hükümet reisliğine

¹⁵⁴ Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 65

¹⁵⁵ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 92

¹⁵⁶ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 93

¹⁵⁷ Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 69

getirilen Cihangiroğlu İbrahim Bey balkan savaşlarından beri Osmanlı Ordusunda görev yapmış, Teşkilat-ı Mahsusa'da da Alay komutanı olarak görev almıştır.¹⁵⁸

Milli şura Hükümeti'nde Yer Alan Üyeler:

- Karşlı Cihangiroğlu Hasan Bey
- Cihangiroğlu Aydın Bey
- Divriğili Piroğlu Fahrettin Bey
- Çıldırly Doktor Esat Bey
- Akbabalı Hacı Asbatoğlu Kerbelayı Mehmet Bey
- Karaçantalı Hacıoğlu Ahmet Bey
- Molla Bilal Bey
- İrevanlı Ahundoğlu Taki Bey
- İğdırly Ali Beyoğlu Mehmet Bey
- Gümrülü Halıcioğlu Yusuf Bey
- Borçalıly Kepenekçi Emin ağa
- Kağızmanly Ali Rıza Bey
- Digorly Camadanly Aşiret Reisi Maksud Ağaoğlu Hasan Bey¹⁵⁹

Kongrede bir Milli şura ordusu kurulmasına karar verilerek şura sınırlarının korunması yolunda ana içildi. Kongre Osmanlı Devleti ile Halifeye bağlı kalmaya, Türk bayrağını kullanarak Türkiye kanunlarına göre adalet ve idare işlerini yürütme yolunda kararlar aldı.

Kongrede en önemli gelişmelerden birisi Aras Türk Hükümeti, Ahıska Hükümet-i Muvakkatası ve Batum yöresindeki yerel hareketlerin kendi bağımsız varlıklarına son vererek Milli şura Hükümetine katılmalarıydı. Anılan bu yerel iktidar birimleri, özerkliklerine son verip, Milli şura Hükümeti'nin şubeleri olarak göreve devam etmeyi kararlaştırdılar. Bu gelişme yerel iktidarlardan Bölgesel birliğe ve bölgesel iktidara yükselişi işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bu durum, Sivas Kongresi'nin yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin özelliklerine ya da bağımsızlıklarını kaldırıp yeni kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk

¹⁵⁸ Kırzıoğlu, **Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti**, s. 958

¹⁵⁹ Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 94

cemiyetlerinin şubeleri saymasında görülen yukarıdan ve merkezi bütünleşme modelinden farklı olarak bir bütünleşmeyi işaret etmesi açısından da önem kazanmaktadır.¹⁶⁰

Kongre Milli Şura Hükümeti kurulmasına karar verdiği gibi, Oltu, Ardahan, Kağızman ve Nahçıvan'da beşer kişiden oluşan Milli Şura teşkilatının kurulmasına da karar verdi. Milli Şura Hükümeti kararları doğrultusunda Evliye-i Selase'de Milli Şura şubeleri açıldı. Bu şubeler Oltu'da Tahirbeyzâde Yusuf Ziya Bey, Sarıkamış'ta Hamamlılı Bekir Ağa, Çıldır'da Porutlu ve Karavelili iki Kâmil ağalar Kulp'da (Tuzluca) Pernevütlü Ayrım Omağı Bey, Şamil Bey, Ardahan'da Dikkanlı Hafız Efendi ile Hamsioğlu Rasim Bey tarafından açıldılar.¹⁶¹ Ayrıca Hükümet Reisi Cihangirzâde İbrahim Bey, muavini Kepenekçi Emin Ağa ve Hükümet Umumi Kâtibi Sami Bey, Milli Şura şubeleri açmak üzere Nahçıvan bölgesine gitmişlerdir. Milli Şura'nın önemli etkinliklerinden bir diğeri de yabancı devletler tarafından tanınmaya yönelik çabalarıdır.

Kongre Sonucunda Alınan Kararlar:

- 1- Reisliğine Cihangiroğlu İbrahim Bey ve yardımcılığına da Kepenekçi Emin Ağa'nın seçildiği Kars Milli İslam Şurası Hükümeti'nin, kurulması ve daha önce kurulan Muvakkat Heyet'in üye sayısının arttırılarak yeniden oluşturulması.
- 2- Milli Şura hükümetinin emrinde olmak üzere 8 bin kişilik askeri bir kuvvet oluşturulması ve çekilen Osmanlı ordusundan kalan silah ve cephanenin toplanarak halka dağıtılması.
- 3- Her ne olursa olsun Osmanlı Devletine ve İslam Halifeliğine bağlı kalarak adli ve idari işlerin Osmanlı Devleti kanunlarına göre yürütülmesi.
- 4- Oltu, Ardahan, Kağızman ve Nahçıvan'da beşer kişilik Milli Şuraların oluşturulması.¹⁶²

1.3) Ali Rıza Beyin Kağızman'da Teşkilat Kurma Çalışmaları

¹⁶⁰ Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 70

¹⁶¹ Tanör, *Yerel Kongre İktidarları (1918–1920)*, s. 107

¹⁶² Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 70–71

30 Kasım 1918'de toplanan II. Kars Kongresi'nde alınan karara göre; toplantıdaki kararların halka duyurulması ve Evliye-i Selase'nin içinde şubeler yoluyla teşkilatlanmaya gidilmesi gerekiyordu.¹⁶³ Milli Şura şubeleri açmak üzere hükümet reisi Cihangirzâde İbrahim Bey, Kepenekçi Emin Ağa, hükümetin Kâtib-i Umumîsi Sami Bey birlikte Nahçıvan'a gitmişlerdi.¹⁶⁴ Kağızmanlı Ali Rıza Bey ve Aslan Bey ise Cihangiroğlu İbrahim Bey Nahçıvan'a gittiği zaman Kars'da bulunuyordu. Ali Rıza Bey Kars'da Milli Şura'nın üyesi olarak çalışmalarına devam ediyordu. Aslan Bey ise Şura Reisi seçilmişti. Bu sebeple Kağızman'da Milli Şura Şubesi kurabilmek için Aslan Bey ile Ali Rıza Bey Kağızman'a gitmişlerdi.¹⁶⁵ Cihangiroğlu İbrahim Bey Nahçıvan'dan sonra Beyazıt ve Kara Kilise'ye uğramış, sonra Kağızman'a gelmişti. Kağızman'da Milli Şura Hükümeti Üyesi Ali Rıza Bey, Milli Şura Kağızman Şubesi Reisi Aslan Bey ve Kağızman eşrafından 20 kadar vatandaş tarafından karşılanmıştır. Kağızman Kaymakamı Asaf Talat Bey, Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'in ve III. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın ikazlarına rağmen halkın Milli Şura Hükümeti etrafında teşkilatlanmalarına engel olmaya devam etti.

Cihangiroğlu İbrahim Bey Kağızman eşrafını toplayarak, halkı muhtemel tehlikelere karşı uyardı ve milli mücadelenin lüzumunu anlatmıştı. Daha sonra halktan yardım olarak toplanan paraları, Kağızman şubesinin eksiklerini tamamlamak üzere, Şube Reisi Aslan Bey'e teslim etti.¹⁶⁶

Ali Rıza Bey ve Aslan Bey, Cihangiroğlu İbrahim Bey'e Kağızman'da Milli Şura'nın bir şubesini açmaya çalıştıklarını, fakat Kağızman Mutasarrıfı Asaf Talat Bey'in izin vermemesi sebebiyle şubenin açılmasında zorlandığını ve bu durumun sona ermesi için Yakup Şevki Paşa'ya müracaat etmelerine rağmen bir sonuç alınmadığını bildirmişlerdi. Cihangiroğlu İbrahim Bey'e durumu incelemiş ve Asaf Talat Bey'e bu konuda akıl verenin Kağızman ahalisinden Musa Bey adında bir vatan haini olduğunu öğrenmiştir. Musa Bey halkı ikiye böldüğünden Kağızman'da bir şube kurulamıyordu. Bu durumdan haberi olan Cihangiroğlu İbrahim Bey, Kağızman'ın ileri gelenlerini

¹⁶³ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 58

¹⁶⁴ Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 71

¹⁶⁵ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 59

¹⁶⁶ Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 73-74

toplayarak Ermeni tehlikesine karşı uyardı, onları birlik olmaya ve düşmana karşı mücadele etmeye sevketti.¹⁶⁷

2. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Dönemi

a) III. Kars Kongresi ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Kuruluşu

III. Kars Kongresi ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin kuruluşu I. ve II. Ardahan Kongreleri'nin en önemli neticelerinden biri Elviye-i Selase bölgesinde Milli Şuralar şeklinde örgütlenen yerel ölçekli siyasal iktidar inisiyatiflerini birleşik bir siyasal irade etrafında birleştirmeye sevk etmiş olmasıdır.¹⁶⁸ Bilindiği üzere, II. Ardahan Kongresi'nin bir nolu kararı; "Bütün Milli Şura temsilciliğini toplayıp Kars şehri merkez olmak üzere, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi'ni kurmak üzere Kars'ta büyük bir kongre yapmak olarak tanımlamıştı. Bu karar uygun olarak Batum'dan Nahçıvan'a tüm Elviye-i Selase bölgesinden gelen ve aralarında bu bölgedeki çeşitli Milli Şûralar'ın kurulmasına öncülük etmiş kişilerin yer aldığı 131 delegenin katılımıyla 17-18 Ocak 1919 tarihlerinde Kars Büyük Kongresi toplandı.¹⁶⁹ Kongrenin bugünkü Vali Konağında toplandığı bilinmektedir.

Dr. Esat Oktay Bey'in başkanlığında toplanan Büyük Kars Kongresi'nin hiç kuşkusuz en önemli karar ve faaliyeti birçok yönüyle çağdaş bir devlet iktidarının özelliklerini taşıyan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti-i Muvakkate-i Milliyesi'nin (Güneybatı Kafkas Geçici Ulusal Hükümeti) kurulmuş olmasıdır. Kongre; Hükümet Reisini, vekilleri ayrıca yüksek askeri, mülki ve adli görevlerini de seçmiştir.¹⁷⁰ Reisliğine Cihangiroğlu İbrahim Bey'in getirildiği hükümetin azalıklarına ise şu kişiler getirilmiştir.

¹⁶⁷ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 60

¹⁶⁸ Fahrettin Erdoğan, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara: KB yay., 1998, s. 218; Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 66

¹⁶⁹ Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 95-97; Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 79

¹⁷⁰ Tanör, **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, s. 195

1. Parlamento Reisi; Çıldırlı Dr. Esat Bey
2. Dâhiliye Nazırı; Kağızmanlı Ali Rıza Bey
3. Adliye Nazırı; İrevanlı Hâkim Ağabababeyoğlu Abbas Ali Bey
4. Hariciye Nazırı; Divriğili Piroğlu Fahrettin Bey
5. Harbiye Nazırı; Cihangiroğlu Hasan Bey
6. Maliye Nazırı; Gümrülü Hüdabeyoğlu Mehmed Bey
7. Maarif Nazırı; Önce Türkiye Rumlarından Kars'a yerleşen Mihail Andieyanot, daha sonraki bir Türk muallim; Kocaoğlu Mehmed Bey
8. İaşe Nazırı; Hasanbeyoğlu Mehmed Bey
9. Nafia Nazırı; İrevanlı Mühendis Mahmud Bey
10. Ziraat ve Orman Ticaret Nazırı; Nahçıvanlı Ali Ekber Nazım Bey¹⁷¹

Hükümet, Teşkilat-ı Esasiye adı verilen bir anayasa hazırlamıştır. Adliye nezaretine seçilen Hâkim Ağabababeyoğlu Abbas Ali Bey ve Tahrirat Müdürü Sami Bey tarafından hazırlanarak kabul edilen 18 maddelik bu anayasanın tam metni şöyledir;

“1- Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti namını taşıyacaktı.

2- Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti hududunu Batum'dan Nahçıvan'a kadar çizmiş ve hududun sulhun neticesine kadar muhafazasını bilfiil deruhte etmiştir.

3- Hükümetin bayrağı üç renk Türk Devleti'nin ay yıldızlı mavi bayrağı kabul edilmiştir.

4. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti hudutları dâhilinde resmi dil Türkçe, muamelatı resmiye ve gayri resmi bütün tedrisat ve muhaberat Türkçe olacaktır.

5- Meclis-i Mebusan İntihabı: On bin nüfustan bir mebus seçilecek, 18 yaşını ikmal eden her vatandaş intihaba iştirak edecektir.

6- Her vilayet ve kazalarda Şurayı Milli şubeleri açılacak, bunların faaliyeti için her türlü muzaheret edilecektir

7- Türk Millet ve Hükümetini rencide edici her türlü vaziyet ve muameleden katiyen suretle içtinap edilecektir.

¹⁷¹ Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 90; Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 102

8- Umumi askeri şube ve teşkilatlar Türk Devleti'nin kabul ettiği usul dairesinde tatbik, Türk Devletiyle irtibatı temin için daimi bir heyet Türkiye'de bulunacaktır.

9- Mülkiye Teşkilatları: 8. Madde de zikredilen usul aynen tatbik edilecektir.

10- Komşu hükümetler ile daima dost ve iyi geçinmeyi Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti düstur addedecek, Meclisi Mebusân İntihabından sonra husus hakkında bir karar çıkarılacaktır.

11- Avrupa hükümetleri Vilayat-ı Sitte-i Seniyyeyi Türkiye'den alıp başka bir hükümete vermek kararını verirlerse, hükümetin Türkiye'den ayrılmayı katiyen kabul etmiştir.

12- Ekalliyetlerin hakları muhafaza edilecektir.

13- Müslümanlar arasında olan dini ayrılıklara hürmet edilecek ve dini ayinlerin ilerde birleştirilmesi için çalışılacaktır.

14- İntihaplar namzetsiz, demokrat ve bitaraf, Türkün şan ve şerefine yakışacak surette yapılmasına azami derece de dikkat edilecektir.

15- Valiler ve kumandanların tayin ve azilleri meclisin kararı ile olacaktır.

16- Milli Şura Hükümeti Meclisi Mebusân intihabından sonra bazı kanun maddelerinin tebdiline salâhiyettar olacaktır

17- Mebusların sinleri 25'ten eksik olmayacaktır.

18- Bu kanun icrasına Milli Şura Reisi Cihangirzâde İbrahim Bey memur edilmiştir.¹⁷²

Bununla birlikte, bir devletin ana kuruluşunu ilgilendiren kurallar da konulmuştur. Adı, sınırları, bayrağı, resmi dili, yasama organı ve seçimi, askeri ve mülki teşkilat, bölgenin ve halkın kendi kaderlerini belirleme hakkı, dinsel güvenceler, askeri ve sivil yüksek görevlilerin seçimi ve azli vb. ayrıca metnin adı da 'kanun', hatta 'Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'dur.¹⁷³

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu içeriği bakımından iki unsuruyla dikkat çekicidir: Ulusallık ve demokratiklik "*Türk*", "*Türkiye*", "*Türk Devleti*","*Türkiye Devleti*" şeklinde vurgulamalar ile resmi dil haberleşmesi konusundaki belirlemeler çok uluslu

¹⁷² Tanık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul: Hürriyet Vakfı yay., 1986, s. 488-489

¹⁷³ Tanör, **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, s. 198

imparatorluk kalıplarının terk edildiğini, ulusçu bir seçimin yapıldığını açıkça göstermektedir. Demokratiklik açısından dikkat çekici hükümler ise seçme yaşının 18, seçilme yaşının 25 olarak saptanması ve gençlere geniş katılım sağlanması “*tebaa*” yerine “*vatandaş*” deyimini getirmesi, seçimlerin demokratik şekilde yapılacağı ilk defa olarak çok açık bir ifadeyle vurgulanması, vali ve kumandaların seçimi ve azli yetkilerinin meclise verilmesi gibi düzenlemelerdir.¹⁷⁴

Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile uygulanmadan çıkan tablo kuvvetler birliğe ve meclis üstünlüğüne dayalı bir manzara sunmaktadır. Uygulamadan kasıt Büyük Kars Kongresidir. Bir kere kongre, yeni devleti kuran ve anayasasını yapan bir kurucu meclis gibi davranmıştır. Nitekim bu kongreden o tarihlerde bir yerel önder “*Cenub-i Garbi Kafkasya Meclis-i Müessesani*” şeklinde söz etmiştir. Büyük Kars Kongresi, Hükümet reisinin yanı sıra nazırları da bizzat seçerek bir Heyet-i Vükela oluşturuldu. Bazı yüksek askeri ve Mülki görevlere de kongre tarafından atamalar yapıldı. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, vali ve kumandanların tayin ve azillerini de meclisin yetkilerinden saymıştır. Resmi yazışma ve belgelerde yürütme kurulundan Heyet-i Vükela ya da Kabine deyimleriyle söz edilmekte olup, bu heyetin Meclis-i Mebusân yada Meclis-i Milli önünde sorumlu olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Öte yandan bir devlet reisliği makamı bulunmamakta, Hükümet başkanı bu görevi de üstlenmiş görünmektedir.¹⁷⁵

Aslında Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti daha kuruluşunda ve Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nu kabul ettiğinde fiilen cumhuriyetti. 25 Mart 1919’da cumhuriyet ilanı, var olan bir durumun adının konmasından başka bir şey değildi. Nitekim Hariciye Nazırı Fahrettin Bey’in “*İntibahnâme*” sinde bu cumhuriyetin kuruluş tarihi olarak 18 Ocak 1919’u vermesi de bunu kanıtlar. Görülüyor ki Kars’taki mini devlet Teşkilat-i Esasiye Kanunu kuvvetler birliği ve meclis hükümeti sistemi, meclisi millisi ve cumhuri karakterlerinden başka ülkenin adının konması (Türkiye) ve ulusal devletin adlandırılması (Türkiye Devleti) açısından da 1920’ler de ki büyük oluşuma isim babalığı yapmakta ve bir model oluşturmaktadır.¹⁷⁶

¹⁷⁴Tanör, *Yerel Kongre İktidarları (1918–1920)*, s. 198-199

¹⁷⁵Tanör, *Yerel Kongre İktidarları (1918–1920)*, s. 198

¹⁷⁶Tanör, *Yerel Kongre İktidarları (1918–1920)*, s. 199–200

b)Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Faaliyetleri

b a) İdari Alanda Yapılan Çalışmalar

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Temsilcileri ilk iş olarak Osmanlı yönetiminden boşalan idari kadroları doldurmaya çalışmıştır. Nitekim Revanlı Kazımbeyzâde Behmen Bey savcılığa, Revanlı Tahir Ahundoğlu Genel Veznedarlığa, Akifoğlu Aslan Belediye Komserliğine, Yeni Gazili Ahmet Hayrullah Bey Kars Belediye Reisliğine, Talınlı Hüseyin Han Bey Sınır Komutanlığına, Cihangiroğlu Aziz Bey ve Atbaşoğlu Nazif Bey mahkeme üyeliklerine getirilmiştir.¹⁷⁷ Bu tarihte Kars valisi Mehmet Bey, Şüregel Kaymakamı Hüseyin Han, Sarıkamış Kaymakamı Hamamlı Bekir Bey, Kağızman Mutasarrıfı Aslan Bey, Oltu Mutasarrıfı Şakiroğlu Ahmet Bey, Ardahan Mutasarrıfı Haşimoğlu Rasim Beylerdir.¹⁷⁸

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti üyeleri arasında Rum ve Rus üyeler mevcuttu. Bu durum hükümetin millilik vasfını kaybettiriyordu. Ayrıca bu üyeler hükümetin Türk Halkının bağımsızlığı uğrunda yapacağı çalışmalarını sekteye uğratabilirdi. Bu sebeple hükümetin millileştirilmesine karar verilerek Maarif Nazırı Ksenefon Mihail Andırğa'nın yerine vekâleten Hüdadatbeyoğlu Mehmet Bey, Telefon-Posta Müdürü Arlof'un yerine Mehmetbeyoğlu Muhlis Bey getirilmiştir.¹⁷⁹

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin anayasasında Meclis-i Mebusan'ın açılması için çalışmalar yapılmasına karar verilmişti. Nitekim Cihangiroğlu İbrahim başkanlığında Bakanlar Kurulu toplanarak Meclis-i Mebusan'ın açılmasını müzakere etmiştir. Müzakere neticesinde oy çokluğu ile Meclis-i Mebusân'ın açılmasına karar verilmiş olup anayasanın 5. maddesi gereğince Mutasarrıflara telgrafla emir verilerek her on bin nüfustan bir mebus seçilmesi ve on sekiz yaşını tamamlamış her erkek vatandaşın intibaha katılması bildirilmiştir. Ayrıca seçimle ilgili bir nizamname hazırlanarak ilgili yerlere gönderilmiştir. Böylece, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin hâkim olduğu yerlerde milletvekilleri seçimleri başlamıştır. Seçim sonuçları Kars'a

¹⁷⁷ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 103; Kırzıoğlu, *Milli Mücadele'de Kars*, s. 36

¹⁷⁸ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 103

¹⁷⁹ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 102–103

getirilerek bir heyet tarafından incelenmiş, Meclis-i Milli Kalem Şubesin de mebusluğa hak kazananların isimleri deftere yazılmıştır.¹⁸⁰ Seçim sonucunda on dört kazadan meydana gelen yetmiş üyeli parlamento Dr. Esad Bey'in başkanlığında 3 Mart 1919 günü açılmıştır.¹⁸¹

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti resmi sınırlarını ve nüfusunu tespit etmiştir. 29 Mart 1919 tarihinde özel talimatta Hükümetin resmi sınırlar;¹⁸² Merkezi Kars olan hükümet, Kars, Ardahan, Batum, Kağızman, Oltu, Nahçıvan, Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla, Ardanuç, Şafşat, Posof, Ahıska, Ahılkelek, Çıldır, Akbaba, Şüregel, Zarşad, Penek, Sarıkamış, Horasan, Digor, Sürmeli (İğdır, Kulp, Tuzluca ve Aralık ilçeleri gibi Aras'ın sağındaki yerler) Şaşur, Şahtahtı, Yenice, Culfa, Orduabad vilayet ve sancaklarının kazalarından meydana geliyordu.¹⁸³ 1 Şubat 1919'da yayımlanan nüfus istatistiğine göre; Hükümetin resmi sınırları içerisindeki toplam nüfus sayısı 1.738.478'dir. Nüfusun 1.534.924 'ü Müslüman 227.234 'ü Rum, Rus, Malakan ve Ermenilerden oluşmakta idi. Görüldüğü üzere Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin nüfusunun çoğunluğu Müslüman nüfusundan ibaretti.¹⁸⁴

bb) Askeri Alanda Yapılan Çalışmalar

Her hükümette olduğu gibi Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin de sınırlarını koruyabilmesi için organize bir teşkilata ihtiyacı vardır. Ancak dönemin şartları göz önüne alındığında bu hükümetin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar bu ihtiyacı engelleyecek türden idi.¹⁸⁵ Yakup Şevki Paşa Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ne bölgedeki ermeni ve gürcü tehlikesine karşı 90.000 kadar tüfenk ve 1.000 lira para bırakmışsa da bu hükümet için yeterli değildi.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 74

¹⁸¹ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s. 221

¹⁸² Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 75

¹⁸³ Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 105-106

¹⁸⁴ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 75

¹⁸⁵ Eyüboğlu, **Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma**, s. 197

¹⁸⁶ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 81

Hükümet kurulduktan sonra Harbiye Nazırı Hasan Bey, Yakup Şevki Paşadan bir takım isteklerden bulunmuştur. Yakup Şevki Paşa'da bu istekleri Osmanlı Harbiye Nezaretine iletmişti. Hasan Bey'in talepleri şöyleydi:¹⁸⁷

“*Saye-i Hazret-i Hilafetpenahide Ayad-ı düşmandan tathir edilen vatan-ı mukaddesemizin muhafazı ile gaye-i amalimiz hükümet-i milliyemizin hüsn-i suretle temsit ve idaresi maksadına matuf oluşu Batum'dan bidaen ile Ahışa, Ardahan, Oltu, Kağızman, Iğdır, Şafşat, Kamerli, Nahçıvan, Ordubad, mahal ve mulhakatı dâhil Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni teşkil ederek meclis-i mebusanımız derdest küşattır. Ahışa, Ahulkelek gürcülerden tathir edilerek hükümetimize iltihak etti. hükümetimizin her suretle muhtaç-ı atfet ve muavenet bulunduğu varest-e-i arz ve izahtır. Karşımızda bir şar-i zümre-i kalileden ibaret anud düşmanlarımıza karşı göğsümüzü germek ve az bir zaman içinde müdafaa edecek kadar cephanemiz varsa da miktar-ı mahduttur. Şurası şayan-ı arz-ı Şükrandır ki, millet ittifakları semerisi ile mevcudiyetlerini gösterip itilaf devletleri mümessil-i askerilerine bile kendilerine tanutturdılar. Ve hükümetimizi sulh-ı Umumi neticesine kadar resmi tanıma haklarına beyan ettiler. Çalışmakta intizam ve mükemmeliyet-i askerimize saha-i faaliyete çıkardık. Peyderpey nüve-i asaminun ikmaline say etmekteyiz. Sınıf-i askerimiyezin tüfenk ve mitralyözü cüz 'ice mevcut ve maatesüf topumuzhiç yoktur. Mamafi bu noksanda yalnız birisine münhasır değildir. Maliyemizde mevcut paramız yoktur. Atifedin müstenid olmak üzere elbise ve sair levazımatı insaniyenin hami-ı dini mübin olan makam-ı mukaddes Hilafet-i Osmaniye'ye arz keyfiyeti ile derdimizin çaresi bu suretle ihtisaline karar verdik ve maruzatımız ber vech-i zirdir:*

1. 7 milyon lira istikraz itası.
2. 4 batarya kudretli cebel ve 6 batarya seri sahra topu... ve levazımat ve 30 bin sandık muhtelif el cephanes itası.
3. Umur-ı sıhhiyece lâakal 20 doktorun izamı ve miktarı kâfi edevat-i tıbbiyenin ve bir erkân-ı harbin verdirilmesi.
4. 30 bin kat elbise ve çamaşır ve potinin itası hususuna inayet-i devletlerine istirham eylerim.

*Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti
Harbiye Nazırı Hasan¹⁸⁸*

¹⁸⁷ Eyüboğlu, *Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma*, s. 197

Pasinler Kaymakamının 28 Mart 1919'da Erzurum Valisi Ahmet Mahir bey'e yazdığı telgrafta; Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin 4-5 gündür 20den 35 yaşına kadar olan şahısları asker olarak silâh altında davet edip toplamaya başladığını haber vermiştir. Çalışmalar neticesinde ordunun mevcudu kısa zamanda 1300'e ulaşmış olup Oltu'dan Kars'a gelen bir ve Kars şehrinde toplanan iki bölük silahlı kuvvet, merkezdeki jandarma birlikleri ve polis teşkilatı hükümetin sahip olduğu yerleri koruma altına alarak bölgenin Ermeni ve Gürcüler tarafından işgali engellenmiştir.¹⁸⁹

bc) Siyasi Alanda Yapılan Faaliyetler

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti yeni kurulmuş olmasına rağmen haklı davasına dünya kamuoyuna duyurabilmek için yoğun bir faaliyete girmişti. Bu amaçla bölgenin güvenini kazanmış kişiler başta olmak üzere Hariciye Nezareti İstanbul'da yabancı mümessiller nezdinde girişimlerde bulunmakta idi. Öncelikle Wilson Prensiplerini kendine dayanak yapan Cenub-i Garbi Kafkas Hariciyesi bölgedeki en büyük tehlikeye karşı yani Ermenilerin aksi propagandalarını engellemek için propaganda faaliyetlerine girmişti.¹⁹⁰

Bölgeye bir Amerikan Tetkik Heyeti'nin geleceği haberi ulaşınca yukarıda belirttiğimiz propaganda faaliyeti de hız kazanmıştı. O günlerde Paris Barış Konferansı yeni sınırlar çizmekte idi. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti de bu konferansta varlığını hissettirmek için İtilaf Devletleri temsilcileri nezdinde girişimler de bulunması için bir heyet hazırladı. Heyette Halil Bey Oğlu Ali Bey'le Atbaşoğlu Asaf Bey delege olarak kendilerine itimatname ve talimatname verilerek görevlendirildi. Osman Server Bey'de bu heyette bulunmasına rağmen, Gürcülerle olan münasebetlerin bu dönemde oldukça yoğun olması sebebiyle katılamamıştı.¹⁹¹

Kafkasya'daki diğer devletler gibi Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti de Paris'te haklı davasını anlatmak istiyordu. Ancak hükümetin kuruluşundan beri kendisini iyiden

¹⁸⁸ Gökdemir, *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 94

¹⁸⁹ Dilek, *Ali Rıza Ataman Bey*, s. 83

¹⁹⁰ Eyüboğlu, *Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma*, s. 198-199

¹⁹¹ Erdoğan, *Türk Ellerde Hatıralarım*, s. 225; Eyüboğlu, *Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma*, s. 199

iyiye hissettiren maddi yetersizlikler, hükümetin çalışmalarına engel teşkil etmekteydi. Hariciye Nazırı Fahrettin Bey tarafından 12 Mart 1919'da gönderilen bir telgraf bu durumu yeterince açıklamaktadır. Buna göre konferansa gitmek için yeterli para olmadığından bu girişim sonuçsuz kalabilirdi. Çünkü ne İstanbul'dan borç alma imkânı vardı ne de Kafkasya'dan para göndermek için gerekli vasıtaya sahip olunmamaktaydı.¹⁹² Hükümetin bütün çalışmalarına rağmen Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti bir türlü konferansa kabul edilmemiş ve konferans görüşmeleri sürerken de resmi varlığına son verilmişti.¹⁹³

Hükümet kendi propagandasını resmi yayın organı olan Batum'da Mart 1919'dan itibaren haftada üç kez yayınlanan Sada-yı Millet Gazetesi ile yapıyordu. Mesela 30 Ağustos 1919 günü ve 48 sayılı nüshasının 1. sayfasında, kalın yazı ile “*Cemiyetimiz her şeyden evvel Elviye-i Selase İslamlarının Türkiye'ye ilhakını ve Hilafet bayrağı altında yaşamasını talep eder*” yazılmıştı. Daha sonraki sayılarında da “*Hilafet-i Muazzama-i İslamiye'nin himayesinde; Kars, Batum, Ardahan yekvücut bir muhtariyet için hem fikirdirler*” şeklindeki en büyük arzuları, gazete başlığı haline getirilerek belirtiliyordu.¹⁹⁴

3- Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Yıkılışı

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin kaderi aşağı yukarı Mart başlarında belli olmuştu. 10 Mart 1919'da Bakû'den Kafkasya'ya tayin edilen General Thomson'un geliş ile gelişmeler Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin aleyhine gelişmiştir. Thomson'ın Tiflis'e gelişi sırasında İngiliz askeri temsilcileri ve Kars, Erivan, Ahılkelek ve Nahçıvan'daki valilerden ve ileri karakollardan gelen raporların mahiyeti Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti aleyhine idi. İstihbarat dairesinin kanaati de “*üstün Osmanlı bağının bu bölgeleri birbirine bağladığı ve İtilaf Devletlerine karşı Müslüman sakinlerini daha sıkı mukavemet edecek duruma getirdiği*” yolunda idi.¹⁹⁵

¹⁹² Eyüboğlu, *Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma*, s. 199

¹⁹³ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 119

¹⁹⁴ Dayı, *Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma*, s. 113

¹⁹⁵ Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 146; Eyüboğlu, *Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma*, s. 213

12 Nisan 1919'da Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti altı aylık bir mevcudiyetten sonra İngilizlerin hükümetin parlamento binasını basıp hükümet üyelerini sürgüne göndermesi ile tarihteki yerini almış oluyordu. Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin İngilizler tarafından dağıtılması üzerine Erzurum'da bulunan Hariciye Nazırı Fahrettin Bey İstanbul'daki İtilaf Devletleri temsilcileri nezdinde aşağıdaki yazıyı göndererek tepki de bulundu.¹⁹⁶

“ Osmanlı Ordusunu taarruzu üzerine ricat eden Ermeni çeteleri aramızda ufak bir sebep olmadığı halde Kars ve havalisi ahali-i İslamiyesini olduklarından, Hükümet-i Osmaniye'nin Elviye-i Selase'den çekilmesi üzerine hamisiyle kat-i vukuteye memruz kıldıklarını gören biz Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu ahali, İtilaf düveli fehimnamesinin kabul ve ilan eylemiş olduğu Wilson prensiplerine istinaden ve intihab-ı ahali ile bir hükümet-i muvakkate tesis ile muhafaza-i asayiş ve intizama hazır meçsi ettik. Sulh konferansında müzakerat uzadığından ve komşularımız tarafından müşhad-ı taarruzlara maruz kaldığımızda içtima eden parlamento, hükümet-i muvakkatanın bir hükümet-i daireye tahviline karar verdi ve bugüne kadar ahali arasında kuvve-i asayiş memine muvafık ahalinin arzu ve idaresinden doğru ve bizim idare eden ali düsturlara muvafık olarak teşkil eden hükümetimizi bu defa Kafkasya, İngiliz Kuvve-i İşgaliyesi Kumandanı General Thomson cenahları cebren ele almış ve hükümet azalarından bazılarını tevkif ile hükümet ilga ettiğini ilan eylemiştir. Yirminci asrın hukuk esaslarına nazaran sekenesinde arzu-ı irade umumisiyle teşkil eden bir şekli idarenin tahvili, ilgası yerine orada umumiyenin telakki ile mümkün ve meşru alacağı... Bu hususu kuvveten hakkı tevliid edemeyeceği ve bu esasat-ı aliyeye mugayir ahvali hükümet fehimeye metbualarının da tasvip etmeyeceği şüphesiz ad edileceğinden kuvvet-i işgale tarafından irat edilmiş bu gayri hukuki ve gayri tabii vaziyetin ıslahatı ve makeddaratımızın cebri-ü silahla değil hak-ı adaletle tayin ve temini hükümeti metbua-i fehimnamelerinden hüsn-ü adalet ve intizar ve istirham delalet-i acilanelerini istirham eyleriz.”

Meclise gelen askerler hükümeti dağıtarak ileri gelen hükümet üyelerinden on ikisini tutuklamış ve önce Tiflis'e oradan da Batum'a nakletmişlerdi. En nihayet de başka tutuklularla birlikte Malta'ya sürgün edildiler. Dâhiliye Nazırı bir yolunu bularak

¹⁹⁶ Eyüboğlu, *Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma*, s. 213

kaçmış, Oltu'ya gelmiş, Fahrettin Bey ise listede ismi bulunmamasına rağmen Erzurum'a gönderildiği için tutuklanmaktan kurtulmuştu.¹⁹⁷

5 Kasım 1918'de Kars İslam Şurası ile temelleri atılan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti, yaklaşık altı ay sonra İngilizlerin Kars'ı işgali ile son bulmuştur. İngiliz işgal kuvvetleri parlamentoyu dağıttıktan sonra ilk iş olarak, bir kukla hükümet kurmuşlardır. 14 Nisan 1919'da kurulan sekiz kişiden müteşekkil "*Halk İdare Heyeti*" adını taşıyan bu kukla hükümet, daha sonra Kars'ı Ermenilere teslim etmek suretiyle görevini tamamlamıştır (30 Nisan 1919).¹⁹⁸

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin dağıtılmasından sonra Kars'ta kurulan Ermeni Hükümeti yalnızca Kars, Sarıkamış Şavşat ve Kağızman'a hâkim olabilmişlerdir. Akbaba, Çıldır, Göle, Allahuekber Dağı, Karakurt\Ortakale, Pervanat ve Ardahan'daki Milli Şura Şubeleri bölgenin kurtuluşuna kadar Ermenilere karşı savaşmışlardır.¹⁹⁹

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin yıkılmasından sonra bölgede çeşitli oluşumlar görülmektedir. Bu oluşumlar; Nahçıvan Şurası (Aras Türk Cumhuriyeti), Kulp (Tuzluca) Şurası, Pozatköyü Bekir Bey Şurası, Oltu Hükümet-i Muvakkatası ya da Şura hükümeti, Akbaba Şurası, Çıldır Milli Şurası, Acara İslam Cemiyeti'nin yönetimindeki Şura Hükümeti, Artvin, Ardanuç ve Şavşat'ta da oluşturulan Şura Hükümetleri, Ortakale (Kağızman yakınında) Milli Şurası'dır.²⁰⁰

¹⁹⁷ Cem Ender Arslanoğlu, **Kars Milli İslam Şurası ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkat-i Milliyesi**, Ankara: Azerbaycan Kültür yay., 1985, s. 192

¹⁹⁸ Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 149-151

¹⁹⁹ Dayı, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, s. 161

²⁰⁰ Gökdemir, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, s. 175-176

III. BÖLÜM

KAĞIZMAN'DA ERMENİ TEDHİŞİ VE MİLLİ TEŞKİLATLANMA

A- KAĞIZMAN VE ÇEVRESİNDE ERMENİ TEDHİŞ HAREKETLERİ VE YÖNTEMLERİ

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesinde muharebeler başladığında, Rusların ilerlemeleri sırasında Osmanlı vatandaşı Ermenilerin Rus ordusuna silahlarıyla birlikte katıldıkları bilinmektedir. Ayrıca diğer bir kısım Ermeni ise çeteler kurarak isyan etmişlerdir. Yıllarca gerek Ermeni gerekse misyoner okullarında ve kiliselerinde saklanan silahlar ortaya çıkarılmış, askerlik şubeleri basılarak yeni silahlar sağlanmıştır. Silahlanan Ermeni komitelerin “kurtulmak istiyorsan önce komşunu öldür” talimatı üzerine, erkekleri cephelerde olduğu için şehirlerde, kasabalarda ve köylerde savunmasız kalan Türk ve Müslüman ahaliye saldırarak katliama girişmişlerdir. Aynı zamanda Osmanlı birliklerini arkadan vuran Ermeniler, ordunun ikmal yollarını kesmişler, yaralı taşıyan konvoyları pusuya düşürmüşler, köprü ve yolları imha etmişler, buldukları şehirlerde ayaklanarak Rus işgalini kolaylaştırmışlardı. Rus kuvvetleri saflarında bulunan Ermeni gönüllü alaylarının halka yaptığı zulüm o kadar ağır olmuştu ki, Rus komutanlığı bazı Ermeni birliklerini cepheden uzaklaştırarak geri hatlara sevk etmek zorunluluğu hissetmişti.

Kars ve çevresinde Müslüman halka yönelik Ermeni çetelerinin imha faaliyetleri 1915 ve 1920 yılları arasında yoğunluk kazandı. Özellikle Rusya'da Bolşevik İhtilali ile birlikte, Rus Ordusunun çözülme noktasına gelmesi ile birlikte bu çözülme Doğu Anadolu'da Ermeniler daha etkili faaliyetlere başlamışlardı.

Türk ordusunun Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince 1918 Kasımında bu bölgeden çekilmesi ile Ermeni tedhişi hız kazandı. 30 Nisan 1918 tarihinde Ermenilerin

yönetime gelmeleriyle birlikte Ermeni silahlı birlikleri ve çeteleri vakit kaybetmeden saldırıya geçerek Kars, Revan, Şüregel, Zaruşat, Kağızman, Çıldır, Göle, Kulp (Tuzluca), Iğdır, Aralık ve Gölöviran'da Türk ve Müslümanlara karşı hareketlere başlamışlardı. Bu nedenle bu bölgelerin ahalisi korku ve dehşete kapıldı.²⁰¹

Kağızman ve çevresinde de aynı amaçla başlayan Ermeni tedhiş hareketinin ana nedeni bölgede çoğunluk olan Müslüman Türkleri azınlık durumuna düşürmektir. Çünkü nüfus olarak çoğunlukta olduklarını ispat edebilirlerse bu bölgelerde bağımsız bir devlet kurma şansını elde edebilirlerdi.

Çoğunluğu sağlamak için Ermeniler Tedhişi metot olarak seçmişlerdi. Baskın yaptıkları Türk köylerinde kadın, çocuk yaşlı demeden onlara her türlü işkenceyi uygulamışlardı. Küçük çocukları anne ve babalarının gözleri önünde boğazlamışlar, kadınlara tecavüz etmiş ve tüm mal varlıklarını yağmalamış ve evlerini kullanılamaz hale getirmişlerdi. Tarlalarda kavrılmayan ürünleri ya kendileri kaldırmışlar veya imha etmişlerdir. Bu olayları duyan veya tanık olan halk korku ve dehşete kapılarak yöreyi terk etmeyi seçmiş yâda kalıp mücadele etmişlerdi. Ermeniler bu suretle amaçlarına ulaşmayı sağlamışlardır. Yöre halkı aynı zamanda sürekli olarak Ermenilerin tutum ve davranışlarından doğan şikâyetlerini ve gelişen olaylarla ilgili bilgileri askeri ve mülki yetkililere bildirmişlerdi. Bu bilgiler doğrultusunda Osmanlı hükümeti ve askeri yetkilileri önlemler almayı ihmal etmedi. Ancak savaşta ve savaş sırasında ne yazık ki Doğu Anadolu ve özellikle Evliye-i Selase'de Ermeniler sayıları tam olarak tespit edilemese de arşiv kaynaklarına göre 540 bin civarında sivil Türk'ü ortadan kaldırmıştır. Buda bize Ermenilerin bölgede inanılmaz bir yok etme politikası yürüttüğünü gösterir.

1- 1918–1919 Yıllarında Kağızman ve Civarında Ermeni Tedhişi

Yörede Ermeni Tedhişi, Brest Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından sonra Ermeni çetelerinin faaliyetleriyle Nisan 1918'de başlamıştır. ABD Devlet Başkanı Wilson'un Doğu Anadolu'ya gönderdiği General Hubord'a, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'in sunduğu raporda, Kağızman ve çevresindeki durumu şöyle

²⁰¹ BOA. HR. SYS.2877/2

belirtmektedir:²⁰² “8 Nisanda Kağızman’ı işgal eden bir müfrezemiz, Ermenilerin Müslümanlardan 400 kişiyi “artık kardeş olduk, silahlarımızı veriniz, birbirimize bir kötülük yapmayacağız” diyerek silahlarını aldıktan sonra öldürdüklerini bildirdi. Bu arada 1893 doğumlu ve çok değerli bir şair olan Kağızmanlı Hafız Recep Hıfzı da çarşı mahallesindeki hapishaneye²⁰³ doldurulup süngüyle şehit edilen yüzlerce Türk arasında bulunuyordu. İki süngü yarası başından ve bir süngü yarası da göğsünden alarak ölüm halinde diz çöküp Allah Allah diye zikretmekteyken, 8 Nisan 1918’de görülüp bir eve götürülmüşse de ertesi gün gecesi ruhunu Allah’a teslim etmiştir.”²⁰⁴

Erivan ve Kars’ta çok acıklı olaylara uğrayan Güney Kafkas Müslümanlarının o günlerde geçirdiği korkunç zulümler üzerine biraz bilgi almak için, 15 Nisan 1918 tarihli, Müslüman (Azerbaycanlı) Fraksiyonun tutanağından çıkarılan bilgiler şu şekildedir.²⁰⁵

“ Tiflis’e gelen Türk göçmenleri Kars ilindeki Müslümanların durumunu şöyle anlatıyordu:

Türk-Rus Savaşları sırasında Ruslar tarafından esir edilip Sarıkamış’ta yol yapımında çalıştırılan 1800 esirimiz öldürülmüştür. Sarıkamış, Kars, Gümrü, Kağızman, Ardahan ve Ahılkelek bölgeleri birer insan mezbahası halini almıştır. Sarıkamış ve Kars şehirleri yıkılmıştır. Bu bölgelerdeki Ermeni zulüm ve vahşetleri şöyledir:

a)25 Nisan 1918 günü Kars’ın doğusunda Kars’ın doğusunda Subatan Köyünde her cins ve yaşta 750 Müslüman’ı balta ve bıçakla öldürüp ateşte yakmışlardır. 1 Mayıs 1918’de yüz kadar Ermeni atlısı Düzkent ile Şiştepe bölgesinde 60 kadar çocuk, kadın ve erkeği öldürmüşlerdir. Magasbert ve Alaca köylerinden 100’den fazla kadın ile çocuk aynı sonuçla karşılaşmıştır. Tekneli, Hacihalil, Derecik (Kaloköy) Külveren(Karakaş), Yılanlı, Yalçınlar (Kineği) köylerinin halkı tamamen yok edilmiştir.

b)29 Nisan 1918’de Gümrü’de 500 arabayla Ahılkelek’e götürülmekte olan 3000 kadın, ihtiyar, çocuk ve erkek yollarda öldürülerek yok edilmiştir.

²⁰² **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, ATESE Yay., 1983, s. 324-326

²⁰³ Katliam yapılan yer Kağızman’da “*Gamir Damı*” olarak bilinir. Bkz. Küçük, **Kağızman’da Yaşayan Rus ve Ermeni Mezalimi**, Ankara, Omay Ofset,2007, s. 45

²⁰⁴ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 355

²⁰⁵ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 326

c) İki top, iki makineli tüfek ve 1000 erlik bir Ermeni birliği, Kağızman doğusundaki Tuzluca (Kulp) ve Erivan bölgesindeki İslam köylerini basarak evleri yıkmışlar; kadın, çocuk ve erkeklerini toptan öldürmüşlerdir.

d) 1 Mayıs 1918'de Ahılkelek çevresindeki köylerden Araraça, Danggal, Mutlanış, Murcahet, Padigna, Havur ve Kumrus köyleri yakılmış ve halkı tamamen öldürülmüştür. Arpaçayı üzerindeki Köhne-Ergine, kuzeyindeki Bugutulu ile Erivan kuzeydoğusundaki Şarman ve etrafındaki köyler yakılmış ve halkı öldürülmüştür. Kars'taki Türk esirlerinin bir kısmı orada, diğer bir kısmı orada, diğer bir kısmı da Gümrü'ye götürülerek öldürülmüşlerdir.²⁰⁶

Yine Bakû İslam Hayır Cemiyeti'nin 36. Kafkas Tümenine gönderdiği mektupta,²⁰⁷ 1918 yılı Nisan ayı içerisinde Iğdır'da 50, Tuzluca'da 242, Kağızman'ın Oluklu Köyünde 200, Çilehane Köyünde 300 ve Hacı Halil'de 800 Müslüman katledilmiştir.²⁰⁸

Yaşanan bu Ermeni tedhişi Brest Litovsk Antlaşmasına göre Evliye-i Selase'yi kontrol altına alan Osmanlı Ordusunun gelişine kadar devam etmiştir. Bu doğrultu da Osmanlı Ordusu 25 Mart 1918'de Oltu'ya, 3 Nisan'da Ardahan'ı, 5 Nisan'da Sarıkamış'ı, 14 Nisanda Arpaçay'a vardı. İlerleyiş burada da durmayarak 15 Mayıs da Gümrü'yü, 20 Temmuz da Nahçıvan'ı, 15 Eylül de Bakû'yü aldı.²⁰⁹

Büyük fedakârlıklar sonunda kazanılmış olan bu topraklar uzun süre muhafaza edilemedi ve Türk kuvvetleri Mondros Mütarekesi hükümlerine uyararak, 1914 sınırlarına çekilmek zorunda kaldı.²¹⁰ Türk ordusunun 1918 Kasımında yöreden çekilmesiyle birlikte yörede yeniden esarete, Ermeni zulüm ve vahşetine terkedilmiş oluyordu.²¹¹

Ermeni silahlı birlikleri ve çeteleri vakit kaybetmeden saldırıya geçerek Revan, Şüregel, Zaruşat, Çıldır, Göle, Kulp, Kağızman, Iğdır, Aralık ve Göleviran'da Türk ve

²⁰⁶ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 327–328

²⁰⁷ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, s. 329

²⁰⁸ Muammer Demirel, **Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliam**, Iğdır Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslar arası Sempozyumu (24–27 Nisan 1995) Iğdır Bildiriler Kitabı, Ankara, 1997, s. 66

²⁰⁹ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. 11, İstanbul, MEB Yay., 1991, s. 224

²¹⁰ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. II, s. 225

²¹¹ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 555; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. II, s. 226

Müslüman halka zulüm faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu faaliyetler nedeniyle bölgenin ileri gelenleri 25 Kanunî Sani 1335’de Erzurum ordu Komutanlığına, Bölgedeki Ermeni faaliyetlerini anlatmış ve en kısa sürede önlem alınmasını istemiştir.

Ordu Komutanlığına yapılan müracaat şöyledir,

“Erzurum Ordu Kumandanlığı Huzur-ı Âlisine

25 Kanun-ı Sani (13) 35

Madde1: Tarihten dört mah mukaddem ya’ni Eylül (1)335 tarihinde Ermeni Hükümeti tarafından (Revan) gavirniyesinde bulunan din karındaşlarımıza yapılan hakaret, zulüm ve ta’addi, arş-ı asumana kadar yayılan sızıldı, nice binlerce çoluk ve çocukların kış günü çıplak, nice din karındaşlarımız şehit olmuştur. Irz ve namuslarını pay-mal edip düşman ellerinde esir kalan kız ve gelinlerimizin esarete kalması ve nice binlerce servet-i samana malik olan hanedanlarımız düşman tarafından cüz’i, külli dörtte bir nefsi hicret edip Ağbaba ve Şuregil ve Zaruşat kuralarında sefil sergedan olarak duvar köşelerinde melul ve mahzun kalmıştır. Budin karındaşlarımıza yapılan hakaret sizlerce de ma’lum-ı âlinizdir.

İbrahim Bey kendisi kuvvetli bir müfreze ile Hasköy üzerine gelip elli adet kadar sığır, inek ve öküz ve yedi adet esb ve dört adam derdest edip Ardahan kazasına götürüyorlar ve derdest edilen adamların kadınları, Ermeni askeri kumandanlarına rica tarikiyle ifade de iken, askeri kumandanı tarafından kadınları dahi derdest edip Ardahan kazasına götürüyorlar, Ermeniler elinde ötede beri de gezdiriyorlar ve derdest edilen dört adamdan otuz bin Manat dahi para cebri suretle sopa ile alıyorlar.

...Madde 5: Ağbaba, Şuregil, Zaruşat ve Çıldır ahalilerimiz Ermeni Hükümeti’ne tabii olmadığı sebeple bir takım milletvekillerimiz için Kars vilayetinde kâğıt çektirip, bu adamların katlolunması için komitelerinde, ileride olan milletvekilleri katolunur ise ahali tabii olmaya mecburdurlar. Kâğıt çekilen adamların künyeleri ber-vech-i zirdir ve bu adamlara da “Marzeriski” namı veriliyor.

Madde 6: 25 Kanun-ı Sani (13)35 tarihinde Ardahan Ka’im-i makamı İbrahim Bey Kadimof ve Askeri Kumandanı Mazmanof imzasıyla Çıldır ahalilerinin milletvekili

olanlara hitaben yazıyor ki, her taraftan üzerinize kurşun ve asker sevk edilecektir. Asker hareket edip geldiğinde tuz, ekmek karşı çıkartıp ve asker kumandanlarına baş indirip teslim olasınız, şayet teslim olmaz iseniz bi'lahire Revan gavirniyesine ve Göle ahalilerine yapılan zulümlerin on derece fazla yapılacağını emin olasınız. Biz de yazılan kâğıtlara hitaben cevap verilmiştir.

Madde 7: C. (cevap) Revan gavirniyesine yaptığımız zulüm, ta'addilere karşı Göle'de yapılan zulümlere karşı ve Aralık'ta olan fenalıklara karşı ne yolda sizlere tabii ve emniyet edeceğiz. Nitekim gözlerimizin önünde yapılan zulümleri gördüğümüz halde hiçbir vakit itimat etmeye her bir cihetle emniyet-bahşa olmuştur ve bizim de sizler ile bir davamız olmadığı gibi sizlerin de bizler ile bir davası yoktur diye cevap gönderildi.

Madde 8:Kazalarımızın her taraflarına malumat verilerek süvari ve piyade iki bini mütevaciz asker cem'edip kendi hudutlarımızı muhafaza etmekte iken 27 Kanun-ı Sani (13)35 tarihinde gündüz saat altı raddelerinde beş koldan avcı hattıyla hareket edip ve Göleviren karyesinin sırtlarında dört beş yerden top koydurup üzerimize saat on iki raddelerine kadar top ve piyade ateşleri açmaya başladı ve ileri çıkarılan keşif kollarımız ile ufak bir müsademedede hiçbir telefata vermeksizin ve mecruh vermeksizin geriye püskürtülmüştür.

Madde 9: Düşman Göleviren sırtların da mevzi tutmuştur.

Madde 10: ahalilerimizin birinci talep eylediği nokta cephaneden gayetle noksanlık olduğu üzerine elden geldiği kadar Osmanlı mavzer tüfek fişengi göndermenizi umum ahalilerimiz dest u kadem-i şeriflerinizi ziyaret ve busi ediyorlar.

Madde 11: Talim ve terbiye ve muharebe görgü görmediğimiz sebeple birkaç tane muallim çavuş ve başçavuş talim ve terbiye öğretmek için göndermeniz rica olunur.

Madde 12: Lütfen ve merhameten bir saat evvel lazım gelen mu'avenet-i lazımade bulunmanızı umum ahalilerimiz âli-cenabı-ı kumandanımız ve veli-nimet efendimiz hazretlerinden yardım taleb leyl u Nehar saat ve dakikada arzusundayız.

Madde13: Bir saat evvel cevap gönderilmez ise Revan ve Göle ahalilerine yapılan zulümlerin son derece daha fazla olmasını ve ayne'l-yakın biliriz. Nitekim gözümüzün önünde din karındaşlarımıza yapılan zulümleri gözümüzün önüne bir hedef ittihaz olunmuştur.

Madde 14: Emr-i âlileriniz gelinceye kadar gerek malımız ile ve gerek canlarımız ile son katre kanlarımız damlayana kadar umum ahalilerimiz vaat buyurmuşlardır. Yedi yaşından yetmiş yaşına kadar olan erkek adamlarımız çalışacaklardır. Dest ü kadem-i şerifleriniz busi edip ve ziyaret ederiz. Ol babda ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

<i>Doktor</i>	<i>Çıldır Şura-yı Milli</i>	<i>Aza</i>	<i>Aza</i>
<i>Hazızade Esed</i>	<i>Cemiyeti Reisi</i>	<i>Alizade Mansur</i>	<i>Molla Mustafazade Kamil</i>
	<i>Hacı Nebizade</i> ²¹²		

Bunun gibi şikâyetlerini bildiren birçok yazı ile halkın Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek kendilerine acil yardım edilmesini istediği görülmektedir.

1919 yılı Ermeni mezalimi; İngilizlerin Kars'ı işgal edip hükümeti dağıtmalarından sonra başlamıştır. İngilizlerin yardımıyla Kars'ı, Sarıkamış'ı, Kağızman'ı ve Ardahan'ı (İngiliz taksimine göre, Ardahan Gürcülerden alınmıştı) işgal eden Ermeniler, bu andan itibaren korkunç mezalimlere başlamışlardır.²¹³

Osmanlı ordusunun bu bölgeden ayrılmasından sonra, Ermeni ve Gürcülere karşı yöre halkını mahalli birlikler korumaya başladı. Ancak İngilizlerin Kars'ı resmen işgalinden sonra, mahalli halk önemli ölçüde Ermenilere karşı müdafaasız kaldı. Çünkü

²¹² BOA.HR.SYS.2877/2;naklen,**Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri(1914-1918)**,C I,Ankara Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü,Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay.,2001,s.189

²¹³ Dayı, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s. 153

mahalli birliklerin gücü Ermenilere her yerde yetecek kadar fazla değildi. Zaten bundan sonra da Ermeniler, Müslüman halka yönelik her türlü şekillerde zulüm ve tecavüzlere başladılar. Müslüman halkın yok edilip bitirilmesine yol açan bu zulüm ve baskılar; tohumluk istemek, sebepsiz yere vergiler tahsil etmek ve silahları toplamak gibi en basit bahanelerle başlamış ve daha sonra zaman zaman katliam boyutuna ulaşmıştır. Ermeniler, Müslümanlara zulüm ve katliam tatbik etmeden önce şu şekilde bir hazırlık yapmaktaydılar:

İlk önce zulüm ve katliam yapılacak bölgedeki Hıristiyanlar bir bahane ile o bölgeden uzaklaştırılmakta, sonrada Müslümanların yaşadığı köyler ve mahalleler, ani bir şekilde top ve makineli tüfeklerle basılarak halk katledilmektedir. Katliamdan kurtulmayı başarabilenlerin ise bütün eşyaları, hayvanları yağma edilmekte ve köyleri tahrip edilmektedir. Ermeniler, bu planları çerçevesinde Yukarı Karaorgan, Yeniköy ve Bardız taraflarındaki Hıristiyanları önce o bölgeden uzaklaştırmışlar, sonra da Müslümanlar üzerine taarruza başlamışlardır. Ermeniler, bu şekilde icra ettikleri mezalim sonucu Kars ve çevresindeki birçok köyü tahrip edip, binlerce kişiyi de vahşice katletmişlerdir.²¹⁴

Bu arada şu hususu da vurgulamakta fayda mülhaza etmekteyiz. İngilizler, işgal ettikleri bütün yerleri kısa bir süre sonra Ermenilere terk etmişlerdir. Mesela, İngilizlerin Kars'ı 13 Nisan'da resmen işgal etmesinden üç gün sonra, Ermeni Generali Osebyan askerleriyle birlikte şehre girmiş ve Taşnak Ermenilerinden General Korganof şehre vali olmuştur. Aynı şekilde Kağızman da işgal edildikten kısa bir süre sonra şehir Ermenilere terk edilmiştir. Ermeniler, Kars ve çevresinde Müslümanlara zulmetmek için 1919 yılının Mayıs ayı sonu ile Haziran ayı başlarında yaklaşık 40 vagonluk bir trenle Kars'a asker sevk etmişlerdir. Daha sonra Kars Kalesi'ne kendi bayraklarını çekerek “şadlık etmeye” başlamışlardır. Ermeniler, daha önce Kars'taki Milli Şura askerlerinden olup terhis edilen 100 Müslüman askerini şehirden toplayarak zulüm ve işkence ile öldürmüşlerdir.

Kars ve havalisinin İngilizler tarafından Ermenilere terk edilmesi üzerine Ermeniler, Müslümanlara yönelik katliamlara başlamışlardır. Bunun üzerine

²¹⁴ BOA. HR. SİYASİ. 2877/73.

Müslümanlar da süngü kollarını taşıyan bir treni sınırdaki istasyonda basarak büyük ölçüde yağma etmişler ve “ *İslam memleketindeki bu eslihayı Ermeni arazisine bırakmayacaklarını*” ifade etmişlerdir.

1919 Haziran’ında Karaorgan’da bulunan bir Ermeni Bölüğü, Sarıkamış’tan gelen 100 hane Müslüman göçmenin 9 inek, 6 at, 200 kile zahireleriyle mevcut para ve yiyeceklerini alıp, göçmenlerin gözleri önünde taksim etmiştir. Kağızman’ın Paslı Köyünden Molla Mehmet, Haziran 1919’da, “ Türkiye ile haberleşme bulunuyor” iddiası ile Kaleensesi’ne götürülerek, sağ iken kafasının derisi yüzülmüş ve elleri kesilip, işkence edilerek feci bir şekilde öldürülmüştür.²¹⁵

25 Haziran 1919’da 50 kişilik bir Ermeni müfrezesi Kağızman’ın Karayan karyesine taarruz etmişler ve çıkan çatışmada dört Ermeni askeri ve üç Müslüman ölmüştür. Bu olaydan üç gün önce Ermeniler Kağızman’daki ahaliye birçok işkence yapmak suretiyle Kağızman’daki Müslümanları zorla Ermenilere milis askeri yazılmıştır.²¹⁶

Temmuz 1919’a gelindiğinde Kağızman’da Ermeni Tedhişi iyice artmıştır. Bu dönemde Ermeniler yöre halkını sindirmek ve göçe zorlamak amacıyla akla ve mantığa aykırı insanlık dışı faaliyetlere her gün bir yenisin eklemiştir. 8 Temmuz 1919’da Ermenilerin Kağızman Mescidli ve Karakurt’ta yaptıkları soykırım Kazım Karabekir Paşa tarafından İngiliz Generali Rawlinson’a şu şekilde rapor edilmişti.

Ermenilerin 5/7/(13)35’de Karakurt’un yedi kilometre kadar şimalindeki Mescidli köyüne ve Karakurt’un cenubundaki Gülyantepe köyüne ve 6/7/(13)35’de Sarıkamış yakınındaki Pozat köyüne baskın yaparak İslam ahaliyi katle başladıkları haber alındı ve el-an Karakurt istikametinde şiddetli top ve tüfek sesleri işitilmekte olduğu da hudut civarındaki kıta’atdan bildirildi ve bu havadis herkesi fevkaledede müte’essir etti. Bu cinayetlerin mahallinde tahkikine lütuf buyurulursa arz-ı şükran eylerim. İhtiramat-ı faikamın kabulüne rica ederim. Ka’im-i makam Bey.

²¹⁵ BOA.HR.SYS.2878/30

²¹⁶ BOA. DH.KMS.53/15-25

Cevap olarak Kazım Karabekir Paşa şunları belirtti:

1- Ermenilerin Kağızman ve civarı ahali-i İslamiyesini katliam suretiyle imhaya başladıklarını, tahlis-i nefis maksadıyla firar edenler haber vermektedirler.

2- Ermeniler Kurudere'yi basarak beş erkek, üç kadın şehit ettikten sonra otuz üç erkek, bir gelin, bir kız, dört yüz kırk mevaşiyi alıp götürmüşlerdir.

3- 4 Temmuz'da Kars ile Oltu arasındaki Akçakala'ya tabii dört karyeye baskın yaparak, birisinin insanlarını kâmilen; diğerlerinden altmışar adam götürüp kestiklerini bildirmişlerdir. Bu karyelere baskın yapan Ermeniler, beş top, yedi makineli tüfek istimal etmişler, bu kuvvetin kumandanı Arşak namında birisi imiş.

4- Bozkuş karyesinde bir İslamın kardeşiyle karısı ve kızını da karyesi götürmüşlerdir.

5- Ermeniler, Karakurt mıntikasında İslamları katliam etmeye devam etmektedirler. Hudut haricinde cereyan etmekte ve umum üzerine de pek derin tesir at yapmakta olan bu ahval-i mü'ellimeye acilen bir netice verilmesini ve mesullerinin tecziyesiyle bizi de bu hususta tenvir eylemek lütfünde bulunulmasını çok rica ve takdim-i hürmet eylerim efendim.

Kazım Karabekir²¹⁷

Yine 8 Temmuz 1919'da Onbeşinci Kolordu Erkan-ı Harbiye Birinci Şubesi, Harbiye Nezaretine gönderdiği raporda Kağızman'da kadın ve çocuk 60 Müslüman, Ermeniler tarafından katledildiği bildirilmiştir. Buna dayalı olarak Kağızman ahalisinden bir kısmı göç etmek istemiştir. Bu göç esnasında Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışma çıkmış ve 6 Müslüman şehit olmuştur. Aynı raporda Aras nehrinin batısındaki Baykend karyesi Ermeniler tarafından yağma ve talan edilmiştir.²¹⁸

9 Temmuz 1919'da Onbeşinci Kolordu Komutanlığına 3. Ordu Müfettişliğine gönderdiği raporda, Kağızman'daki Ermeni kumandanının, yakınındaki Zilan Aşireti Reisi Mahmut Bey'e yazdığı mektupta da Osmanlı sınırına tecavüz edeceklerinden, ya aşiretinin teslim olmasını ya da Osmanlı sınırına harbe hazır olmasını istemiştir. Bu durum üzerine Onikinci Fırka kumandanı Mahmut Bey'in yardım isteğini kabul etmiştir. Onikinci Fırka Kumandanı Binbaşı Abdülmelik Bey'in verdiği malumatta

²¹⁷ BOA. HR. SYS. 2877/25

²¹⁸ BOA. HR. SYS. 2877/24

Ermenilerin bu tehditlerine karşı Kağızman'ın Sarı ve Komik karyelerinin Müslüman halkı 30 Haziranda, Ermeni yerleşimi olan Çeraklı (Çalıklı) karyesine saldırmışlardır. Bunun üzerine Ermeniler direnemeyerek Karakurt'a çekilmişlerdir. Aynı raporda Kağızman'daki Ermeniler Kars'tan aldıkları haberde Osmanlı toprağından bir kısım arazinin kendilerine verileceğini öğrenerek 30 Haziran 1919'da şenlik yapmışlardır.²¹⁹

Böylece Ermenilerin bilinçli ve sistemli bir şekilde nüfus üstünlüğü kurmak için tedhişi bilinçli ve sistemli yaptıklarını açıkça göstermektedir. Tedhişin sadece bir Ermeni karmaşasından öte toprak kazanımları ve bölgenin Ermenileştirilmesi için yapılmış faaliyetler olduğunu göstermektedir.

Temmuz 1919'da Ermeni Taşnak Cemiyeti Evliye-yi Selase dahilinde bulunan Kağızman ahalisini bilinçli bir program dâhilinde yok etmeye kararlıydı. Yok ettiğini aşağıdaki belgede açıkça görülmektedir.

“Erzurum Vilayeti

Mektubi Kalemi

Suret

Ermeni Daşnak Cem'iyeti Revan ve Aras muntıklarında ve Evliye-yi Selase'de bir tek Müslüman bırakılmamasına karar vermiş olduğunu hafı ve celi icraatıyla göstermesi ve bilhassa Müslümanları ifna etmeye bir komite teşkil eylemeleri Ermeni Hükümeti ve muntazam kıta'at-ı askeriyesinin dahi Müslümanları katl ve ifna politikasını takip ve her türlü fecayi ve mezalime bilfiil iştirak eylemesi sebebiyle kürs, Sarıkamış, İğdır taraflarında ve Revan ve Aras muntıklarında İslamlara karşı yapılan mezalim son dereceyi bulmuştur. Şimdiye kadar yaptıklarına fecayi ve işkencelere zamimeten 11/8/35/ günü Kağızman eşrafını toplamışlar, 12/8/35 günü Tavus Gölü-Yukarı Katırlı ve havalisindeki İslam köylerini tecavüz ve katliam yapmışlar, 18/8/35 günü Kağızman ahalisini katle başlamışlar ve diğer muntıklarda da aynı mezalimi icra etmekte bulunmuşlardır. İslam köylerinin zehairini harmanlarda gasp ediyor ve tarla biçmelerine mani oluyorlar. Ve bu maksatla top ile makineli tüfekte taarruz ediyorlar. 20/8/35 günü Şağatan karyesi şarkısındaki tarlalardan ekin biçmekte olan ahaliye top

²¹⁹ BOA. DH. KMS. 2877/26

ve makineli tüfekle taarruz ettikleri hududumuzdan dahi görülmüştür. 19/8/35 günü satırlı bir tayyarelerinin uçtuğu, hudut haricindeki yaylalarda bulunan ahaliye bomba ile tecaviiz ettikleri huduttan görülmüştür. Camilerde ezan okuyanları taşılayıp sebb ediyorlarmış. Kadınlara da işkence etmekten çekinmiyorlarmış. Namuslarına tecaviiz ediyorlarmış. Topladıkları Müslüman kadınlarını askerleri ile birlikte üryan bir halde gezdiriyorlarmış. Bu halleri ve bilhassa kadınlarının çıplak ve üryan bir halde gezdirildiğini gören hudut haricindeki Müslümanlar arasında umumi bir galeyana hâsil olduğu; hicretten ve öteye beriye ilticadan vazgeçerek mertçe ölmeyi tercih ve kabul ile Ermenilere mukabele ve bu suretle hayat ve namuslarını muhafazaya azmettikleri ve evvelce hicret eden Müslümanlardan bazıları dahi memlekete avdet ederek vatan-ı aslilerindeki Müslümanlara iltihak eyledikleri ve Müslümanlar ile Ermeniler arasında Iğdır, Kağızman, Sarıkamış ve Merdenik taraflarında musademeler olduğu istihbar kılınmaktadır. Arzeylerim.

Harbiye Nezareti'ne, civar kolordularına Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon vilayetlerine Erzincan Mutasarrıflığı'na arz edilmiştir. ²²⁰

19 Temmuz 1919 tarihinde Onbeşinde Kolordu Kumandanlığı'nın Otuzaltıncı Alay'ın Tabur Kumandanlığına yöredeki Ermeni olaylarının boyutları Nebi Ağa aracılığıyla, burada bulunan halk tarafından gönderilen mektuplar şu şekilde rapor edilmiştir:

İnha olunur ki, Karakurt nahiyesinden gelen Ermeniler hükümeti, bizim başlarımıza getirilen felaket birer birer Allah rızası için ve peygamber aşkına olsun Avrupa'daki devletlere bildirin, şayet eğer bildirmedin ise yarın kıyamet gününde ruz-ı mahşer kurulduğu zamanda Bar-i te'ala hazretleri kadi olur ve peygamberimiz şefaatçi olur. Fi'l-cümlemiz size davacı oluruz. Ondan sonra;

Madde 1: Her bir karyemizden ikişer ve üçer kişi eşrafımızdan derdest edip on gün kadar aç, susuz habs bırakır. Günde yüz elli ağaç uruyor. Parası olan da kendini, kanunı geri alır, olmayanı öldürür.

Madde 2: Mal, davar alır kut-ı yevmileri kat' edilir.

Madde 3: Günde bir iki karyemizi top ve mitralyöz ile yıkıp yakmaktadır. Ve hatta İslam ırzına müdahale olunmaktadır. Dünkü gün Mescidli-Alakilise-Hopviran ve

²²⁰ BOA.HR.KMS.49-2/50

Şadivan karyelerindeki olan İslamlar üzerine taarruz ettiler. Yirmi kişi şehit ve otuz beş kişi mecruh olduğu, eğer böyle devam ederse Kars ve Erivan vilayetlerinde İslam namı kalmayacak. Altı yüz seneden beri umum devletlerin içinde olan İslamlara böyle zulüm ve te'addiye müptela olunmamış.

Madde 4: Kars, Erivan ve Batum vilayetlerinin ve balada tahrir olunan vilayetler cihan yüzünde ne kabahat etmişler ki, gaddar kelb Ermenileri üzerine musallat etmişler. Muhafazamız için başka bir devlet yok idi ki, tahlis olunmaklığımız için gelse idi. Ermenilerin işlediği zulüm ve te'addiler (Şeddad-Nemrud-Fir'avn) zamanlarından beri vuku bulmamıştır. Ve şimdiki halde fi'l-cümlmizin hayatları tehlikededir. Bu gibi mazlumiyetimizin lazım gelen makamlara bir an evvel bildiriniz efendim.

Fî 11 Temmuz sene (13)35

Gazıkaya'dan Acemoğlu Osman

Gazıkaya'dan Velioğlu Ahmed

Yukarı Güllüce karyesinden Ağaoğlu Bekir Efendi

Aşağı Güllüce'den Kadıroğlu Fakih Süleyman

Aşağı Güllüce'den Mahmudoğlu Esad Efendi”²²¹

Otuz Altıncı Alay Komutanlığı Üçüncü Tabur Kumandan Vekili Yüzbaşı Mustafa Efendi Kazıkkaya Köyünde Vanlı Ahmet Efendi ile konuşmuş ve onun verdiği bilgiler dahilinde yapılanlar şöyle sıralanmıştır:

“1-Bundan takriben sekiz gün evvel Ermeniler Kazıkkaya ve Gömik köyleri İslamlarından tekâlif-i harbiye suretiyle mal, davar, at ve as'ire toplamak ve aynı zamanda silahlarını almak teşebbüsünde bulundular. Bu köyler ahalişi muvafakat göstermediklerinden aralarında ateş açıldı. Ermeniler İslamların ateşlerine dayanamayarak Çolaklı köyüne ve oradan da mezkûr köy Ermenileriyle Armudlu köyüne toplandılar. Bu muharebeyi işiten Aşağı-Yukarı Güllüceler, Humuşgeldi, Kozan, Sitan, Başköy karyeleri ahali-i İslamiyyeyi dahi toplanarak İslamlara yardım etmek maksadıyla muharebeye iştirak ettiler. Ermeniler İslamlara mukabele edemeyerek Gülayıntab köyüne firar ettiler ve bu suretle muharebe neticelenmiş idi.

²²¹ BOA.HR.SYS.2877/5

2- Sonra Ermeniler Sarıkamış civarında Hamamlı, Mescidli köylerini basıp İslamların yine aynı maksatla mallarını alıp götürmüşler. Bunun üzerine oradan bir adam kaçıp Kazıkkaya köyüne gelir. “ Ne duyuyorsunuz, siz İslam değil misiniz? Ermeniler bizi tayin etti. Bize küme olunuz mallarımızı alalım” demesi üzerine bervech-i bala arz olunan köyler ahalisinden birkaç yüz piyade ve süvari içtima ederek Karakurt köyü civarında, Aras nehri üzerinde köprübaşında durup içerisinde kurşun atmaya başladılar. Ermeniler ise mukabele etmezler. İslamlar mukabele görmeyince köyün içerisine gider gitmez Ermeniler Karakurt tepeleri üzerine tabiiye edilen iki top ve bir mitralyöz ile İslamlar üzerine şiddetli bir surette ateşe başladılar. Bunun üzerine köyden kaçarlarken bir at ile altı adam paralanmış. Buradan çekildikten sonra Karapınar sırtlarını işgal edip Ermenileri beklemişler. Ermeniler mevzide bulunan İslamlar üzerine sonradan Sarıkamış’tan getirdikleri iki top ile mitralyöz ki, cem’an dört top iki ateş açtılar. Bu suretle burada iki gün muharebe oldu. Ba’dehu Ermeniler Aras nehrini geçip Karapınar, Gülayıntab ve Başkey istikametlerine doğru ilerlemeye başladılar. Bunun ma’ada Kızılköy, Karakurt ve civar köyleri Rumları da Ermenilerle olarak İslamlar üzerine taarruza başladılar. Bunun üzerine ahali top ve mitralyöz ateşine dayanamayarak herkes kendi köyüne dağıldılar. Bu suretle muharebe de 10 Temmuz sene (13)35 akşamüzeri nihayet bulmuştur. Ermeni ve Rumların müttefikan taarruza ve tecavüzatındaki maksatları İslamları yağma, katl ve ifna etmek siyasetini takip ettikleri ve Ermenilerin işbu tecavüzî hareketlerinde köylerinden kaçamayan İslamların akıbet-i halleri henüz meçhul olduğunu.

3- Ermeni ve Rumların hal-i hazırda Başköy’den ileriye geçememişlerdir. Köylerini terk edip kaçabilen İslamlar hudut civarında çadır kurdukları re’yü’l-ayn müşahede edildiği.

4- Ermeniler bu havalide za’if olup kuvve-i umumiyesini İran’da İsmail Ağa-Semiko- aşiretine karşı sevk etmiş olduklarını ve Oltu ve havalisinde Eyyub Bey –paşa-avenesinin Ermeni, Rum ve gürcülerle harp etmekte olduğunu marul-arz Ahmed Efendi tarafından istihbar kılındığını ifade eylediğini.

5- Hudut haricinde takriben iki saat mesafede bulunan Güllüce karyesi eşrafından Bekir Efendi ve Kopuz-ı Süfla’dan Kürd Fettah ve refiki Abdullah ile onuncu

bölükten Yusuf Çavuş, tebdil-i came ettirilerek vukuatın cereyan ettiği köylerden yakinen tahkik ve tetkikatta bulunmak üzere 11 Temmuz sene (13)35 tarihinde gönderildikleri ve avdetlerinde malumat verileceği maruzdur efendim.”²²²

Nebi Ağa'nın verdiği ifadeler Otuzaltıncı Alay Kumandanlığı 2.Tabur Kumandan Vekili Yüzbaşı Faik Efendi tarafından şu şekilde tutanak altına alınmıştır:

“1- Nebi Ağa, fi 12 Temmuz sene (13)35'de Sarıkamış istikametinden Toprakkala'ya avdet ederek merbut mektubu getirmiş ve ber-vech-i zir malumatı elde etmiştir.

2- Nebi Ağa hududu geçerek Gazıkaya, Komik, Güllüce, Solaklı, Armutlu, Başköy, Karapınar, Gülantab karyelerine kadar gidip Gülantab'dan Sarıkamış'a gitmek arzusunda bulunmuş ise de Karakurt köprüsünde Ermeniler ile İslamlar arasında fi 8 Temmuz sene (13)35 tarihinde başlayan müsademe üzerine Ermeniler tarafından Nebi Ağa'nın yoluna devam etmesi men edilerek avdete mecbur edildiğini ifade ettiğini.

3- Mescidli karyesinden Ermenilere mahsus evini almak için Sarıkamış'a giden ve Ermeni zabıtine müracaat eden İslamların ifadesine nazaran Sarıkamış'ta bulunan İngiliz zabiti, Misak namındaki Ermeni zabitiyle görüşerek Ermenilerin ahali-i İslamiyyeye olan tecavüzlerini tayib ve takbih ettiğini söylemiştir.

4- Sarıkamış Çerkesleriyle Bozatlı Çerkesleri, İngiliz zabıtine iltica ederek Ermenilerden muhafazalarını istirham ettiklerini mevsukan haber almıştır.

5- Karakurt köprüsündeki müsademede dokuz Ermeninin maktul cesedini re'yyü'l-ayn görmüştür ve Küçükyusuf karyesinden Ömer Ağa oğlu Osman Ağa'yı ayaklarından baş aşağı asıp işkence edildiğini ve üç gün sonra kendisinden yedi bin manat alınıp salıverildiğini ahaliden işittiğini ve Mescidli karyesinden Derviş Ağa'nın fi 8 Temmuz sene (13)35'de Ermeniler tarafından şehit edildiğini ve Alakilise karyesinden Köroğlu namındaki Müslümanın Ermeniler tarafından cerhedildiğini ahali-i İslamiyye tarafından mevsuk olarak işittiğini ifade etmiştir.

6- Kağızman'da Ermeni kuvvetinin pek az bulunduğunu ve bu günlerde takviye edilmek ihtimali bulunduğunu ahali-i İslamiyyeden işittiğini söylemiştir.

²²² BOA.HR.SYS.2877/5

7- *Gülantab ve Yoğunhasan ve Karapınar İslam karyelerine karşı Karakurt karyesi etrafındaki sırtlarda dört top ile üç makineli tüfek ta'biye edilip ateş edilmekte olduğunu fi 8 minhde Nebi Ağa bizzat gördüğünü söylemiştir.*

8- *Kars ve Sarıkamış'tan civar köylere kesretle un ve erzak gelip yalnız Ermenilere tevzi edilmekte bulunduğunu İslamlardan işitmiştir.*

9- *Sarıkamış'da bulunan Çerkes Bekir Bey, Sarıkamış İslamlarını muhafaza etmek için iki yüz atlısıyla Sarıkamış etrafında dolaşmakta iken şehit edilmiş fakat tarih ve mahalli şehadetini mechul bulunduğunu mevsukan ahal-i İslamiyyeden işittiğini ifade etmiştir.*

10- *Mescidli, Alakilise, Hamamlı, Hopviran, Şadivan ahali-i İslamiyyeden birçok telefât ve zaiyyat bulunduğu ahali-i İslamiyyeden işitmiş olduğu maruzdur.*²²³

Yine Toprakkale'den 36. Alay Kumandanlığı 2. Tabur Kumandan Vekili Yüzbaşı Faik Efendi Nebi Ağa'nın Kağızman'daki faaliyetleri hakkında raporunu şu şekilde tutmuştur:

"1- Nebi Ağa Kağızman'da iki gün kalarak fi 22 Haziran sene (13)35 tarihinde Kağızman'dan hareketle 25 minhde avdet etmiştir. Mütekaddim raporumuzun birinci ve ikinci maddelerinde zikredilen piyade topçu kuvvetiyle eslihanın cins ve miktarını bizzat görmüştür ve üçüncü maddesindeki Ermenilere Memalik-i Osmaniye arazisi verilmek hakkındaki ümitsizliklerini bizzat Kağızman Ermenilerinden işitmiştir. Mûmâ-ileyh Ermeni lisaniyle mütekellimdir. Mütakaddim raporun yedinci ve sekiz, dokuz, on ve on bir ve on yedinci maddesinde Bolşevikler hakkındaki malumatı Galiçya cephesinde esir olup Bolşeviklere iltihak etmiş ve bil-ahire Kağızman'a gelmiş İbrahim namında bir neferimizden bizzat işittiğini söylemiştir. Ve on ikinci maddesindeki Kürd İsmail Ağa'nın maiyetiyle Culfalar cenubunda Ermenilerin yolunu kestiği hakkındaki malumatı Kağızman ahali-i İslamiyyesinden işitmiştir. Ve on üç maddede Orduabad ve Nahçıvan'da bulunan İngilizlerin Bolşeviklere olan beyanatını Kağızman Ermenilerin yekdiğeriyle esna-yı musahabette bizzat işittiğini söylemiştir. Ve on dördüncü maddesinde Ermenilerin asker toplamak hakkındaki malumatı bizzat görmekle söylemiştir. On beşinci ve on altıncı maddelerindeki tekâlîf ve Ermenilerin Kars ve Kulb'da bulunan kuvvet hakkındaki malumatı yerli İslamlardan işittiğini ifade etmiştir. On sekizinci madde de Aras nehri üzerindeki köprülerde bulunan nöbetçiler hakkındaki

²²³ BOA.HR.SYS.2877/5

*malumatı kimsen görmüş ve kısmen de ahali-i İslamiyyeden tahkik ederek ifade etmiş olduğu maruzdur.*²²⁴

Kağızman'ın Çürük karyesinde 20 Temmuz 1919 tarihinde Ermeni Cinayeti ve Tedhişi, Erzurum Vali Vekili Hurşid tarafından Dahiliye Nezaretine şu şekilde rapor edilmiştir:

“Ermenilerin Evliye-yi Selase'nin Kağızman cihetindeki Çürük karyesini basarak Müslümanların mallarını yağma ve ırzlarına tasallut etmekte olduklarının istihbar kılındığı ve mezkûr Kağızman tarafından devamlı surette işitilen top sedası da istihbarat-ı vakı'ayı teyit eylemekte olduğu Bayezid Jandarma Tabur Kumandanlığı'nın işarına atfen Vilayet Jandarma Alay Kumandanlığı'ndan bildirilmekle arz-ı malumat olunur.

Fi 20 Temmuz, sene (13)35

Vali Vekili

*Hurşid”*²²⁵

Düzenli Ermeni birliklerinin kullandıkları topların yöredeki tedhişi kapsamlı bir şekilde yaptıklarının en önemli göstergesidir. Yöredeki Ermeni tedhişi Temmuz ortalarında kanlı bir cinayete dönüşmeye başlamıştır. Kağızman ahalisinin ileri gelenlerine yapılan insanlık dışı uygulamalar ve cinayetler yöre halkını korku ve dehşete sevk etmiştir. Ermenilerin Aslan Bey ve maiyetine uyguladıkları vahşi uygulama manidardır. Aslan Bey ve maiyetine uygulanan cinayet belgelerinde şu şekilde geçmektedir:

“Erzurum Vilayeti

Mektubi Kalemi

On Beşinci Kolordu Kumandanlığının fi 16-7-(13)35 tarih ve 106/2681 numaralı tezkiresi suretidir

1- Kağızman eşrafından Mustafa zade Arslan Bey ile zevcesi ve yine eşraftan İsmail zade Ahmed Efendi Halatyan Nazan ve Şahinof familyasına mensup diğer bir

²²⁴BOA.HR.SYS.2877/5

²²⁵BOA. DH. KMS. 35-2/104-20

Ermeni ile 5-7-(13)35 de Kağızman'dan Kars'a gitmekte iken yolda Ermeni karakol efradı tarafından Şahinof familyasına mensup Ermeni askerlerinin nereye gidiyorsun diye alıkonulmuş Arslan Bey ve zevcesiyle diğer iki arkadaşı yine bu karakol efradı tarafından takip edilerek Berata civarında burun ve kulakları kesildikten sonra pek feci surette katledilmişlerdir. Kağızman Ermeni Hükümeti Reisi bunların cenazesini Kağızman'a getirerek halka teşhir etmiş ve bu halde korkan ahali bütün eşya ve erzaklarını terk ederek dağlara kaçmışlar. Bunların bıraktığı emval ve eşya Ermeniler tarafından yağma edilmiştir. Bu faciayı bizzat görenlerden hududumuz dâhiline geçenler ifade eylemişlerdir.

2- Ermeniler tarafından yapılan zulüm ve vahşet dolayısıyla Erivan, Kars ve Kağızman havalisi İslam ahalisinden binlerce halk her şeylerini terk ederek canlarını kurtarmak maksadıyla aç ve perişan bir halde bizim tarafa iltica etmektedir. Çünkü 15 Temmuz da kut'atı teftiş etmek üzere Horasan'a geldim böyle felaketzede muhacir kafilesinden birçoklarına yolda bizzat tesadüf ettim ve ma'ruz-ı vekayi'i bizzat dahi kendilerinden dinledim.”²²⁶

Ermenilerin yapmış oldukları bu insanlık dışı uygulama Kağızman halkı arasında büyük bir korku ve umutsuzluğa neden olmuştur. Kağızman'ın ileri gelen ve maiyetli insanlarına bu uygulamanın yapılması ve halka teşhir edilmesi Ermenilerin amaçları dâhilinde ahalinin bir kısmının yöreyi terk etmesine neden olmuştur. Bu olayla Kağızman ahalisine verilen mesaj, halkın ileri gelen kişisine bu vahşet yapılırsa kim bilir sivil ve yalnız insanlara neler yapılacağı anlamında değerlendirilmelidir. Nihayetinde bu vahşet amaçlanan şekilde sonuç vermiş ve halkın bir kısmı Kağızman'ı terk etmek zorunda kalmıştır.

Bahsi geçen bu vahşi ve insanlık dışı olay Arslan Bey ve maiyetiyle sınırlı kalmamıştır. Kağızmanlı kadının Aziz Efendi ve arkadaşı Kars'a giderken aynı vahşete uğramışlardır. Bu olayda belgelerde şu şekilde aktarılmaktadır:

“Erzurum Vilayeti

Mektubi Kalemi

²²⁶ BOA. DH. KMS. 53-3/15-23

On Beşinci Kolordu Kumandanlığının 17 Temmuz sene (13)35 tarihli ve 2680/105 numaralı tezkiresi suretidir

Kıt'atı teftiş etmek üzere dün 16-7-(13)35 Horum'a gittim. Ermenilerin Arslan Bey ve rüfekasına tatbik ettiklerinden daha elim bir vakayı 12 Temmuz sene (13)35 tarihiyle dâhilden beray-ı tazallüm Müslümanlar bildiriyorlar. Aynen arz eyliyorum.

Kağızmanlı kadının oğlu Aziz Efendi yanında diğer bir arkadaşı ve ailesi ile Kars cihetine giderken Tahtis köyü ile Ağadeveler arasında Ermeniler bunların ellerini kesip yanlarından vücutlarını delerek açtıkları ceplere burunlarını, kulaklarını ve dudaklarını kesip göğüslerinde derilerini soyarak ceplere doldurmuşlar, gözlerini oyup çıkarmışlar, bu suretle feci bir surette öldürmüşlerdir. İki kadını da şeni' mu'ameleler icrasından sonra katletmişlerdir.”²²⁷

Kağızmanlı Aziz Efendi ve arkadaşına yapılan bu insanlık dışı uygulamada da Kağızman ahalisine teşhir edilmiştir. Yine aynı dönemde Kağızmanlı altı kişi Ermeni askerlerinin suallerine cevap vermedikleri gerekçesiyle, Ermeni komutanının emri üzerine ateş açılmıştır. Açılan bu ateş sonunda bu altı masum genç hayatlarını kaybetmiştir.²²⁸

Ermeni tedhişinin iyice artması ve insanlık dışı uygulamaları neticesinde Cenub-ı Garbi Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırlığı yapmış olan ve Kağızman'ın ileri gelenlerinden Ali Rıza (Ataman) Bey 24 Temmuz 1919'da yöredeki ve Evliye-yi Selase'deki Müslüman ahaliye Ermeniler tarafından yapılan mezalimin sona erdirilmesi için İstanbul'daki Amerika Sefiri ve İstikbal Gazetesi'ne şu feryadnameyi göndermiştir:

“Cihana adalet ve müsavat mümessili olduğunu ilan ve ale'l-ıtlak her ferde cemiyet-i beşeyiyyenin müdafaa-i hukukunu tekeffül eden İngiliz Devlet-i muazzama-i fahimeyi icabat-ı siyasiye ilcaatı vesilesiyle iki üç mah evvel şuramızı ilga ve aza-yı müntehabesini tardedikleri sırada mal, can ve ırzımızı taht-ı emniyette bulunduğunu

²²⁷ BOA. DH. KMS. 53-3/15-22

²²⁸ BOA. DH. KMS. 53-3/15-44

taahhüdle şuramızın yerine Ermeni Hükümetini ikame etmiş idi. Fakat heyhat, hezaran heyhat ki bu taahhüdat yalnız kuru meva'idden ibaret kalmakla beraber can ve mevcudiyetimiz, istikbalimiz, milletimiz mahv ve ifna edilmektedir. Bu kabilden olarak İngilizler çekildikten sonra Hükümet-i Ermeniyeye tarafından her türlü tasvir ve tasavvurun fevkinde ika olunan ve el-an bütün şiddetiyle icra edilegelmekte olan vahşet ve mezalime tarih-i cihanda emsali na-mesbuk cinayet, sahifeler dolduracağı cihetle tafsilinden sarf-ı nazar edilmiştir. Yağma ve ifna edilen eşya ve emval ve mülkümüzü unutarak Ermeni top ve kılıçları altında her gün feci'ane bir surette öldürülen efrad-ı ahalimizin, keza her dakika hedef-i taarruzları olan kadınlarımızın ve namusumuzun muhafazasına bir sed çekileceği ümidiyle cinayet-ı anif eden bir kaçını tarife tenessül ediyoruz. Kağızman Şura Reisi ve Mutasarrıfı sabika Arslan Bey, refikasıyla ve eşraftan Ahmed Bey iki hizmetçisiyle Kars'a giderlerken müsella Ermeniler yollarını keserek Arslan Bey'in refikasının gözü önünde ırzına tecavüzden sonra insaniyet kabul edemeyecek derece de beşini dahi suret-i feci'ada şehit etmişler. Keza Küçükyusuflu Ömer Ağazade Osman'ın malik olduğu servetini terk için bin türlü işkenceden sonra tepe üstü asarak yedi bin lirasını gasptan sonra feci'ane bir surette öldürmüşlerdir. Keza tekmil erbab-ı fikir ve ağniya ile İslamların ileri gelenlerini kısmen şehit, kısmen de hpishane köşelerinde engizisyon mezalimine rahmet okunacak bir surette eza ve cefa çekirtmekte oldukları, İslamların imhası maksad-ı mahsusuyla takip edilen siyaset-i cebbaranenin asar-ı filiyyesi her gün tekerrür etmekte ve mal, can ve ırzımız her an ve zaman Ermenilerin hedef-i tığ-i mezalimi bulunmaktadır.

Ah u enimizin dinlenmediğini ve dinlenmeyeceğini kendilerini (Ermenilere) katiyen temin edilmiş olmalıdır ki pek tabii ve pervasızca icra kılınan vahşet, tevali ve gün-be-gün teşeddüd etmekte bulunduğundan medeniyet ve insaniyetin tekâmül ettiği işbu asrımızda maruz kaldığımız bu felaketi milliyeye acınacak, bizi can ve ırzımızı kurtaracak ve feryadımızı dinleyecek, bize isti'ane ve istimdad edecek yegâne cemiyet-i beşeriye arasındaki adaletin temin ve tevzi'i fülen isbat eden Amerika Hükümet-i fahimesi olacağını takdir ederek hükümet-i müşarun-ileyhanın himayet ve syanetine dehalet ettiğimiz nazar-ı ıtıla-ı fahimanelerine arz ve iblağa delalet ve inayet buyurulmasını istirham eyleriz.²²⁹

²²⁹BOA. HR.SYS.2877/55.

Ali Rıza Bey'in göndermiş olduğu bu feryadname kamuoyuna duyurulması ve yardım istenmesi açısından önemlidir.

Evliye-i Selase'deki bu Ermeni mezalimi üzerine, Kazım Karabekir Paşa, Temmuz 1919'da Zivin'de bulunan Yarbay Ravlinson'a gönderdiği bir yazıda Ermenilerin, Kars ve çevresinde (Sarıkamış, Oltu, Kağızman, Karakurt vs.) yaptıkları mezalimi görmek için Sarıkamış'a gitmesini istemiştir. Çünkü Kazım Karabekir Paşa, bu Ermeni tecavüzlerinin İngilizlerin emri ile olduğundan emindi.²³⁰

Bu olaylar üzerine Kazım Karabekir Paşa'nın Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 19 Temmuz 1919 günü Ermenilerin yaptıkları mezalimleri İngiliz mümessili Ravlinson'un da doğruladığını; 19 Temmuz günü şifrede de; Ermenilerin Nahçıvan, Kars ve Kağızman havalisinde, halka karşı yaptıkları mezalimin gittikçe arttığını bildirmişti.²³¹

Kazım Karabekir Paşa, 25 Temmuz 1919'da kolordularına şu şifreyi göndermişti:

“1- Kars, Kağızman ve Nahçıvan civarlarında, Ermenilerin vesait-i nakliye ve silah talebi vesaire bahanelerle İslamları tazyik ve hatta üzerlerine, sünuf-u muhtelifeden mürekkeb müfrezeler sevkiyle ateş icra ve bazı mahallerde müteferrid buldukları İslamları katl eyledikleri ve bundan korkarak Iğdır ve Kars civarlarında hicrete hazırlanan ahali-i İslamiye'nin, gerek açlıktan ve gerek Ermenilerin taarruzundan hayatlarının taht-ı emniyette olmadığı hakkında varid olan haberler, İngiliz mümessiline bildirilmişti. Muma-ileyh de kendisine gelen raporlardan bahisle bu hali teyid ve mezkûr muntıkada tamamıyla anarşi hüküm-ferma olduğunu ve bunu bastırarak kuvvetin bulunmadığını ve ahvali bizzat tetkik eylemek üzere, kendisinin bir iki gün sonra Kars ve Kağızman havalisine gideceğini ve iktiza ederse mezkur havalinin temini asayiş için Osmanlı kıtaatının sevkini teklif ev bizden asker taleb beyan eyledi.

2- Binaenaleyh böyle bir ihtimale karşı Avcı Alayı da dâhil olduğu halde XII. Fırka harekete hazır bulunacaktır.

²³⁰ Dayı, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s. 153

²³¹ Dayı, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s. 154

3- *Bu emr Fırka XII.'ye ve bera-yı malumat diğer fırkalara da verilmiştir.*"²³²

Kazım Karabekir Paşa ilgili yazısında, Ravlinson'un kendisine gelen raporlardan Kars, Kağızman ve Nahçıvan'da Ermenilerin mezalim yaptıklarını doğruladığını, bunu İngiliz yetkililerine duyurduğunu; olaylar hakkında inceleme yapmak üzere birkaç gün sonra bölgeye gidileceğini, gerekirse bölgede asayişi temin etmek için Osmanlı kıtasının sekini isteyeceğini belirterek; Avcı Alayı'nın dâhil olduğu Fırka'nın böyle bir hareket ihtimali için hazır olmasını da istemiştir.²³³

Bölgeye giderek incelemeler yapan Ravlinson'un İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'na gönderdiği telgrafında, Ermenilerin Oltu'dan Bayezid hududuna kadar katliam yaptıklarını itiraf ederek; "*İnsanların yararına, Ermenilerin Müslüman nüfus üzerine kendi başlarına komuta etmelerinin serbestçe davranmalarına izin verilmesi, zira Ermeni askeri birliklerinin disiplinsiz ve kontrolsüz olduğundan, bizim de vicdanen sorumlu olmamız gereken vahşetlerin meydana geldiğini*" bildirmiştir.²³⁴

Ermeniler yerinden yurdundan olan Türk ve Müslümanların peşini bırakmamışlardı. Kaçıp yerleşmeye çalıştıkları yerlerde de yakaladıklarını katletmişlerdir. Bu doğrultuda Erivan ve İğdır civarından kaçan ve Rumlardan boşalan Kağızman'ın Oluklu ve Sarıkamış'ın Yeni Selim köylerine yerleşen Buriki (Burakanlı) aşiretine mensup Müslümanları acımasızca katletmişlerdir.²³⁵

Kars'ta, Sürmeli'de ve Kağızman'da²³⁶ Ermeni çoğunluğunu sağlamak amacıyla, Ermeni birliklerinin komutanları, Türk ahalisini yok etmek veya göç etmeye

²³² Dayı, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 154

²³³ Dayı, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 154-155

²³⁴ **BOA. HR. SYS. HU. 136, 1919 VII 25**; naklen, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi**, C. II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay. 1995, s. 79-80

²³⁵ M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)** Ankara, Kardeş Matbaası, 1958, s. 78

²³⁶ "*Bu dönemde Kağızman merkezinde 2100 köylerde 28918 Müslüman nüfusa karşın Ermeni nüfusu; Kağızman merkezde 7634, köylerinde ise 22023'dür.*" Bkz. Kırzıoğlu, **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, s. 72-73

zorlamak siyasetini göttüler. Ermeni Hükümeti ağrı ve Karakurt Ahalisini yok etmek için kasıtlı olarak asker birliklerini gönderdiler.²³⁷

Ermeniler yörede tedhiş hareketlerini Ağustos 1919'da bütün acımasızlığı ile devam ettirdi. Ermeni Taşnak Cemiyeti, Revan ve Aras mıntıklarında ve Evliye-yi Selase'de tek bir Müslüman kalmamasına karar vermişti. Bu doğrultuda Kars, Kağızman, Sarıkamış, Iğdır taraflarında Müslümanlara karşı yapılan mezalim son haddine varmıştır. Bu amaçla 11 Ağustos 1919 günü Kağızman eşrafını toplamışlar, 12 Ağustos 1919 günü Tavus Gölü, Yukarıkatırlı (Koturlu) ve havalisindeki Müslüman köylerinde katliam yapmışlardır. 18 Ağustos 1919 günü Kağızman ahalisini katle başlamışlar ve diğer mıntıklalarda da aynı mezalimi devam ettirmişlerdi. Müslüman köylerinin mahsullerini ve harmanlarını gasbediyor ve tarla biçmelerine mani olmuşlardır. 20 Ağustos 1919 günü Şıtağan karyesi doğusundaki tarlalardan ekin biçmekte olan top ve makineli tüfekle hücum etmişlerdir. Bu tarihlerde Ermeniler camilerde ezan okunmasına engel olmuşlardır. Yine bu dönemde Ermeniler kadınlara tecavüz ve Ermeni askerleriyle zorla gezdirme gibi utanç verici faaliyetlerde bulunarak halkı galeyana getirmişlerdir. Bu faaliyetler doğrultusunda Ermeni çeteleri ile Müslüman halk arasında ciddi çarpışmalar olmuştur.²³⁸

21 Ağustos 1919'da Onbeşinci Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'e Dokuzuncu Kafkas Fırkası Kumandanı Miralay Rüştü tarafından gönderilen raporda, 18 Ağustos'ta Kağızman Kürtlerinin, Kağızman'daki Ermenilere saldırımları üzerine, Ermenilerin Müslüman ahaliyi camilere doldurarak katle başladıkları, katliamdan kurtulabilenlerin çoğunluğunu aç ve çıplak kadınların oluşturduğu iki yüz kadar kişinin Çukurçam ve Kükürtlü dağlarındaki Müslüman milis kuvvetlerine iltica etmiştir. Eğer Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik katliamları durdurulmazsa; ne Evliye-yi Selase'de ne de Aras mıntikasında tek bir Müslüman kalmayacağından gerekli tedbirlerinin alınması gerektiğini bildirmişti.²³⁹

²³⁷ BOA. HR. SYS. HU. 136, 1919 VII 25; naklen, Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, C. II, s. 79

²³⁸ BOA. HR. SYS. 2602/223-230

²³⁹ BOA. HR. SYS. 2877/73

21 Ağustos tarihli On ikinci Fırka Kumandanı Osman Nuri'nin Onbeşinci Kolordu Kumandanlığı'na göndermiş olduğu rapor, aynı olayları teyid etmektedir. Ayrıca raporda Ermenilerin mezalim yapacakları mıntıkadaki Hıristiyanları bir bahane ile o bölgeden geri çektikleri ve bu şekilde Kağızman, Iğdır ve Kulp civarında pek çok köye aniden toplarla ve makineli tüfeklerle saldırarak katliam ve yağma yaptıkları bildirilmişti.²⁴⁰

27 Ağustos 1919 tarihlerinde Sarıkamış ve Kağızman'da şiddetli top sesleri duyuldu.²⁴¹ Bu durum Kağızman ve civarındaki Ermeni savaşının şiddeti ve halkın içinde bulunduğu duruma dair izler sunmaktadır. 31 Ağustos 1919 tarihinde Kağızman eşrafi Ermeniler tarafından toplanarak meçhul bir bölgeye götürülmüştür. Burada her türlü insanlık dışı uygulamaya maruz kalan insanların arasındaki Mehmet Bey feci şekilde işkence görmek suretiyle Kars yakınlarındaki Küçük Zaim köyüne götürülüp katledilmiştir.²⁴²

Bölgede olayların seyri böyle gelişirken, yörenin işgalinden sorumlu olan İngilizler Kars'tan sonra Nahçıvan, Şerur-Dereleyez, Sürmeli (Iğdır) mıntıkları ile Erivan'ın Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu köyler ve kasabaların yönetimini de Ermenilere vermişlerdir. Bu durum adeta bölgedeki Ermeni tedhiş ve mezalimini teşvik anlamına gelmiştir. Bu gelişme karşısında Azerbaycan Cumhuriyeti, İngilizlerin bu keyfi uygulamasını protesto etti. İngilizlerin tutumundan cesaret alan Ermeni Hükümeti, bölgenin büyük devletler tarafından kendi hâkimiyetine verildiği propagandasını yaparak Türk ve Müslümanların boyun eğmelerini veya bölgeyi terk etmelerini istedi.²⁴³ Yardım taleplerinin Osmanlı Devleti tarafından karşılanmaması üzerine bölge halkı umudunu keserek Azerbaycan'a müracaat etmiş ve Ermeni tedhişine maruz kaldıklarını can ve mal güvenliklerinin sağlanmasını istemiştir. Hatta can ve mal güvenliklerinin sağlanması amacıyla bölgede yaşayan Müslüman Türkler Azerbaycan'a bağlanma istekleri bölgenin ileri gelenleri vasıtasıyla bildirmişlerdir. Durumun vahametini anlayan Azerbaycan Hükümeti yetkilileri bölgeye yardım ve araştırma yapmak amacıyla heyet göndermiş ve hatta bölge halkının güvenliklerinin sağlanması için

²⁴⁰ BOA. HR. SYS. 2877/75-79

²⁴¹ BOA. HR. SYS. 2877/78

²⁴² BOA.HR.SYS.2877/79

²⁴³ Kazım Karabekir, 1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi, (Haz.) Ömer Hakan Özalp, İstanbul: Emre Yay., 2000, s. 132-133

müttefik devletlerin bölgedeki Komutanı General U. Thomson'a acil bir mektup iletmişlerdir. Mektup gönderme yeterli görülmeyerek Azerbaycan'ın Gürcistan'daki sorumlu diplomatik temsilcisi Vekilov Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na gönderdiği bir mektupta Müttefik Devletler Yüksek Komiseri Albay Geskel'e bölgedeki Ermeni tedhiş ve katliamları hakkında bilgi vererek dikkatini çektiğini belirtmiştir. Bu görüşmede Albay Geskel'in Vekilov'a cevaben Ermenistan Hükümetinin kendisine sürekli yanlış bilgiler vererek kandırdığını, Ermeni katliamlarından dolayı büyük üzüntü duyduğunu ancak elinde askeri güç olmadığı için Ermenilere karşı herhangi bir yaptırım imkânı olmadığını fakat ekonomik ambargo uygulayarak Ermeni saldırılarını durdurmaya çalışacağına dair söz verdiğini belirtmiştir.²⁴⁴

Ermeni tecavüzlerinin hat safhaya ulaşması yöredeki Türkiye'de savunma için örgütlenmeye sevk etmiş ve Türk ahali başlangıçta hoşgörüyü baktığı İngilizlere olan kızgınlığını da açığa vurmaya başlamıştı. Aslında İngiliz temsilcileri Türk ahali ile aralarının açılmasına sebep olan Ermeni saldırılarının yarattığı rahatsızlığın farkındaydılar. Hatta bunlardan birisi de İngiliz İtilaf Komiseri Ravlinson'dur. Nitekim 19 Kasım 1919'da bölgeden ABD Dışişleri ofisine yazılan raporda; “*Ermenilerin kendilerini kutsal bir dava uğruna öldürtmek gibi bir tutkuları vardır ve bu tutkularını komşularıyla kavga ederek en iyi tatmin yolu bulurlar. Bugün için onları kimse kılıçtan geçirmek istemiyor; ama yakın gelecekte başlarına iş açmak üzere kışkırtmada bulunacaklarına güvenilebilir*” denilmektedir. Amerika'nın İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Bristol'de; “*Ermeni kıyımı konusunda verilen bilgilerin politik amaçlarla büyütüldüğünü ve gerçekleri yansıtmadığını*” söylerken, Ermenistan mandası fikrine karşı olmasının sebebini de; “*bunun Türkiye'yi yağma etmek isteyen İtilaf Devletlerinin bir planı olduğunu*” kaydeder.²⁴⁵

Yöredeki Ermeni tedhişinden canını, malını, namusunu kurtarmak isteyen Müslüman Türk ahali bahçesini, tarlasını ve evini bırakarak aç, perişan ve sefil bir halde kabileler halinde göç etmek zorunda kalmıştır.²⁴⁶ Ermeni istekleri de bu doğrultuda idi. Çünkü ABD Devlet Başkanı Woodrow Wilson, I. Dünya Savaşı bitiminde yapılacak

²⁴⁴ Kızılkaya, **Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluş'a İğdir ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918–14 Kasım 1920)**, s. 79

²⁴⁵ Orhan Duru, **Amerikan Gizli Belgeleri ile Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul: 1978, s. 59–60

²⁴⁶ Kırzioğlu, **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918–1920)** s. 78

olan barış görüşmelerinde, savaşa taraf devletlerin uyması gereken 14 maddeden oluşan ve Wilson Prensipleri olarak bilinen ilkeler arasında yer alan, hangi millet nerede çoğunluk olan yerler kendilerine bırakılacak ve kendi kaderlerini tayin edeceklerdir.²⁴⁷ Barış görüşmelerinde ön planda tutulacağı kesin olan bu maddeye Ermenilerin, yöredeki mevcut Müslüman Türk çoğunluğunu her ne suretle olursa olsun yok etmek amacıyla oldukları anlaşılmaktadır. Ermenilerin, Türkler toparlanmadan mümkün olan en kısa sürede yörede çoğunluğu sağlamaya çalışıyorlardı. Bu durumu gerçekleştirmek amacıyla katliam yaptıkları Ermenilerin kendileri de daha sonraki yıllarda yaptıkları açıklamalarda dile getirmişlerdir. Şöyle ki; Ermenistan'ın Gafan şehrinde 1988 yılında, Müslüman Türklerin katliama uğratılmasında büyük rol oynayan Njde'nin anısına dikilen anıtın açılışını yapan Gafan II Kominist Partisi Başkanı (Gafan valisi), "*Siz çok çalıştınız, ancak Ermenistan'dan Azerbaycan Türklerini çıkaramadınız. Sizin büyük arzunuzu, şimdi torunlarınız olan bizler yerine getirdik. Şimdi Ermenistan'da Türk adına bir kişi bile bırakmadık.*"²⁴⁸ Demek suretiyle Ermenistan'daki Müslüman Türklere yönelik katliam, tedhiş ve zorla göç ettirme planı uyguladıklarını itiraf etmiştir.

Ermeniler, yabancı devletlere, yöredeki çoğunlukta olduklarını göstermek ve yörenin kendi kontrollerinde olduğunu ispatlamak için seçim yapmışlardır. Erivan'da oluşturdukları meclise Türklerin de temsilci gönderdiği bahanesini kullanarak, Türklerin kendi hâkimiyetini tanıdığını dış dünyaya göstermek istemişlerdir. Bu vesile ile Müslüman Türklerin meclise temsilci göndermelerini, kendilerinin insan haklarına saygı gösterdiklerini ispat etmeye çalışmışlardır. Bu amaçla bölgede meclis seçimleri yapmışlardır.²⁴⁹ Ancak Müslüman Türkler büyük oranda bu seçimlere katılmamışlardır. Yöreden kaçarak Osmanlı Devleti'ne sığınan Müslüman Türklerin verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre, Ermeniler seçimlere katılmayan ve kendilerini desteklemeyen Müslüman Türk köylerinde katliama başlamışlar ve etnik temizlik yapmışlardır. Ermenilerin kendilerine vatan olarak seçtikleri bölgede tek etnik grup olmak istemişlerdir. Bu mıntıklarda Müslüman Türk kalmayınca kadar tamamen Aras Nehri'ne dökmeye karar vermişlerdir. Bunu için üçüncü Ermeni Alayının

²⁴⁷Hatem Cabbarlı,**Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri**, Ermeni Araştırmaları Dergisi, S. 4, Ankara: 2002, s. 131

²⁴⁸Mc Carthy,**Ölüm ve Sürgün**,s.242

²⁴⁹Refik Turan,**Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmalarında İğdir ve Nahçıvan**(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Erzurum,Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı,1999,s.40

görevlendirildiği bilgileri alınmıştır. Bu olayın katliam yapmasını önlemek hiç olmazsa hayatta kalanların kurtarılması için yöredeki Müslüman Türkler, Osmanlı Devleti'nden, kendilerine yeniden yardım edilmesini istemişlerdir.²⁵⁰

Yörede bizzat bulunan ve Ermeni mezalimini yaşayan Türkiye Büyük Millet Meclisi eski başkanlarından, Van eski milletvekili Kinyas Kartal “ *Erivan’dan Van’a Hatıralarım*” adlı hatıratında Iğdır, Erivan ve Nahçıvan civarında Ermeni mezalimini şöyle anlatmaktadır; “*Eskiden yaşadığım yerlerde Ermeniler de şüphe yok ki vardı. Bunların arasında iyi komşuluk kurduğumuz, iyilik yapıp iyilik gördüğümüz Ermenilerde vardı. Birçok Ermeni dostum olmuştur. Ancak sonradan anladık ki, Ermenilerin bir kısmı içinden pazarlıklı imiş. Bazı Ermeniler sinsi bir faaliyetin içinde imişler. Ortalığın karışmasını, ellerine fırsat geçmesini bekleyen Ermenilerde vardı. Yakın dostumuz olduğumu sandığımız Ermenilerden bize çok çabuk cephe alıp, bizi yok etmek isteyenler çıktı. Rahmetli babam Bedir bir Ermeni haininin kurşunu ile şehit oldu. Bu, Ermenilerin ailemize ve aşiretimize verdikleri ilk acı değildi. Son acı da olmadı. Bundan sonra Ermenilerle olan kanlı mücadelemiz devam edip gitti. Onlar bizi o bölgeden söküp atmak istiyorlardı. Kendi bölgelerinde Müslüman istemiyorlardı. Müslümanların olmadığı bir Ermeni yurdu düşünüyü gerçekleştirmek için uğraşıyorlardı. Tek tek işledikleri cinayetlerle bizi yerlerimizden söküp atamadılar. Sonradan köyleri basmaya, evleri ve ekinleri yakmaya başladılar. Böylece bizimle onlar arasında bir ölüm kalım savaşı başladı ve sürdü.*

(Osmanlıların) 9. Kafkas Tümeni Erivan’dan geri çekilince denge, Ruslardan destek görmekte olan Ermeni çetelerinin lehine döndü. Babam Bedir Bey’in şehit olmasından sonra aşiretimiz İran’da bir yıl daha kaldı. Bu yılı takip eden dönemde yurdumuz Türkiye’ye döndük. 1920–1923 yılları arasında Van bölgesine olan ilticamız devam etti. Bizi yerimizden yurdumuzdan eden; malımızı mülkümüzü yakıp yıkan, canımıza kıyan Ermeni zulmü, maalesef Ermeniler yeni cinayetleri ile bize hatırlatıluncaya kadar unutulmuştu.”²⁵¹

²⁵⁰Kırzioğlu, **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918–1920)** s. 78–79

²⁵¹ Kinyas Kartal, **Erivan’dan Van’a Hatıralarım**, Ankara: Anadolu Basın Birliği genel Merkezi Başkanlığı Yay., 1987, s. 9-10

Görüldüğü üzere Ermeniler yöredeki Müslümanlara yönelik tecavüz ve katliamları zaman zaman büyük boyutlara ulaşmışlardır. Özellikle 1919 yılının yaz aylarında Kağızman ve civarındaki köy ve kasabalarda Ermeniler Müslümanlara yönelik büyük bir zulüm ve katliam uygulamışlardır. Ermeniler, Müslüman köylerine top ve makineli tüfeklerle saldırarak halkı katletmişler, eşya ve mallarını yağmalamışlardır. Nüfus olarak yeterli çoğunluğa ulaşamayan Ermeniler, tecavüz ve yıldırma politikalarıyla bölgede kendi lehine etnik-dini bir temizliğe girişmişler ve bunun içinde her türlü zulmü yapmışlardır.

2- 1920 Yılında Kağızman ve Civarında Ermeni Tedhişi

13 Nisan 1919'da İngilizlerin hile ve aldatmacaları sonucu Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin parlamento binası basılıp bir kısım üyelerinin de yakalanıp Malta'ya sürgüne gönderilmesinden kısa bir süre sonra Ermeni Genarali Osebyan askerleriyle birlikte Kars'a girerek; Taşnak Ermenilerinden Genaral Korganof, hükümet makamına vali olarak geçti. Bundan bir hafta sonra da, Ermeni mezalimi başlamış ve 1920 yılına kadar devam etmiştir. Ermeniler tedhiş ve katliamdan vazgeçmeyeceklerini, 1920 yılında başlattıkları baskınlara göstermişlerdir.

Ermeniler, Bolşevik tehdidine bile aldırmadan öncelikli olarak Müslümanları katletmeyi kendilerine hedef olarak seçmişlerdir. 1920 yılında Bolşevikler, Ermenistan sınırına dayanmışlardır. Bu durum Ermenileri, Müslümanlara saldırmaktan alıkoymamıştır. Neticede dayanma güçleri kalmayan bölge ahalisi tekrar Türk askeri yetkililerine müracaat ederek yardım istemiştir.

19 Mart 1920 tarihinde Kağızman'ın güneyinde kırk kişilik bir Ermeni çetesi geçen Müslüman ahaliyi şehit etmiştir. 11 Mart 1920'de Ermeni çeteleri Ağbaba, Zarduşat, Şüregel ve Çıldır kazalarına baskınlar düzenlemek suretiyle burada yaşayan Müslüman ahaliyi türlü işkenceler yaparak katletmiştir.²⁵² Ermeniler, bölgede sadece Zarduşat'ta kadın ve çocuklar olmak üzere iki bin kişiyi katletmişlerdir. Yirmi sekiz köyü dağıtmışlar ve topladıkları Müslüman kızlarının bir kısmını Gümrü'ye bir kısmını

²⁵² BOA. HR. SYS. 2878/13; naklen, **Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921)**, c II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2001, s. 802

ise Kars'a getirerek Ermeni evlerine dağıtmışlardır. Müslüman kadınların çamaşırlarını pazarda teşhir ederek satan Ermeniler, bu baskınlarda yaralılık gösteren Kars'taki Kürt reislerinden Davut'a oldukça yüklü miktarda para vererek ödüllendirmişlerdi.²⁵³ Mart 1920'de Kağızman civarında bulunan yirmi sekiz kişilik bir Ermeni kuvvetinin Müslümanlar tarafından imha edilmesi ve bu imha edilen kuvvetlerden ikisinin firar etmesi üzerine Ermeniler piyade, top, makineli tüfekten ibaret bir kuvveti Kağızman'a sevk etmişler, bu kuvvet o ahalide bulunan bir karyeyi (ismi tahkik edilememiş) baskın yapmış, ahalisini kısmen katletmiş ve bu katliamdan kurtulan bir kısım ahali dağlara kaçmıştır.²⁵⁴ 30 Martta Kağızman'ın güneybatısında ve Aras Nehri'nin kuzeyindeki Şorlu karyesine gelen kırk kişilik bir Ermeni kuvveti gündüzleri Aras geçidinden gelen ve giden Müslüman yolcuları yakalayıp şehit etmiş, geceleri de muhtelif yollara pusu kurarak vahşet ve melanetlerini gerçekleştirmişlerdi.²⁵⁵

Kars Hükümetinin düşmesinden sonra Kars, Kağızman, Sarıkamış ve Karakurt havalisinde Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları zulümler, General Osebyan'ın emrindeki kuvvetlerin bütün bu olayların sorumlusu olduğu, Kars'ta kalan askerlerin işkence ile öldürüldükleri, şura kurucularının şehirden sürüldükleri, eşyalarının yağmalandığı, zorla para ve mallarının Ermenilere devrettirildiğini; birçok karyenin basılarak topa tutulduğu, bazı köylerde ahalinin akla hayale gelmeyecek zulümlerle katledildiği; damlara doldurularak yakıldığı, süngülerle katledilerek Aras Nehri'ne döküldükleri, binlerce hayvan, zahire ve değerli eşyanın gasbedildiği, 1918 yılından beri Kars ve çevresinde katledilen Müslümanların sayısının 25000'e ulaştığını bildiren mezalime uğrayan bazı köylerin temsilcileri 5 Mayıs 1920 tarihinde şu muhtırayı sunmuşlardır:

“Kars hükümetinin sükûtundan sonra Kars, Sarıkamış, Karakurt havalisinde Ermenilerin yapmış olduğu zulüm ve zayıat gasb-ı garetlerini havi bir kuta muhtıradır.

Madde 1- Şura-yı hükümet sükût ettikten fi 13 Nisan sene (1)335'den üç gün sonra General Osebyan kuta'atıyla Kars'a dâhil oldu. Karkanof vilayet makamını işgal ederek bir hafta sonra icra-yı zulme başladılar. Şehir dâhilinde şura emrinde yüz kadar

²⁵³ BOA. HR. SYS. 2878/18-21

²⁵⁴ BOA. HR. SYS. 2878/20; naklen; Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921), s. 784

²⁵⁵ BOA. HR. SYS. 2878/27

nefer çavuş terhis edilmiş gönüllü askerler kalmıştı. Bunların her birisi yapılan zulüm ve faciayı neticesi imha edildi. Şura müessislerinden İbrahim, Hasan Aziz Bey'ler, Mamilof Efendi, Musa Bey, Kömürlü (Gümrülü) Yusuf Bey, Muhlis Efendi ve Kabadin Rus milletinden Raçinski, Camişof, Kağızmanlı Ali Bey, Revanlı Mehmet Bey, Hüseyin Han, Ahmet Efendi, bunlar bir gecede tebid edildikten sonra umumunun, hane ve eşyaları yağma edilmiştir. Kadınların eşyalarına varıncaya değin gasbettiler. Halen Yusuf Bey pederi tüccar olduğundan beş yüz adet fincanlı Acem halısı gasbetilmiştir ki kıymet-i hakikiyyesi bir milyon liralık evrak-ı nakdiye değerindedir. Bu hafta içerisinde Fırıncı Mustafa Çavuş'u katlederek on bin evrakı nakdiyyesini gasbederek ve yine Fırıncı Keskemalî Mehmet oğlu Hasan'ın yedi yüz adet madeni Osmanlı lirası ve iki bin adet yüzlük evrakı nakdiyyesini gasbederek merkumu bir müddet hapsedtikten sonra gasbettiği emvalini iade ettiğinden dolayı fırıncıdan imza alarak bir hakkım kalmadığına dair hile ve desais istimaliyle merkum fırıncının yedi yüz adet madeni Osmanlı lirası ile iki bin adet yüzlük evrak-ı nakdiyyesini bu desise ile hazmeden vali muavini Çalkonpan ile ceza reisidir.

2- Paslı karyesinden Molla Mehmed'in Türkiye ile muhaberede bulunuyorsunuz diye götürerek kala arkasında sağ sağ kafasının derisini yüzerek yarı taraflarında ceyb yapmış gibi bu fecayı ile imha ettiler. (1)335 senesi Haziran ında Kars'a tabii Hacıhalil karyesinde meskûn olan otuz beş hane Gürcistan Türkleri, elli hane kadar da yerli Türkler idi. Vali Karkanof'un teşvikiyle Sebet oğlu murat Nazik bunlar beş yüz süvari ile karye-i mezkuru muhasara ederek sekiz bin koyun, beş yüz sığırlarını, iki yüz bin liralık zi-kıymet eşyalarını ve nakdiyelerini gasbettiler. Sekiz nefer aile reisleride katletmişlerdir. Ba'dehu Küçük Yusuf, Hacımaho köyü, Ağadeve bu karyelere dahi hücum ederek otuz nefer ahaliden hane eşyalarını külliye yağma ile iki bin koyun ve sığır gasb ile Kars'a götürmüşlerdir.

3- Pitrofkâ karyesinden yirmi hane kadar Müslüman bir gecede muhasara ile yüz kadar hayvanlarını gasbederek zi-kıymet eşya ve emvallerini gasb ile götürmüşlerdir. (1)335 senesi kanunlar zarfında yapılan fecayı: General Osebyan'ın kumandasındaki kıta'at-ı askeriye Kars etrafında bulunan Karapınar, Çamurlu, Gölbaşı, Burdik (Berdik), Aynalı, Kızılçakçak bu karyelere hücum ederek yüzü mütecaviz masum ahali-i İslamiyyeye telefât verdikten sonra iki bin kadar koyun ve

sığır ve yüz bin liralık kıymetinde hane eşyalarıyla zi-kıymet eşyalar Ermenilerin yaptıkları vahşiyane ve caniyaneden havf eden ahali-i İslamiyye Göle ve Çıldır tarafına firara mecbur olan ahaliden beş yüz kadar kadın ve çocuk soğukların tesiratıyla incimad etmişlerdir. Bu fecayi'in başlıca sebebi ve emri Karkanof ve Osebyan'dır.

4- Sarıkamış kazasındaki fecayi: Şuranın sükûtundan sonra Ermenilerin Sarıkamış'a geldiği esnada Sarıkamış Ka'im-i makamı Varcebet Agob'un birinci defa kaza-yı mezkurugeldiği gecede şuranın telofoncularından yedi neferin feci bir surette olarak katletmişlerdir ve İngiliz General Deboni vesikasıyla herkesin kendi yerlerine gitmesine müsaade ediliyordu. Müslümanlar bu zulümden dağılmaya başladılar. Erzurum yolcuları ile beraber hicret eden Kars Müslümanları Sarıkamış'ta tevkif ederek üzerlerindeki kıymet eşya vesait-i nakliye ve sairelerini talan suretiyle gasbediyorlardı. Bu beyanda Kars Vilayeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'in zevcesi Zühre Hanım'ın eşyasıyla beraber Erzurum'a giderken Sarıkamış istasyon memuru tarafından arabası tevkif edilerek iki bin lira kıymetinde halı, gümüş, takım elbise, tarak ve çarşafına gelinceye kadar bunlur beyliktir diye Zühre Hanım'ın üzerinden almıştır ve beraberinde beş ineğini de bu meyanda gasbedilmiştir ve ikinci hafta içinde Mescdli karyesini basarak Revan muhacirlerinden Derviş Ağa ve yirmi altı nefer dâhil aile reislerini katlederek ve karyeyi top ile bombardıman ettiler. Dört koyun, iki bin sığır ve iki yüz bin liralıkta hane eşyalarını da gasbederek götürmüşlerdir. İkinci günü işbu haksız hareketi protesto eden milletvekili ve Sarıkamış ka'im-i makamı sabıka Bekir Bey'in aynı günde Hamamlı karyesini top ile tahrip edip Bekir Bey'in hanesini de bi't-tahrip Bekir Bey'in hizmetkarlarını da katl ile üç bin koyun ve beş yüz kadar sığır ve iki yüz bin liralık ev eşyası ve nakit para gasb ile götürmüşlerdir.

(1)335 senesi bir Nisanından itibaren General Osebyan, Vali Karkanof emirleriyle Osmanlı muhacirlerini Sarıkamış köylerini iskân ettirmeye başladılar. Bu iskân başlar başlamaz General Sipo mavzislerinin (Mavzeristlerinin) atlıbaşını Şabo Murat Han Nazik, Hacı Bab, Sarıkamış Jandarmanın Kumandanı Körşe Arşak Habrabet bu fırsattan istifade ederek birer birer karyeleri yağma etmeye başladılar. Sübhanazad karyesinden yüz sığır, beş bin pot zahire, on bin liralık hane eşyası, Aşağıkotanlı karyesinden iki yüz sığır, iki bin pot zahire, on bin liralık hane eşyası, Yukarıkotanlı karyesinden yüz elli sığır, yedi bin pot zahire, yedi bin liralık hane eşyası, Oluklu,

Tuzluca, Akyar karyelerinden iki yüz zahire ve bu üç karyeden yirmi beş nüfus telefat, on bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası, Karahamza karyesinden beş yüz sığır, dört koyun, on beş bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası, elli nüfus aile reislerinden telefat. Iğdır, Karaçayır, Akpınar karyelerinden altı yüz sığır, on beş bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası, nakit para, on nüfus aile reislerinden telefat, Alisofu karyesinden ve Cavlak karyelerinden dört yüz sığır, yüz koyun, sekiz bin pot zahire, on beş bin liralık altın, gümüş ev eşyası, yirmi beş nüfus telefat, Kırkpınar karyesinden beş yüz sığır, bin koyun, beş bin pot zahire, elli bin liralık altın gümüş hane eşyası, Karganaz ve Sipkor karyesinden üç yüz sığır, iki yüz koyun, on bin pot zahire, elli bin liralık ev eşyası, Katranlı, Bölükbaş, Laloğlu karyelerinden bin sığır, bin iki yüz koyun, on beş bin pot zahire, yüz bin liralık ev eşyası, yirmi beş nefer telefat verildiğini. Kamışlı, Çalıklı, Aşağısalut, Virşan karyelerinden meskun ahali-i İslamiyyeden üç bin koyun, iki bin koyun, sekiz bin pot zahire, iki yüz kadar aile reislerinden telefat ve on bin liralık hane eşyaları. Salut, Boyalı karyelerinden gasb-ı garat beş yüz sığır, bin koyun, on bin pot zahire, elli bin lira hane eşyaları, Akçakal'a çukuru karyelerinden Başköy, beyköyü, Karakal'a Alçakal'a, Emirhan, zellice, Yankoca, Hacibey karyelerinden iki bin sığır, beş bin koyun, otuz bin pot zahire, yüz elli bin liralık hane eşyası, iki yüz elli nefer telefat. Sarıkamış dahilindeki fecayi': Mirhil, Bozkuş, Çakırgan karyelerinden gasb u garat olan mevaşi iki bin sığır, üç bin koyun, yüz elli bin liralık hane eşyası, yirmi bin pot zahire (Yalnız Türk Hamid oğlu Kazon'un) bir heybenin iki gözü dolu otuz beş kıyye kadar altın gasbedilerek esbi ile beraber burunu, kulağı ve derisini yüzdükten sonra ibret-i müessire olmak üzere Ermeniler arasında dolaştırmıştır. Lavustan, Toptaş, Kelpekor karyelerinden sekiz yüz nüfus ahali-i İslamiyyeyi damlara doldurarak ihrak etmişlerdir. Üç karyelerden üç nefer kimse kurtulmuş, yirmi beş güzel kız ve gelinlerden götürmüşlerdir. El-yevm yanık cesetler karye-i mezkûrlarda mevcut bulunmaktadır ve bu üç karyeden beş bin sığır, on bin koyun, yarım milyon liralık altın gümüş gasbetmişlerdir. Yedikilise karyesinden hayvan metmek bahanesiyle kendi kıymetsiz akçelerini vererek yüz elli bin liralık hayvan götürmüşlerdir. Asbuva karyesinden yüz koyun, iki yüz sığır, iki bin pot zahire, elli bin liralık eşya ve nakit para ve beş nefer de telef etmiştir. Hozas karyesinden hayvan mübaya'a etmek bahanesiyle kendi kıymetsiz kâğıtlarını vererek yüz bin liralık at ve hayvan götürmüşlerdir. Bu işlere başlıca sebebiyet veren General Osebyan, Vali Karkanof gasb u garat ve insanlara vahşiyana telefat verenler de General Sipo Mavzerist atlıbaşısı Şabo Nazik Murat Han Sarıkamış

Jandarma Kumandanı Körşe Arşak, Hacı Bab Habrabet ve beş yüz nefer de avaneleridir. Karakurt nahiyesinin Mescidli karyesinden beşinci maddesinde gösterilen vukuattan iki gün sonra Kağızman Mutasarrıfı Palpans Karakurt'a gelerek Gülantep karyesi eşrafından Hacıoğlu İsmail ve Musaoğlu Abdullah ve Başköy karyesinden muvakkaten meskûn olan hulefa-yı Nakşibendiye'den Halife Mehmed Efendi'yi elli üç kişi ile bir desise ile Karakurt'a götürerek keza Alakilise karyesi eşrafından Mehmed Ağa oğlu Abdullah bir mahdumu ve on üç kişi ile aynı desise ile Karakurt'a cem'ederek aynı günde top ile bombardıman etmiş ve bu halife ile Hacıoğlu İsmail ve rüfekasını sizi Sarıkamış'a gönderiyoruz diye Sarıkamış ile Polyosne Karakurt karyesi arasında hızar fabrikası bulunan Polyosne da elektrik fabrikasına doldurup bina içerisinde ateş vererek feci bir surette ihrak etmişlerdir. Ve işbu fecayi'den terhis-i nefis eden üç adam el-yevm ber-hayattır. Ve işbu karyelerden gasbolunan mevaşi ve hane eşyası Gülantep'den dört bin koyun, yedi yüz sığır, otuz bin pot zahire, Alakilise'den binbeş yüz koyun, dört yüz sığır, sekiz bin pot zahire, altı yüz bin liralık hane eşyası aynı günde Kal'abaş karyesini bombardıman edip köyü tahrip Hacıoğlu Ali ve Keleş oğlu Resul ve on beş kadın ve çoluk süngülerle süngülenerek Aras nehrine dökmüşlerdir. Karye-i mezkûr eden bin üç yüz koyun, üç yüz seksen sığır ve elli bin liralık hane eşyalarını götürmüşlerdir. Zarabhané²⁵⁶ karyesinden karye-i mezbureyi muhasara ederek yatakta hasta bulunan Acem kızı Göri ve beş yaşında mahdumu Abdülkerim diğer köyden terhis-i can edemeyen yirmi üç nüfus kadın, çoluk ve çocuk feci bir surette katledilmişlerdir.

Balıkli karyesinden karye-i mezburu top ile bombardıman ederek ve işbu karyede kaçırılmayan doksan beş yaşında Karsi Ağa ve on yedi nüfus kadın, çoluk ve çocuk katlederek bütün karyeyi ateşe tutarak ihrak etmişlerdir. Zek karyesinden karye-i mezkûr ahalisini Sarıkamış'ta ve nefis-i Osmanlı hududunda kalmayacaksınız diye Kars'a gideceksiniz bu desise ile araba ve sairleri ile Sarıkamış ile Kars arasında mevcut araba ve hane eşyalarını ve birçok hayvanatlarını gasb ile götürmüş ve yüz elli nüfus kadar orman içerisinde katliam etmişlerdir. İşbu fecayi' Jandarma Çavuşu Kürt (Körşe) Arşak tarafından ika olunmuştur.

²⁵⁶“Bugünkü ismiyle Çayarası Köyü”

Üç yüz otuz beş senesi Kars Şura Hükümeti'nin sukutundan sonra Ermenilerin ahali-i İslamiyyeye yapmış oldukları fecayi'-i katliam gasb-ı emval miktarı balada arzedildiği gibi ve miktarını mübeyyin defterini de leffen takdim kılınmıştır. (1)334 senesinden beri Kars havalisindeki ahali-i İslamiyyeye nüfusça verdikleri telefât yirmi beş bin nüfusa baliğ olmuştur. Talep vukuunda da feci bir suretle yapılan katliam-ı nüfus miktarı da ayrıca takdim kılınacağı maruzdur."²⁵⁷

Yörede sürüp giden Ermeni tedhişi neticesinde bölgeyi terk ederek muhacir olan Kağızman halkı gittikleri yerlerde de aynı muameleye maruz kalmışlardır. Bu amaçla Türkiye'ye iltica etmek amacıyla Kasım 1920 sonlarında Oltu'ya gitmekte olan Kağızman eşrafından Bahri Bey ve maiyetindekiler kırk hane arabalarıyla Penek'in önünde şose üzerinde Ermeniler tarafından top ve makineli tüfeklerle ateş açılarak iki yüz kişi öldürülmüştür. Ermeniler sadece bu kişileri öldürmekle kalmamış, ellerinde bulunan üç bin davar ve sığırlarına da el konulmuş, bütün eşyaları yağmalanmıştır. Bu insanlık dışı eylemler Ermeni kuvvetlerinin Akay kumandanları Mazmanof ve Mirmanof emirleriyle çete kumandanları Oltulu Kör Artin'in oğlu Moradhan, Muşlu Pulos ve Aşpidros isimli Ermeni çeteciler tarafından gerçekleştirilmiştir.²⁵⁸

Bu tedhiş ve mezalimi duyan Müslüman Türkler korumasız ve silahsız olduklarından büyük bir göç dalgası tekrar başlamış ve Osmanlı hududuna yığılmışlardır. Gelenler Osmanlı Devleti'nden kendilerine yardım edilmesini, yemeklik ve tohumluk buğday verilmesini istemişlerdir.²⁵⁹

Bir Ermeni subayı bölgeden kaçan Türkleri pusuya düşürüp nasıl öldürdüklerini ve öldürülürken Türklerin yaşadıkları korkulu anları şöyle nakletmişlerdir:" Vadideki yolun bir noktasına yolu kapatan bir engel yerleştirilmişti. En öndeki araba grubu bu engele varınca durdu. Kayalar arasında saklanmış olan Taşnak silahşorları ve çapulcuları ateşe başladılar. Kadın ve çocuklar arabalarından atlayıp çığlıklar içerisinde birbirlerine karıştılar. Kaçıyor ve ümitsiz bir şekilde sığınacak yer arıyorlardı. Katliam tamamlanmıştı. Ateş açılışı ve Türklerin canhıraş çığlıklarını işiten kışladaki Ermeni askerleri olay yerine koştular ve ancak birkaç Türkü kurtarabilecek katilleri oradan

²⁵⁷ BOA. HR. SYS. 2878/30

²⁵⁸ BOA. HR. HU. 2878/66

²⁵⁹ BOA. DH. KMS. 53-2/ 88 1337 2a 23; naklen; Kızılkaya, Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluş'a İğdir ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918-14 Kasım 1920), s. 90

uzaklaştırdılar. Aynı gün terkedilmiş olan Türk bölgesi de talan edilip yerle bir olacak şekilde tahrip ettiler.²⁶⁰

Ermeniler yaptıkları mezalimden doymayarak Müslümanların arasına nifak sokma politikasını uygulamaya koymuşlardır. Bu doğrultuda havalide göçer halde yaşayan Kürt aşiretlerine, onları Türklere karşı kışkırtacak bir mektubu (15 Mart 1920) göndermişlerdir. Ermenilerin göndermiş oldukları bu mektubun içeriği şöyledir;

“Ey Kürtler!

Biz Ermenilerle Kürtler binlerce senelerden beri toprak ve su kardeşi ve komşu olarak yaşamışız. Türkler aramıza girmezden evvel, bizim ecdadımız uzun müddet birbirleriyle (kirve) olmuşlardır. Hiç kimsenin ve hiçbir tarihin inkâr edemeyeceği bir hakikattir. Fakat son zamanlarda Türkler dışarıdan gelerek aramıza fesat tohumu ektiler. Ve kurdukları tuzaklarla bizleri birbirimize düşürdüler. Rahatımızı bozdular. Kendi menfaatleri için her iki taraftan birçok günahsız kanların dökülmesine sebep oldular. Bunun için her iki taraftan birçok günahsız kanların dökülmesine neden oldular. Bunun için size hitap ederek beyhude yere kan dökülmemesini teklif ediyorum size son sözü acele ediniz, menfaatinizi ayakaltına almayınız. Bundan sonra Ermeni ve Kürt kanı dökülmesine Allah razı değildir. Ordum henüz işe başlamadan uyuşmak üzere kendi tarafınızdan benimle konuşmak için adam göndermenizi teklif ederim. Aksi takdirde başlayacak bir muharebede arzusunun hilafında şedidin muamele etmeye mecbur olacağım. Emin olunuz ki bu dahi hakkınızda hayırlı olmaz.”²⁶¹

Müslüman Türklere yönelik gittikçe artan Ermeni tedhiş ve katliamları, bu şekilde devam edecek olur ise kısa süre sonra Türk hudutlarının içine de sıçrayabilirdi. Ermenilerin bu doğrultuda amaçları olduğu bilinmekteydi. Ermeni fesatçılarının bu girişimi boşa çıkarmak ve mezalime uğrayan Müslümanlara, o an için fiili bir yardım olmasa bile manevi açıdan destek vererek, ümit beslemelerini sağlayacak ve kurtuluşun çok yakında olduğuna inandırmak bu dönemde esastır. Bunun için yöredeki Müslüman Türklere güç ve tahammül vermek amacıyla bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu

²⁶⁰ Leonard Ramsden Hartill, **Bir Ermeni'nin Anılarında Azerbaycan Olayları (1918–1922)**, (çev.) Sipahi Çataltepe, İstanbul: Kastaş Yay., 1990, s. 111

²⁶¹ Kazım Karabekir, **Kürt Meselesi**, (Haz.) Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yay., 1994, s. 127-128

doğrultuda, Kazım Karabekir Paşa'nın, Erivan'daki Ermeni cumhuriyeti askeri komutanlığına uyarı amacıyla 21.03.1920'de mektup göndermiştir.²⁶² Bu mektupta;

“Erivan Cumhuriyeti Askeri Kumandanlığına

Ermeni hükümeti dâhilinde kalan İslam ahaliye öteden beri yapılan mezalim ve kıtal gayete sahih malumatla tevsik edilmiş ve Ermeniler tarafından bu mezalimin yapıldığı Erzurum'daki İngiliz mümessili kaymakam Mister Ravlinson'un şahadet ve ifadesiyle de teyit edilmiş ve evlat ve eyalini, mal ve melanini, zayi ederek aç ve perişan surette bize iltica eden binlerce muhacirler Amerika'nın General Harbord heyeti dahi görmüş ve bu mezalimin şahidi olmuştur. Hatta kıtaat ve ahalimizin gözü önünde bile birçok İslam köyleri top ve makineli tüfekle mücehhez Ermeni kıtaatı askeriyesi tarafından tahrip ve imha olunmuştur. İşbu harekâta nihayet verileceği ümit edilmiş iken mateessüf (1)336-(1)920 senesi Şubat iptidasında beri bilhassa (Şuregel, Akbaba, Zarşad ve Çıldır) muntkasındaki ahali-i İslamiyyeye yapılan mezalim daha ziyade arttırılmıştır.

Mezkûr muntkada birçok İslam köylerinin tahrip ve binlerce nüfusun katl ve birçok eşya ve hayvanatın gasbedildiği ve genç İslam kadınlarının alınıp Kars'a ve Gümrü'ye götürüldüğü ve bu köylerden kaçan yüzlerce kadın ve çocuğun da dağlarda donup öldükleri ve İslamların mal, ırz ve namuslarına yapılan bu tecavüzün hala devam etmekte olduğu mevsukken haber alınmaktadır. Din kardeşlerine karşı yapılan bu şenaat ve fecaati işten bütüin Müslüman ahali ve efradı askeriye ve bilhassa akraba ve kabilelerinden birçoğu idaremiş altındaki mahallerde bulunan aşair halkı fevkalade galeyana ve heyecana gelmiştir. Ve ahiren kumandanlarımızın ve memurlarımızın imzalarıyla hudut civarında öteye beriye atılan ve gönderilen ve güya Kürtlerle Ermenilerin itilaf ettiklerine ve ayrıca bir Kürdistan hükümetine teşkil edildiğine Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'un Ermenilere verildiğine dair olan ve umum İslam arasına tefrika ve nifak sokmak mahiyetinde bulunan beyannameler Şerif Paşa ve emsale gibi vicdanını düşman paralarına satmış olan vatan haini kimselerin hiçbir hakkı vekâleti haiz olmadığı ve Kürtler namına söz söyleyemeyeceği ve Kürtlerin hiçbir suretle

²⁶² Kızılkaya, **Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluş'a İğdir ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918–14 Kasım 1920)**, s. 91

camıyı Osmaniye'den ayırlamayacakları, bütün Kürtler tarafından her tarafa ve bilhassa itilaf hükümetlerinin müteaddit defalar ilan ve Şerif Paşa ve emsali tel'in edilmiş olduğundan büyük bir hiddet ve nefretle karşılanmış ve bu hallerde mevcut olan galeyan ve heyecanı teşdin eylemiştir. Ermenilerin yapmakta olduğu mezalim dolayısıyla efkârı umumiye-i İslamiye'de hâsıl olan galeyan ve heyecanın teskinine çalışmakta ve halk sükûnete davet edilmekte ise de heyecanın teskini ve halkı temini için mezalim ve kıtale nihayet verdirilmesi ve İslamlardan alınan eşya vesairenin iade ve zararların tazmin edilmesi ve İslamların ırz, namus, can, mal ve her türlü haklarının muhafaza altına alınması Ermeni hükümetine teveccüh eden bir vazifedir.

Her millet gibi Ermeni milletinin de hakkı hayat ve istiklali idareye malikiyeti en zayıf ve en tehlikede bulunduğunuz bir zamanda bile hükümet ve milletimizce temin edilmişti. İki sene evvel Erzurum'un istihzasını müteakip ileri harekâta kıtaatımla oralarda bulunurken mevcudiyeti milliyenize karşı gösterdiğim adil ve şefkat hatırlarınızda olacağından bu vesayayı hali sanemin de samimi telakki buyrulacağını ümit eyler ve hürmetlerimi takdim eylerim.

*Onbeşinci Kolordu Kumandanı
Mirliva Kazım Karabekir* ²⁶³

Kazım Karabekir Paşa bu mektubu ile Ermenilerin yaptıkları mezalimi durdurmasını istemiştir. Ermeni mezalimi, Türk ordusunun bölgeyi geri almasına kadar devam etmiştir. Türk ordusunun bölgeye gelişi ile Kağızman ve civarındaki Ermeni tedhişi durdurulmuştur.

²⁶³Karabekir, **Kürt Meselesi**, s. 129-130

B- KAĞIZMAN'DA ERMENİLERE KARŞI YEREL SİYASİ VE ASKERİ TEŞKİLATLANMA

Kağızman ve civarındaki Ermeni tedhişine karşı askeri ve siyasi faaliyetlere, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nde Dâhiliye Nazırlığı yapmış olan Kağızmanlı Ali Rıza (Ataman) Bey önderlik yapmıştır.

İngilizlerin Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni yıkmasından sonra İngiliz desteği ile Kağızman'a gelen I. Ermeni Alayından bir taburla bir süvari bölüğü ve bir batarya Kağızman'a yönelmiş ve burayı işgal etmiştir. Ermeniler Kağızman'a yerleştikten sonra diğer hâkim oldukları yerlerde yaptıkları gibi Türkleri imha ederek nüfusça çoğunluğu sağlamak için mezalim yapmaya başlamıştır.²⁶⁴

Ali Rıza Bey ve Eski Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sami Bey, Ermenilerin bölgede Türk halkına uyguladığı mezalimi engellemek amacıyla Kağızman ve çevresinde bir Milli Şura Teşkilatı kurmaya karar vermişlerdir. Bu amaçla Ali Rıza Bey, Kazım Karabekir Paşa ve Fahrettin Erdoğan Bey ile bu konu hakkında mütalaa etmiş ve onlardan yardım sözü aldı.²⁶⁵

1-Kağızman Ortakalede Milli Şura Kurulması ve Ermenilere Karşı Mücadele

Ali Rıza Bey ve Bekir Sami Bey ile birlikte Erzurum'dan ayrılarak kısa zaman da yakın köylerden 100 kişilik bir milis kuvveti kurmuşlardır. Bu kuvvetlerle Kağızman'a saldıran Ali Rıza Bey başarı sağlayamayarak, Ortakale'ye çekilmek zorunda kalmıştır.²⁶⁶ Kağızman'a hâkim olamayan Ali Rıza Bey, Milli Şura merkezini Ortakale olarak belirlemiştir. Zarabhane (Çayarası köyü), Komik (Yerlikıran köyü),

²⁶⁴ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 126

²⁶⁵ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s. 264

²⁶⁶ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s. 264

Kazıkkaya, Güllüce, Alakilise (Hoşgeldi), Alakilise (Yatıksirt) ve Balıklı köylerinde de şubelerini açmıştır.²⁶⁷

Oltu Şura Hükümeti'nden aldığı maddi manevi yardımlar ve Kağızman'dan topladığı Milli Kuvvetleriyle Ali Rıza Bey Ortakale, Karakurt ve Kağızman cephelerinde; Ermenilerle mücadeleye başlamıştır. Ancak, Ali Rıza Bey'in Ortakale'ye gidip Kağızman Milli Şurası'nı yeniden canlandırmasından önce, Kadıoğlu Arslan Bey, Ali Rıza Bey'in ağabeylisi Mehmet Beyle birlikte İngilizlerin Kağızman'ı Ermenilere teslimine kadar Kağızman'daki faaliyetlerine devam ederek Milli kuvvetlerinin başında bulunmuşlardı. Kağızman'ın işgalinde Ermenilerin büyük çaptaki kuvvetleri karşısında müdahalede bulunamamışlarsa da Kağızman'da kalarak halkın daha fazla zarar görmesini engellemişlerdir. Daha sonra Kadıoğlu Arslan Bey, Ermeniler tarafından şehit, Mehmet Bey'de Kars'ta hapsedilmiştir.²⁶⁸

Ali Rıza Bey, kendisine bölgede milli teşkilatın kurulmasında yardımcı olan ve aynı zamanda Ortakale Şura Reisi olan Hamamlı Bekir Bey ve kardeşi Mehmet Bey ile birlikte, Türk ordusu gelinceye kadar Ermenilere karşı mücadelesini sürdürmüştür.²⁶⁹

2- Ermenilere Karşı Askeri Faaliyetler

Ali Rıza Bey'in Kağızman çevresindeki köylerde kurduğu Milli Şura teşkilatında yaptığı faaliyetler hakkındaki bir kısım bilgiyi Ermeniler tarafından İslam ahali arasına gönderdiği casusların Kars Valiliği'ne gönderdiği rapordan öğrenmekteyiz. 19 Eylül 1919 tarihli raporda Ermeni casus, Ali Rıza ve Bekir Bey'in Erzurum Türk Hükümeti'ne gönderildiğini ve isyan çıkarmak üzere para yardımı aldıklarını, Ali Rıza Bey'in Alakilise ve Horasan bölgesindeki aşiretlerden asker topladığını bildirmiştir. Ayrıca rapora göre Ali Rıza Bey'in, Velibaba'da bulunan Türk ordusunun 12. Tümeni'ne ait topçu silah depolarından iki top, iki mitralyöz, top ve mitralyözleri öğrenmeleri için yeteri kadar tecrübeli Türk asker ve Şura askerlerine asker kıyafeti verildiği belirtilmektedir. Ermeni casus, bölgedeki Müslüman halkın Milli Şura

²⁶⁷ Mecbure Eroğlu, **Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 14, 1999, s. 28; Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 127

²⁶⁸ Dayı, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s. 214

²⁶⁹ Dayı, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s. 214

askerlerine yardım için 1/20 oranında vergi verdiğini, buna karşın Ağveren, Karakurt, Alaca ve Hovasar köylerinin Ermeni vergi memuruna para vermediğini ve Kağızman bölgesinin iyi silahlanmış 100 kadar Milli Şura askerleriyle korunduğunu anlatmıştır.²⁷⁰

Bu rapor şu şekildedir:

“Alakilise (Hoşgeldi), Horasan Bölgesi köylerinde Kürtler toplanmaya başladılar. İş başında Erzurum Türk Hükümeti’nce Ermenistan’da isyan çıkartmak üzere para yardımı alan Hamamlı bölgesi sakinlerinden (Eski Sarıkamış Kaymakamı) Bekir Bey ve Ali Rıza Bey var.

Alakilise’den (Hoşgeldi) üç(6,36 km.), Ortakale’den yarım verst (1,06 km) uzaklıkta bulunan Türk nöbetçi karakollarından elde edilen, Erzurum hükümeti ve Velibaba’da bulunan Türk Kumandanlığı’na ait bütün bilgilerin doğruluğu ajanımca teyit edildi. Velibaba’daki topçu silah depolarından Ali Rıza ve Bekir Sami Beylere iki top, iki mitralyöz, top ve mitralyözleri kullanmasını öğretmeleri için yeteri kadar tecrübeli Türk asker ve Kürt kıyafetinde olanlarına da asker kıyafeti verildi. Kürtler emir altındaki halka orduları yararına, mallarının 1/20’sine vergi koydular. Kürtler ya türk parası ya da hayvan vermek zorunda bırakıldı. Ağveren, Karakurt, Alaca, Hovasar köyleri de, Kağızman bölgesi tahsildarını köyelerine sokmadılar ve hiçbiri bir kapık (en küçük Rus para birimi) bile vermedi. Şimdi Kağızman bölgesi ve Kürt köyelerinden Oslu (Digor) Kağızman’ın 13 verst (27,56) batısında 15’i Türk askeri olan 100 kadar iyi silahlanmış Kürt tarafından korunuyor.”²⁷¹

Ali Rıza Bey, Kağızman ve çevresindeki halka, İngiltere’de hükümet değişikliği olduğunu; bu yüzden İngiltere’nin sadece Kafkaslarda değil, Mısır, Arabistan hatta Libya gibi birkaç sömürgesi üzerindeki haklarından da vazgeçmek zorunda olduğunu ve İngiltere’nin Evliye-i Selase bölgesinden de gitmek zorunda kalacağını söyleyerek halkı İngilizlerin desteklediği Ermenilere karşı mücadeleye teşvik etmiştir.²⁷²

7 Kasım 1919’da top ve makineli tüfeklerle donatılmış bir Ermeni kuvveti, sınır yakınında Hoşgeldi, Balıklı ve Ortakale köylerindeki Milli Şura kuvvetlerine taarruzla

²⁷⁰ Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 24; Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 127

²⁷¹ Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 24–25

²⁷² Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 26–27; Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 128

kaçamayan halkı süngülerle şehit etmiştir. Aynı gün Karakilise ve Balıklı yolundan makineli tüfekte takviyeli 50 kadar Ermeni askerinin sınırına yaklaştığı görülmüş ve devriyelerinin ihtarına aldırılmayarak sınırı geçmek istemişlerse de açılan ateşle uzaklaştırılmışlardır. Ali Rıza Bey'in şurasına taarruz eden Ermeni kuvvetlerinin, 4. Ermeni Alayından bir bölükle birkaç makineli tüfek ve üç toptan ibaret olduğu ve Sarıkamış'tan geldikleri yine Ermenilerden öğrenilmişti. Kağızman'a gelen küçük bir Ermeni kuvvetinin de buna katıldığı zannedilmekte idi. Çarpışmanın ikinci günü toplanan Milli Şura Kuvvetleri, Ali Rıza Bey'in liderliğinde Ermenileri Başköy istikametinde püskürtmüşlerdir.²⁷³

Ali Rıza Bey ve bölgedeki diğer Şura liderlerinin Ermenilere karşı yaptığı bağımsızlık mücadelesine Azerbaycan Hükümeti de yakın bir ilgi göstererek şuralara destek vermiştir. Nitekim Azerbaycan Hükümeti tarafından gönderilen Azerbaycan vekili Nazaraliyef İsmail Bey, Zengizor, Sürmeli, Kağızman, Çıldır, Akbaba ve Zarşat mıntıklarında, teşkilatlanmayı sağladıktan sonra, aynı maksatla; 1919 Aralık ayı başlarında Oltu'ya gelmişti. Oltu'dan XV. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği 2 Aralık 1919 tarihli aşağıdaki yazısıyla Oltu'ya niçin geldiğini ve Oltu'nun genel durumunu anlatarak, yapacağı bazı işler için, Kolordunun izin ve desteğini istemekteydi.²⁷⁴

“Azerbaycan Hükümeti tarafından Evliye-i Selase'deki Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin teşkilatı tanzim ve ikmal etmek üzere gayr-i resmi murahhas olarak gönderildim. Mezkûr Hükümet'in ayrı ayrı olan şubelerini tanzim ederek, tanzim ve ikmal-i teşkilat için hükümetim namına gerek madden ve gerekse manen muavenette bulundum. Teşkilattaki maksat ve maruzatım ber-vechi ati arz olunur.

Madde 1- Azerbaycan Hükümeti harici düşmanlarına kendini tanıttırmuş ve bir hak kazanmıştır. Buna binaen harben değil, siyaseten Kızakdoğan Ermenileri Kars Vilayeti'nden tarda ederek, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ni de mukarreratını bir surette tesis ve teşkil etmek için, son derece atfi-i ehemmiyet etmiştir.

Madde 2- Malum-u âlileri bulunduğu veçhile Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin mahvında birer cüz'ünü teşkil eden birçok şubeler mevcuttur. Bolşevikler

²⁷³ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 128–129

²⁷⁴ Dayı, **Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma**, s. 219; Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 129

umumiyetle teftiş edilerek her birine ayrı ayrı olmak üzere, teşkilatlarının tanzimi için maddi ve manevi muavenetlerde bulunmuştur. Ez-cümle Kars ve civarında bulunan Kağızman, Oltu, Sürmeli şubelerinden maada şubelere esliha ve mühimmat vesaire ile beraber nakden muavenette bulunmakta ise de, Kağızman, Oltu, Sürmeli şubelerine yalnız nakden muavenette bulunmuş ve Azerbaycan Hükümeti ile aralarında bir sedd-i hail bulunduğu cihetle, esliha mühimmat hususunda gayr-i resmi olarak iki top, dört makineli tüfek, iki sandık Rus cephanesi miktar-ı kâfi Osmanlı cephanesi itasına emr ve delalet buyrulması ve verilecek esliha mühimmat mukabilini, Azerbaycan Hükümeti tarafından ya nakit veyahut arzu buyrulan mevaddin talep buyrulması,

Madde 3- Kağızman, Oltu, Sürmeli şubelerine reis olarak Azerbaycan Hükümeti tarafından eşhas gönderildiği veçhile, siyaseti haleldar etmemek şartıyla diğer şubelerde istihdam kalınmak ve maaşları Azerbaycan Hükümeti tarafından tevcih edilmek üzere miktar-ı kâfi kumandan ve zabitan izamına müsaade buyrulması,

Madde 4- Kars Vilayeti'nden Ermenilerin zulmünden firar ederek, Osmanlı hudut-u dâhilinde iltica eden muhacirlerinin mümkün at dâhilinde arazilerine iadesine emr buyrulması,

Madde 5- Ermeniler tarafından bir taarruz vukuunda, Milli Şura şubelerine muavenet etmek için geçen Aşair Alayları'na evamir-i mukteziye itası,

Madde 6- Kafkas arazisi dâhilinde Ermeniler tarafından ika edilen mezalimin Avrupa'ya neşr ve ilanı için Erzurum'a gönderilen memur tarafından, Erzurum'da küşad edilecek olan, istihbarat şubesinin kürşadına müsaade ve tahsilât-ı lazime ibrazı,

Madde 7- Cephede bulunan kıtaata Azerbaycan Hükümeti tarafından gönderilen eşhasa teshil at muavenetinde bulunulması için evamir-i levazimenin itası,

Madde 8- Tarafımızdan gerek Zat-ı Alilerinizi ve gerekse Azerbaycan Hükümeti ve gerekse Milli Şura Şubatına çekilmek üzere telefon, telgraf ve telsiz telgraf merkezlerine verilecek telgraf ve telefonların kabulü için, lazım gelen makama tebligat-ı resmiye de bulunulması,

Madde 9- Milli Şura şubelerinin temin-i irtibatları için, İslamsor-Lafisor'da ikame edilmiş paşaların vazifelerine sekte verilmeyecek teshil atta bulunulması,

Madde 10- Vesikasız olarak Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'ne gerek ferden ve gerekse sur-u saire ile gidecek olan zabitan ve efradın ve eşhasın sürat-i katiyyede kabul edilerek, mahfuzen en yakın hudut kıtaatına teslim için evamir-i mukteziye ita kılındığı,

Madde 11- Erzurum'dan gelen Temur Ali-Mehmet Ali ve Mehdi Beylerin Baku'ya muvasalat eyledikleri,

Madde 12- Ne vasıta ne de adres ile Zat-ı Alileri ile temin-i muherabat olacağından emr ve iş'arı,

Madde 13- Dokuzuncu fırka kumandanı Rüştü Bey Efendi'de mevcut (şifre okunamadı) bir suretinin ahzıyla o suretle muharebenin tesisi,

Madde14- Azerbaycan Hükümeti ve on birinci maddede mezkûr Beylere gönderilecek evrak ve mekatibin, oralarda bulunan kuryeler vasıtalarıyla gönderilmesi,

Madde 15- On birinci madde de mezkûr evrakın kuryelerle bendeniz vasıtasıyla mahallerine irsal kılınacağı,

Madde 16- Bendelerine ve bendeleri vasıtasıyla gönderilecek mekatibin ve evrakın ve muhaberat-ı telgrafiye ve telefoniye Kağızman Milli Şura Reisi Ali Rıza Bey vasıtasıyla irsaline dikkat ve itina olunması,

Madde 17- Beş-altı gün Oltu'da kaldıktan sonra Baku'ya giderek dört gün mahal-i mezkûrda ikametden sonra, teşkilatın tanzim ve tesisi için Oltu'ya avdet edileceğini arz eylerim, veda eylerim. Paşa Hazretleri,

Kafkasya'da Fevkalade Azerbaycan Hükümeti Vekili Nazaraliyef”

Yukarıdaki yazıdan anlaşılacağı üzere, Azerbaycan Hükümeti'nin gayr-i resmi olarak görevlendirdiği Nazaraliyef, dağılan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin teşkilatına ait Milli Şura şubelerini yeniden düzenleyerek, maddi ve manevi yardımda bulunmak için Oltu'ya gitmişti. Yapacağı bu yardımlar içinde, Kazım Karabekir Paşa'dan izin istemiştir. Azerbaycan Hükümeti, uzaklıkları dolayısıyla Kağızman, Oltu ve Sürmeli Şuralarına silah ve mühimmat yardımının dışında, sadece para yardımı yapabilmıştır. Fakat bunun dışındaki şubelere her türlü yardımı yapmıştı. Nazaraliyef, XV. Kolordu Kumandanlığı'ndan Kağızman, Oltu ve Sürmeli Şuralarına karşılığı Azerbaycan Hükümeti tarafından ödenmek üzere, silah ve cephane gönderilmesini istemiştir. Ayrıca; Azerbaycan Hükümeti'nin Kağızman, Oltu ve Sürmeli şubelerine reis olarak, bazı kişileri gönderdiğini belirterek, diğer şubelerde çalışmak için, maaşları hükümeti tarafından ödenecek olan kumandan ve subayların gönderilmesine izin verilmesini, Ermenilerin yapacakları saldırılarda, Milli Şura kuvvetlerine yardım etmeleri için Aşiret Alayları'na gereken emirlerin verilmesini ve iki taraf arasında gönderilecek mektup, evrak, haberleşme, telefon ve telgraflarının; Kağızman Milli Şura Reisi Ali Rıza Bey vasıtası ile gönderilmesini istemiştir.²⁷⁵

9 Aralık 1919'da Kars Valiliği'ne Ermeni bir casus tarafından gönderilen bir raporda; Ali Rıza Bey'in eskiden olduğu gibi yaklaşık 100 askere sahip olduğu ve XII. Tümen'in silah depolarında yeteri kadar fişekle 4 mitralyöz aldığı ve Zarabhanedeki kuvvetlerine yığıldığı haberi verilmişti. Bunun üzerine Ermeniler, Ali Rıza Bey'in bölgedeki gücünü azaltmak amacıyla Kürtleri kendi tarafına çekmek amacıyla halka yiyecek ve malzeme dağıtarak bir takım aldatmacalara başvurmuşlardır. Kendi taraflarına geçen Kürtleri koruyacaklarını hatta Kürtlerin müstakil bir devlet kurmalarına da yardımcı olacaklarını söyleyerek bölgedeki Müslüman halkın birliğini parçalamak istemişlerdir. Nitekim Ermenilere kanan Zileli Ağa 6 köyünü Şamil Bey'in askerlerinden koruyabilmek amacıyla Ermenilere vermeyi teklif etmiştir. Ermeni casusunun Kars Valiliği'ne gönderdiği 9 Aralık 1919 tarihli raporda; bölgedeki Kürtlerin Ermeni propagandası neticesinde Ali Rıza Bey'in Milli Şura kuvvetlerine karşı hoşnutsuz harekete başladıklarını bildirmiştir. Bu durumu engellemek amacıyla Azerbaycan Hükümeti, Azerbaycanlı Türklerden Aşiret Reisi Ali Mirza vasıtasıyla bazı aşiretleri uyarmıştır. Ali Mirza Bey bütün Müslüman ahalinin birlik ve beraberlik içinde

²⁷⁵ Dayı, *Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma*, s. 218-129

olma ve Milli Şura Hükümeti'ne bağlı kalmalarını telkin ederek bu hareketi desteklemiş ve ihanet edenlerin ayrıca Azerbaycan Hükümeti'nce cezalandırılacağını bildirmiştir.²⁷⁶

Kağızman Milli Şurası'nın Kars Vilayeti'nde kurulan diğer Milli Şuraların merkezi durumda olan Oltu Şura Hükümeti ile yakın temasları olmuştur. Oltu Şura Hükümeti, diğer Milli Şuraları ile yardımlaşmanın yanında onlardan kendi durumları hakkında da rapor alıyordu. Böylece Oltu Şura Hükümeti ve Milli Şuralar arasında, birlik ve beraberlik sağlanamıyordu. Bu maksatla Kağızman Milli Şurası'ndan gelen rapor şöyledir:

*“Kağızman Hükümeti
Riyaseti
Adet /16
Sayı/703*

*Kağızman
Hükümeti Merkezi
Ortakale
23/12/335*

Oltu Milli Hükümeti Riyaseti'ne

- 1- Milli Hükümetimiz'in ahvaline dair izahat ber-veçh-i atidir.*
- 2- Vaziyetimiz: Darphane'den-Ortakale Kozan'a kadar olan mıntıka kâmilten taht-ı idaremizdedir.*
- 3- Düşman; Başköy, Armutlu, Çürük cephesindedir.*
- 4- 21/12/335'te düşman Darphane'ye baskın yaparak, Darphane'yi zapt etmiş ise de tekrar istirdat edilmiştir. Eski vaziyetimizi muhafaza etmekteyiz.*
- 5- Teşkilat-ı Askeriyemizden 200 piyade, 100 süvari, 2 makineli tüfek efradı mevcuttur. İki makineli tüfeğimiz mevcuttur.*
- 6- Cephamız her ne kadar mevcut ise de, mevcuda göre pek azdır. Binaenaleyh her türlü tedabire tevessül ederek, cephanenin ikmaline son derece çalışılmaktadır.*
- 7- Vaziyetinizden her zaman için haberdar olmak arzu ediyoruz. Bu vasıta dahi ancak, Azerbaycan Hükümeti vekilleri tarafından ittihaz edilen tedabir vasıtasıyla icra edilmesi lazımdır.*
- 8- Düşmanın bütün kuvve-i nazariyesi bizi ortadan kaldırmaktır. Binaenaleyh son derece kuvvet vesaire ye ihtiyacımız vardır.*

²⁷⁶ Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 28-37; Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 133

9- Bütün husasatı tesviye edilmek üzere, son derece çalışmaktayız.

10- Cenabı Allah'tan Milli Hükümetlere hayırlı nusratlar temenni ve tazarru eyleriz efendim.

Kağızman
Milli Hükümet Reisi

Yukarıdaki belgede görüldüğü gibi, Kağızman Milli Şurası, 1919 yılının son aylarında, 200 piyade, 100 süvari ve iki makineli tüfek efradıyla, birkaç cephede Ermeniler ile çarpışmasını sürdürüyordu. Fakat Ermenilerin asker ve silah gücü karşısında, asker ve silah açısından zayıftı. Ermeniler bu üstünlükleriyle bölgede terör estirmeleri ve yaptıkları birçok akıl almaz mezalimleri hala devam ediyordu.²⁷⁷

a) Ali Rıza Bey'in Ailesine Ermeniler Tarafından Yapılan Haksızlıklar

Kağızman'da Ermeni tedhişine karşı mücadele eden ve bu amaçla Ortakale Milli Şura'nın kurucusu, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin Dâhiliye Nazırı Ali Rıza Bey'in ailesine Ermeniler tarafından pek çok hukuk dışı uygulama yapılmıştır. Nitekim 9 Ağustos 1919 tarihinde Ali Rıza Bey'in ağabeyi Mehmet Bey Ermeni Hükümeti'ne karşı bir takım faaliyetlerde bulunduğu ve Ali Rıza Bey'in akrabası olması gerekçesiyle tutuklanarak hapse atılmış ve Ermeni Hükümeti'nin kendi kanunlarına ekledikleri maddelere dayanarak Mehmet Bey'i suçlu yerine koymuş ve araştırma yapmıştır. Bu araştırmadan sonra da bütün mal varlığına el konulmuştur. Bu telgrafın metni şöyledir:

“Vesika No: 17951

No: 107

Çok gizlidir

9 Ağustos 1919

Kağızman Kazası Başkanlığı Memur T. Asapov'a

Kars Valisinin 8 Ağustos 672 nolu telgraf emrine istinaden sivil mahkeme yarasının 258 ve 1035 nolu maddelerine riayetle Kağızman'da İsmail Beylerden Mehmet Bey'in evinde derhal araştırma yapmanızı haczedilen bütün mallarının

²⁷⁷ Dayı, Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma, s. 214–216

listelerinin kopyalarının Kars'a gönderebilmeniz için araştırma protokolüyle beraber bana takdim etmenizi emrediyorum.

Kararname

1919 yılı Ağustos ayı 9. günü Kağızman şehri

Kars Valiliği'nin 8 Ağustos 672 nolu telgraf emrine istinaden, Kağızman Bölgesi idaresince Kağızman sakinlerinden İsmailbeyoğlu Mehmet Bey tutuklanmış, Kars Valisi Zatuâlilerinin emrine istinaden koruyucular arasında huzuruna çıkarılmış ve tutuklama kararı da kendisine tebliğ edilmiştir.

No: 108

Kars Valiliğine Rapor

8 Ağustos 672 nolu telgrafınıza istinaden Kağızman şehri sakinlerinden İsmalibeylerden Mehmet Bey'i Zatuâlilerinize teslim ediyorum, konuyla ilgili emrin arkasına araştırma tutanağına da iliştirilip sunulmaktadır.”²⁷⁸

Ali Rıza Bey'in büyük kardeşi Mehmet Bey'in evinde araştırma yapılmış, daha sonra listelenen bu eşyalar Ermeni Hükümeti'nce haczedilmiştir. Eşyaların bir kısmı Kağızman askeri birliğince alıkonulmuş, bir kısmı ise geliri hazineye bağışlanmak üzere Kars'ta bu iş için özel olarak açılan açık arttırma pazarlarında satılmıştır. 17953 nolu vesika Mehmet Bey'in evinde yapılan araştırma tutanağıdır. Tutanakta aynı şehir vatandaşlarından iki Müslüman şahidinde bulunduğu belirtilerek belgenin inandırıcı olması istenmiştir. Listelenen eşyalardan da özellikle bulundurulması suç teşkil edebilecek ne varsa yazılmış, geri kalan ev eşyaları bu listeye dâhil edilmemiştir. Buradan da Ermenilerin sanığı kolaylıkla suçlayabilmek için bahane aradıkları açıktır. Bu vesika metni şöyledir:

“Vesika No: 17953

Araştırma Protokolü

²⁷⁸ Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 43–44

1919 yılı Ağustos ayı 9. gününü ben Kağızman Bölgesi Başkanlığı'nda görevli memur Terakopov, Kağızman Kazası Valilik İdaresi 107 nolu emrine istinaden, 258 ve 1035 sayılı ceza nizamnamesine uyularak Kağızman Şehri Komiseri Vartumyan ve aynı saygı değer vatandaşlardan Musa Bey ağabeylbeyzade ve Mehmet Beyoğlu Muktat Beylerin huzurunda yapıldı.

Muhakeme usulü araştırma, Eski Pazaryolu üstünde Balasanov'un evinde yaşayan Kağızman Şehri sakinlerinden İsmailbeyoğlu Mehmet Bey'in meskeninde yapıldı. Araştırma saat iki de başladı, sabahın üçünde bitti, araştırma esnasında aşağıdaki şahsi beylik ve Ermenilerin 1918 yılında Kağızman'dan çekilmelerinden sonra yağmalanmış eşyalar ortaya çıkarılmıştır. Onaltılık "Vinçestra" marka doldurma tüfek numarası iyi okunmuyor, üç şarjlı 21129 nolu tüfek, 1312 nolu küçük kalibreli tüfek, 5584 nolu Alman marka beş şarjlı tüfek ve 2125 nolu "Nogan" marka tabanca, Kafkas marka iki gümüş kılıç, indertony telefon cihazı, kırmızı kilise çuhası, kiliseye ait kıyafetler, 20 funt (409,5 gr) kadar nal çivisiyle 50 adet at nalı, 15 arşın elektrik teli, iki elektrik lambası, 25 mum, 8 okul coğrafya haritası, bir asker gocuğu, bir mühendis şeridi, iki kutu pil, 6 sarım telgraf teli, iki dikiş makinesi, iki "Primus" gazocağı, iki duvar saati, parçalarıyla dört karyola, yazı kâğıdı tomarı, mektupluk kâğıt, iki sayfa örtüsü, 6 bloknot, 34 okul defteri, bir kutu düğme, iki muşambalı defter, bir parça baskı muşambası, kopya kâğıdı tomarı, iki makas, üç top sicim, "Undervat" marka yazı makinesi kılıfı, kazı küreği, kutularda gramofon iğnesi, 9 parça bayan dantelası, 9 parça etiket, cephedeki askerleri için 9 paket mektup, iki eski büro defteri, veznedar ödenek kitapçığı, şehrin okul eserleri kitaplığından Tolstoy'un iki kitabı, 43'lük listelerde toplatılan yazımlar, kap kaçak dolu sandık, gramofon borusu, 20 mumluk masa lambası.

Karar verildi. Yukarıda belirtilen işbu protokol müşterek olarak imzalandı.

İmzalayanlar: Ev sahibi İsmail Beylerden Ömer Bey, Şehir Komiseri Vartumyan, Musa Beyzade ve mevcut diğerleri imzada hazır bulundular.

Araştırma Şefi Kağızman Bölgesi Başkanlığı Memur Terakopov

*Aslının aynıdır. Kağızman Bölgesi İdari Sekreterliği*²⁷⁹

Bu sıralarda Ali Rıza Bey, Eski Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sıtkı Bey'i de yanına alarak Erzurum'dan Ortakale Köyü'ne gelmiş ve yeniden bir Milli Şura oluşturarak Ermenilere karşı mücadeleye başlamıştır. Mehmet Bey kardeşi Ali Bey'e gizlice haber gönderip, kendisi için hiçbir fedakârlıkta bulunmamasını tavsiye etmiştir. Ali Rıza Bey'in Ermenilere karşı başarılı mücadeleleri üzerine 1920 yazında Kağızman Ermenilerinden Doktor Armenok Asayof, Ali Rıza Bey'in bir kolayını bulup yakalatmak ümidiyle Mehmet Bey'i Kars Hapishanesi'nden çıkartarak Kağızman'daki evlerine götürüp göz hapsinde bulundurmuştur. Ali Rıza Bey arkadaşlarıyla, bir gece kendi evlerini basarak abisi Mehmet Bey'i Kağızman'dan kaçırmıştır.²⁸⁰

Ali Rıza Bey'in Ermenilere karşı yaptığı başarılı mücadele üzerine Ermeniler, Ali Rıza Bey'in kardeşleri Murat, Ömer, Mehmet Beylere ait bütün gayrimenkullere General Osebyan'ın emri ile el konulmuştur. Ekim ayı içerisinde General Osebyan tarafından Kağızman Şehri Başkanlığı'na²⁸¹ şu telgraf gönderilmiştir:

“ Vesika No: 17957

Kağızman Birliği Başkanlığı

Çok Gizli ve Aceledir

Ekim 1919

No: 1227

Kağızman

Kağızman Şehri Başkanlığı'na

Bütün İsmail Bey ailesinin Ermeni ordusuna karşı düşmanca faaliyetlerine iştirakleri tarafımızdan tespit edildiğinden derhal taşınır ve taşınmaz menkullerine el konmasını rica ediyorum.

İleride bu mallara ne yapılacağı hakkında tarafımca malumat verilecek.

General Osebyan

²⁷⁹ Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 45–47

²⁸⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, “**Kağızmanlı Mehmet Bey**”, Kars: 15 Ocak 1949, S: 1693, s. 1

²⁸¹ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 117

Yarbay: İmza
Başyaver: Asteğmen”²⁸²

Ali Rıza Bey’in kardeşlerinin mallarına el konulması için gönderilen bir diğer telgraflar ise şöyledir:

“Vesika No: 17956

No: 2480

Acele

14 Ekim 1919

Kağızman Şehri Komiserliği’ne

Vali’nin 13 Ekim 1053 nolu telgrafına istinaden, İsmail Bey kardeşlerinin bütün taşınır ve taşınmaz mallarına sivil mahkemenin 973 ve 1104 nolu yasalarına riayetle el konulması ve aynı gün (müfredat kaydından) iki nüshanın gönderilmesini emrediyorum. Eşyaların haczi esnasında Komisyon Başkanı olarak başkanlığımızdan Ş. K. Niyadyan tayin edilmiştir.

No: 2480

14 Ekim 1919

Kağızman Şehri Başkanlığı Memuru

T. Akapov’a

Asteğmen İmza”²⁸³

“Vesika No: 17960

Kağızman Kazası

Gizlidir

Kars Valiliği İdarecilerine

İsmailbey kardeşlerin mallarının müfredat kaydının sunulduğu söz konusu aile hakkındaki 2607 nolu 27 Ekim tarihli raporumuza ek olarak, hükümetimize zararlı böyle kişilerin mallarına el koyma ve çıkarıldığı açık arttırmada satabilme yetkisini

²⁸² Eroğlu, ...Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi, s. 50

²⁸³ Eroğlu, ...Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi, s. 48

vermenizi ve bu satıştan elde edilen paranın hazineye devri hakkında müsaadelerinizi zatiâtililerinizden rica ediyoruz.

Bölge Başkanlığı
İ. D. Sekreter İmza²⁸⁴

“Vesika No: 17969

Zabıt

Kağızman Birliği Başkanlığı'nın emrine istinaden Teğmen Hudoyan'ın başkanlığında ve Asteğmen Sardanyan'dan kurulu askeri komisyonca Kağızman Birliği'nin ihtiyacı için Kağızman şehri sakini Ömer Bey'in elinden alınan ineklere fiyat biçildi ve ineklerin fiyatı 2000 ruble olarak belirlendi.

Başkan: Teğmen Hudoyan
Üye: Asteğmen Sardanyan
Kağızman Şehri 16 Ekim 1919²⁸⁵

Hukuk dışı uygulamalarla ele geçirilen malların açık arttırmada satılacağı, elde edilecek gelirin ise hazineye aktarılacağı ise şu şekildedir:

“Vesika No: 17961

Çok Acele

Kars Valiliği İdarecilerine

Müfredat kaydının bir nüshası ve diğer adı geçen eklerle birlikte bu raporu takdim ederek, 973 ve 1104 nolu medeni yasaya riayetle listelenen bütün eşyaların müfredat kaydı, 13 Eki 1053 nolu telgrafınıza istinaden zatiâtililerinize gönderilmektedir. Hemen hemen bütün malları taşınmazlar hariç 1918 yılı savaş zamanında Türklerin hücumu esnasında Kağızman Ermenilerinin tahliyesinden sonra İsmailbeyler tarafından

²⁸⁴ Eroğlu, ...Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi, s. 48–49

²⁸⁵ Eroğlu, ...Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi, s. 45

el konulan mallar oluşturuyor ve şimdi sizden listelenen bu malların açık arttırma ile satılmasını ve elde edilen paranın hazineye bağışını rica ediyoruz.

Kağızman Müfrezesi Başkanlığı'nın Kağızman Garnizonu'nun subay ve memurlarının müfredat kaydında adı geçen eşyalardan kıymetine göre bazılarına, çok şiddetle ihtiyaçları olması sebebiyle alı koymayı rica ettiklerinden bu raporu zatiâlilerinizin yüksek mevkiine sunmayı gerek görüyorum.

Kağızman Bölgesi Başkanlığı

İmza

27 Ekim No: 2607 1919 Yılı”²⁸⁶

Bu yazışmalardan mallarını çoğunun Ermeni Resmi Kurumlarınca talan edildiği, geri kalanlarında haraç mezat satıldığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu muameleleri hukuki gösterebilmek için zorla getirilip orada isimleri belirtilen Türklerde şahit gösterilmiştir.²⁸⁷

Ali Rıza Bey'in kardeşlerine yapılan bu haksızlık karşısında bütün mal varlığı yağmalanmış olan ve zor düşen annesi Sünbül Hanım ve kardeşi Murat Bey malları geri alabilmek için Ermeni resmi kurumlarına şu şekilde müracaat etmiştir:

“ Vesika No: 17979

Kars Bölgesi Valilik İdaresi

Zatiâlilerine

Kağızman Şehri sakinlerinden Feyzullah Kızı Sünbül Hanım'um arzuhalidir.

İsmailbeyoğlu oğlum Ali İngiliz Hükümeti'nce tevkif edildi ve bilinmeyen bir yere sürüldü. Torunum Ahmet Temmuz ayında Kars yolunda öldürüldü, yine büyük oğlum Mehmet Bey, güya Ali oğlumun bulunduğu yerden kaçtı diye hükümetçe tevkif edildi ve Kars Hapishanesi'ne kapatıldı. Şimdi ise aynı hükümet şahsında, Kağızman Bölge Başkanlığı ve Kağızman Birliği Başkanlığı'nda bütün taşınır ve taşınmaz

²⁸⁶ Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 51–52

²⁸⁷ Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 55

mallarına haciz konmuş durumda üstelik bu eşyaların bir kısmı alındı (mal edildi), gerçi diğer kısmı kaldıysa da polisin muhafazası ve gözaltındadır. Hayvanlarımdan biri sağma inek bir de kısır inek tabur için kesilmeye alınmıştır. Güya bunlar oğlum Ali'nin sürgünden kaçıp, Kürtlerin başına geçerek Kağızman'a taarruz ettiğinden dolayı yapılmış. Böylelikle kötü bir oğlan yüzünden içinden bu oğlanın da çıktığı ailemin Ermenilerle her zaman iyi ilişkiler içinde bulunmama bakılmaksızın tam bir perişanlığa maruz bırakılmıştır. Aşağıda anlatılan olay buna (iyi bir aile olduğumuza) misaldir. Ermenilerin Kağızman'dan kaçışından sonra bazı Ermeni aileler kaldılar, Kağızman'da da Büzande Mitoyan'ın (şimdi şehir idaresine üye olan) karısı çocuklarıyla kaldı ve bana sığındı. Türklerle Kürtlerin bize gelip onları ellerine teslim etmemi istemelerine rağmen vermedim ve böylelikle kurtulmuş oldular. Sonunda hemşerilerimizden Mehmet Ustaoglu Muhtat Efendi'ye, onun kocasına yolladım. Bu sebeple Büzande Mitoyan ve Muhtat Efendi bunu doğrulayabilir.

Yukarıda arz olunanlardan dolayı makamımızdan bir lütuf göstermenizi (haczedilmiş) eşyaların ve elde bırakılan üç sağma inek ve bir mandanın tarafıma bırakılmasını, oğlum Mehmet Bey'in serbest bırakılmasını ve ailemin mahvolmaktan kurtarılması için emir verilmesini rica ediyorum. Konu hakkında vereceğiniz emirlerin tarafıma da bildirilmesini rica ederim”

“Vesika No: 17971

Kağızman Bölgesi İdare Başkanlığı Zatiîlilerine

Kağızman Şehri Sakinlerinden

İsmailbeyoğlu Murat Bey'in Arzuhalidir

Dün, benimle komşu olan başkanlığınız subayı evime gelerek, hükümet için en ufak bir değer taşımayan bütün eşyayı haczettiler. Evim geçen savaş vesilesiyle de iki kere merhametsizce yağmaya maruz bırakılmıştı,. Hükümetin emrine karşı gelemem, ama isteğimi de nazari dikkate alın.

İsmailbey adını taşıyorum. Haydutlukla uğraşan, aranan, ihbar edilmesi gereken İsmailbeylerle yani kısaca Abdül rıza ile kısmen akraba oluyorum. 30 yıldır onlardan ayrı yaşıyorum. Bu süre zarfında ortak bir şeylerimiz olması mümkün değil ve hatta

baba mallarının bölüştüğü zaman beni gücendirdiklerinden onlarla konuşmuyorum. Bu şartlarda biz onlarla hemen hemen ayrı gibiyiz. Bu Ali Bey'in günahı yüzünden haczedilen önemsiz mallarımın geri verilmesi düşüncesindeyim, yine de kanunsuz, vicdana aykırı buluyorum.

Ben 70 yaşında bir ihtiyarım ve geçirdiğim 60 yaşında bir ihtiyar ve 35 yaşlarında dul bir kızım var. Ayrıca elimden alınan malımızdan başka bizi besleyecek bir şeyimiz yok. Bu sebeple ailemin açlıktan ölmemesi için eşyalarımın geri verilmesi yeni hükümetimizden rica ediyorum. Geçen sene Kağızman'da Ermeni Hükümeti'nin maiyeti altına girdim. Ve bu yılda onlara itaatkâr bir vatandaşım. Şimdi ise hiçbir işle ilgim yok ve bir ayağım çukurda. Benim ricama hürmet edileceğini ve kırık dökük eşyamın bana bırakılacağını ümitle bekliyorum.

1919 Ekim No:16'

Ali Rıza Bey'in kardeşi Murat Bey ailesinin geçimini sağlamak pahasına Ali Rıza Bey'le arasının iyi olmadığını söylemek zorunda kalmış, onunla hiçbir ilişkisi olmadığını ispatlamaya çalışmıştır.²⁸⁸

Bütün bu belgelerden anlaşılacağı üzere, Ermeniler, Türk Milleti'nin bağımsızlığı uğruna kendilerine karşı mücadele eden Ali Rıza Bey'i zor durumda bırakmak ve Kağızman'daki Türk halkını ezmek ve korkutmak için Kağızman'da oturan Ali Rıza Bey'in ailesinin bütün mallarına sözde kanuna dayanarak el koymuştur. Ermeniler Ali Rıza Bey'i baskı altına alınarak bu kişilerin sefalet altında yaşaması için elinden geleni yapmıştır.²⁸⁹ Bu baskılar sonucu halkı teşkilatlandırmaya çalışan ve Ermeni zulmüne karşı kahramanca mücadele eden Ali Rıza Bey sindirilmeye çalışılmıştır. Ancak bütün bu baskılara karşı durarak yörenin Ermeni egemenliğine girmemesi için Türk ordusunun bölgeye geliş tarihine kadar kararlılıkla mücadele etmiştir.

²⁸⁸ Eroğlu, ...**Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, s. 56–59

²⁸⁹ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s. 125

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRK MİLLİ MÜCADELESİ VE BÖLGENİN ANAVATAN'A KATILMASI

A-TÜRK MİLLİ MÜCADELESİ VE ELVİYE-İ SELASE

Birinci Dünya Savaşından yenik çıkan Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesini imzalayarak savaştan çekilmiştir. Türk Milleti, Mondros mütarekesini tevekkülle karşıladı.²⁹⁰ Ancak mütarekenin şartlarını kendi lehine yorumlayan itilaf devletleri Anadolu'yu dört bir yandan işgale başlamıştır. Diğer taraftan İstanbul'da İngiliz Amiral Calthorpe Nisan ayında Hükümete bir nota vererek Karadeniz de Rum'lara yapılan tecavüzlerin önüne geçilmesini istemişti.²⁹¹ Bu durum M. Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçme şansını doğurmuş ve 30 Nisan 1919'da padişah buyruğu ile M. Kemal Paşa Anadolu'ya 9. Ordu Müfettişi olarak tayin edildi.²⁹² M. Kemal Paşa'nın tayin edildiği ordu müfettişliği görevinde askeri ve idari yetkilerle donatılmıştı. Bu yetkiler içerisinde Trabzon, Erzurum, Sivas ve Van vilayetleriyle Erzincan, Canik Müstakil Liva'larına gereken emirler verebilecek, bunlara sınır olan Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara, Kastamonu vilayetleri ile kolordu komutanları da O'nun görevini yerine getirmesi anında kimseye danışmadan vaki olacak müracaatlarını dikkate alacaklardı.²⁹³ Bu kadar geniş yetkilerle Anadolu'ya geçen M. Kemal Paşa gerçek düşüncesini fiiliyat safhasına dökmek fırsatını bulmuştur.²⁹⁴ 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkan M. Kemal Paşa 9. Ordu sanıyla hemen hazırlıklara başlamıştır. Terhis edilmeye çalışılan Türk kuvvetlerini teşkilatlandırarak yeni bir ordu meydana getirmeye çalışmıştır. Öte taraftan, Millet içinde bulunduğu durumu anlatacak topyekün bir mücadele'nin ön hazırlıklarını yapmaya başlamıştır.²⁹⁵

Osmanlı Ordusu'nun silahsızlandırılması konusunda İngiltere ve Osmanlı Hükümeti arasında Temmuz ayında gerginlik yaşanmıştır. Silahsızlandırılması konusu, İngilizler tarafından 1919'un ocak ayından itibaren ısrarla takip edilmekteydi. Ordunun

²⁹⁰ Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.: Atatürk Dizisi: 18, 1983, s.49.

²⁹¹ Ural, **Vilayet-i Şarkîye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, s.365.

²⁹² Yalçın ve Diğerleri, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C.I, s.164.

²⁹³ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.I, s.230.

²⁹⁴ Hazma Eroğlu, **Türk İnkılap Tarihi**, Ankara, Savaş Yay., 1990, s.109.

²⁹⁵ Bayram Sakallı, **Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, İst., İz Yayıncılık, 2001, s.151-152.

silahsızlandırılma meselesinde acele edilmesinin sebebi, Yunanlıların İzmir’i 15 Mayıs 1919’da işgaliyle anlaşılmıştır.²⁹⁶Yunanlıların amacına ulaşmış görünürken, Ermenilerin hareketsiz kalması düşünülemezdi. Erzurum’daki İngiliz yarbayı Rawlinson, Osmanlı XV. Kolordusu’nun ağır silahlarının teslim için büyük çaba göstermiştir. İngilizlerin bütün tehditlerine rağmen, Kazım Karabekir Paşa ordunun ağır silahlarını teslim etmemiştir.²⁹⁷Gereke olarak da, Ermenilerin, Müslüman Türklere bölgede saldırı hazırlığında olduğunu göstermiştir.²⁹⁸

Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti’nin dağıtılmasından sonra M. Kemal Paşa Ermenilerin Vilayeti Şarkiye’ye saldıracakları mevzusunun buna müsait olduğunu bildiriyor, bu yüzden XV. kolordunun muhafazasını ve hatta artırılmasını istiyordu. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa 29 Mayıs’ta Havza’dan Kazım Karabekir’e çektiği telgrafta Gürcü ve Ermenilere karşı alınacak tedbirleri açıklıyor ve milletin topluca hazırlıklı olmasını belirtiyordu. Harbiye Nezaretine çektiği telgrafta Evliye-i Selase’deki durumu açıklamış ve Paris Barış Konferansında doğunun Ermenilere peşkeş çekileceğini ifadeyle cevap vermişti. Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Cevat Paşa verdiği cevapta M. Kemal Paşa gibi düşünüyordu. Ermenilerin bütün kuvvetlerimizle ezilmesini istiyor ancak İstanbul Hükümetinin aczi dolayısıyla da milletin bu işi üzerine alması gerektiğini belirtiyordu.²⁹⁹

Erzurum Kongresi toplanmadan önce Evliye-i Selase temsilcilerinden oluşan bir grup kongre başkanlığına müracaat ederek Evliye-i Selase’yi temsilen kongre’ye katılmak isteklerini belirtmişlerdi. Müracaat dilekçelerinde; aynı uğurda can vermeye karar verdiklerini, hukuk ve haklarının korunması ve savunulması için çalışacaklarını bu bakımdan da Fahrettin Bey ile Milli Şura azasından Rasim Bey’i temsilci seçtiklerini kabul buyurmalarını rica etmişlerdi.³⁰⁰ Bu davranışları ile Evliye-i Selase’nin doğu Anadolunun bir parçası olduğunu göstermişlerdi. Fahrettin Bey hatıralarında kongreden önce M. Kemal’in kendisine; yakalanması için Erzurum Valiliğine emir olduğunu, ancak İngilizlerin buradan hiçbir kimseye alamayacaklarını, mukadderatlarının aynı olduğunu; sarık giyip dağlarda savaşacaklarını anlattığını belirtir. Ayrıca kongrenin İngilizlerce

²⁹⁶ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 1**,(haz.)Faruk Özerengin,İst.,Emre Yay.,1995,s.131

²⁹⁷ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)**,Ankara,Gnkur. Bşk. Harb Tarihi Resmi Yayınları Seri No:1,1961,s.20-21

²⁹⁸ Kazım Karabekir,**İstiklal Harbimizin Esasları** ,(haz.)Faruk Özerengin,İst.,Emre Yay.,1995,s.131.

²⁹⁹ Seyithan Altaş,**Milli Mücadele de Elviye-i Selase 1918-1921**,(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi),Ankara,Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,1989,s51-52.

³⁰⁰ Ahmet Ender Gökdemir,**Milli Mücadele’de Elviye-i Selase**,Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,Sayı 19,Cilt:VII,Kasım 1990,s.238.

dağıtılması endişesiyle de Evliye-i Selase temsilcilerinin kongreye katılmalarından çekilmiştir.³⁰¹

Kuva-i Milliye'yi amil, İrade-i Milliyeyi hakim kılmayı temel prensip kabul edilen Erzurum Kongresinde, vatanın bir bütün olduğu anlayışı benimsenmiştir. Bu durum Evliye-i Selase halkını ümitlendirmiştir. Dolayısıyla Milli Şuralar Kuva-i Milliye'nin doğuda ki temsilcileri olmuştur. Erzurum Kongresinden sonra Sivas'ta toplanan genel milli kongrede de alınan kararlar pekiştirilmiştir. Sivas kongresinde alınan kararlarda vatan sınırınının 30 Ekim 1918 tarihindeki sınırlarımız olduğu ifade edilmişti. Böylece daha önce Brest-Litovsk'la sınırlarımıza dâhil edilen Evliye-i Selase tekrar milli sınırlar içine alınmıştı.³⁰² 28 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebusan Meclisinde kabul edilen Misak-ı Milli'nin 2. maddesinde yer alan Evliye-i Selase'nin vatan sınırlarının içinde sayılması maddesi Türk yurdunun ayrılmaz bir parçası olduğunu gösteriyordu.³⁰³ Böylece bin yıllık vatan parçası olan Evliye-i Selase Milli Mücadele'nin gerçekleştirmek isteği esas gayeler arasında yer alıyor ve vatanımızın bu mukaddes bölgesinden vazgeçilemeyeceği belirtiliyordu.

1. XV. Kolordu Komutanlığının Faaliyetleri

Mondros Mütarekesi gereğince Türk Ordusu, Kafkasya ve İran'ı boşaltarak, 1878'den sonraki sınır gerisine çekildikten sonra, 9. Ordu Lağedilmiş (2 Nisan 1919) yerine 15. Kolordu kurulmuştur.³⁰⁴ Kurulan bu yeni kolordu'nun komutasına Kazım Karabekir Paşa getirilmiştir. Merkezi Erzurum olan XV. Kolordu, Mondros Ateşkes Antlaşması gereği dağıtılmak istenmiştir. Fakat Ermeni taaruzundan korkulduğu için XV. Kolordu'nun terhisi gecikmiştir. Ermenilerin Doğu Anadolu üzerindeki emelleri ve Kafkasya bölgesindeki Müslüman halka yönelik mezalimleri üzerine Kazım Karabekir Paşa, Ermenilere karşı bir cephe kurulmasını gerekli görmüştür.³⁰⁵ Ermeni Hükümeti sınırları içinde kalan Müslümanları öldürüyor, köylerini yıkıp yağmalıyordu. Kazım Karabekir Paşa, zulüm ve katle son verilmesi için, 21 Mart 1920'de Ermenistan Askeri kumandanlığına bir ihtarname gönderdi. Ancak bunun faydası olmadı ve Ermeni

³⁰¹ Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.228-229.

³⁰² Atatürk, **Nutuk 1919-1927**, s.80-90.

³⁰³ Altaş, **Milli Mücadele de Elviye-i Selase 1918-1921**, s.52.

³⁰⁴ **Türk İstiklal Harbi**, C 1, Ankara, Gnkur. Bşk. Harb Tarihi Resmi Yayınları Seri No:1, Genelkurmay Basımevi, 1965, s.177.

³⁰⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 3**, (haz.) Faruk Özerengin, İst., Emre Yay., 2000, s.1565-1567.

Tedhişi devam etti.³⁰⁶ Kazım Karabekir Paşa 6 Mayıs 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi başkanlığına yazıyla müracaat ederek Ermenilere karşı harekate izin istedi. Buna gerekçe olarak, askeri hareket geciktiği takdirde “ *Ermeniler de dahil olmak üzere tekmil Kafkas akvamının Bolşeviklerle anlaşması ihtimali karşında hukuk-ı muktesebimizi zayi etmiş bulunacağız*” görüşü ileri sürüyordu.³⁰⁷ Gerçekten Bolşevik kuvvetleri itilaf devletlerinden yana olan Denikin kumandasındaki Rus Ordularını 1920 ilk baharında bozguna uğratmışlar ve Kafkasya’dan güneye doğru ilerlemeye başlamışlardı. Ermenilerin Bolşeviklere katılması halinde “Evliye-i Selase” yi kurtarmak imkânsız hale gelecekti.³⁰⁸

Yukarıda bahsettiğimiz Kazım Karabekir Paşa’nın 6 Mayıs 1920 tarihli teklifine, TBMM 13–14 Haziran 1920 tarihinde cevap verilmiştir. Cevapta Doğuda bir cephe kurulması fikri desteklenmiştir. Böylece, XV. Kolordu Komutanlığı, Doğu Cephesi Komutanlığı ünvanını ve Ermeni yayılmacığının önünü almakla görevlendirilmiştir.³⁰⁹ Diğer taraftan Ermeniler, Ecmiyadzin patriği aracılığı ile yayınladıkları beyannamede Türklerin elinde bulunan Erzurum şehri Ermenilere verilmedikçe ve bu şehrin başkent olduğu bir Ermenistan Devleti kurulmadıkça, İngilizlerin İstanbul’u boşaltmayacakları propagandası ile taleplerini dile getirmişlerdir.³¹⁰

XV. Kolordu Komutanlığı harekâta kadar Türk ve Avrupa kamuoyunu devamlı suretle katliamlar hakkında bilgilendirdi. Nezaretlere gönderilen raporlarda olaylar yer, tarih ve şahıs ismi verilerek belirtildi.³¹¹ Bu bilgiler Erzurum’daki İngiliz Kontrol Karargahı Komutanı Rawlinson’a da ulaştırılıyordu. Paşa yazılarında; Ermenistan Hükümeti’nin bölgede asayişini sağlayamadığını, aksine çete reislerini destekleyerek akıtılan masum kanlarından birinci derecede sorumlu olduğunu belirterek, Ermeni Hükümeti’nin verdiği desteğinin engellenmesi halinde çetelerin Türkleri yok edemeyeceği vurgulanmaktaydı.³¹² Kazım Karabekir Paşa, Anadolu’da incelemelerde bulunan Genaral Harbord’a ilettiler. Raporda; Evliye-i Selase’de kök tutmuş olan çetelerin Türklere her türlü zulmu reva gördüğü, Ermeni Milleti başta olmak üzere bölgede

³⁰⁶Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 2**,(haz.)Faruk Özerengin,İst.,Emre Yay.,2000,s.555-556.

³⁰⁷ Karabekir, **İstiklal Harbimiz 2**,s.706

³⁰⁸Ercüment Kuran,“**Kars’ın 30 Ekim 1920’de Ermenilerden Kurtuluşu**”,Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını No:675,1992,s.219.

³⁰⁹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921)**, s.99.

³¹⁰Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 3**,s.1586.

³¹¹ Selçuk Ural,“**Kurtuluş Savaşı Sırasında Kars-Ardahan-Iğdır**”,Kars Ardahan Iğdır İllerinde Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu, Ankara, KAI-BİR Yay. Sayı:1,2004,s.56.

³¹² Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 1**,s.108; Ural,“**Kurtuluş Savaşı Sırasında Kars-Ardahan-Iğdır**”,s.56.

yaşayan milletlerin huzur bulması için Türklere yönelik katliamların bir an önce durdurulması belirtilmiştir. Kazım Karabekir Paşa, sadece rapor vermekle yetinmeyerek göçmenleri Genaral Harbord'un huzuruna çıkararak, genaralin bizzat insanların ağzından mezalim hakkında bilhi sahibi olması sağlandı.³¹³

XV. Kolordu'nun çalışmaları bunlarla sınırlı kalmadı. Komutanlık “1919–1920 Seneleri Kafkasya’da İslamlara Karşı İcra Olduğu Tebin Eden Ermeni Mezalimi” adlı bir kitap yazdı. Kitapta: Evliye-i Selase’de meydana gelen katliamların bazı başı bozuk Ermeni çeteleri tarafından sırf intikam hırsıyla değil aksine belli bir plan çerçevesinde General Osebyan ve Vali Kargonof’un emriyle gerçekleştirildiği belirtiliyordu. Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti boşluk de Ermeni mezalim ve katliamlarının yayınlaması çalışmalarını iki kitap çıkararak destekledi. Bunlardan ilki, “1919 yılı Temmuz Ayı İçinde Kafkasya’da İslamlara Karşı Yapıldığı Haber Alınabilen Ermeni Mezalimi” diğeri de “İslam Ahalinin Duçar Oldukları Mezalim Hakkında Vesaike Müstenit Malumat” adını taşıyordu.³¹⁴

XV. Kolordu Komutanlığı’nın, Evliye-i Selase politikası İstanbul’un işgali ile yeni döneme girmiştir. Kolordu Komutanlığı Temsil Heyeti’nin Anadolu’nun idaresini üstlenmesinden sonra Mondros Mütarekesi’ni yok sayarak, Ermeni Hükümetine karşı daha aktif bir politika izlemeye başladı. Bunun ilk işareti 22 Mart 1920’de görüldü. Bu tarihte Ermenistan Hükümetine gönderilen notada; sınıra tecavüz edilmesi halinde ateşle karşılık verileceğine dikkat çekilerek, Türklere yönelik katliamların derhal durdurulması istenmiştir.³¹⁵ Görüldüğü üzere bölgede Ermeni istek ve faaliyetlerine karşı XV. Kolordu Komutanlığı etkin faaliyetler yürütmüştür.

B-TBMM’NİN ELVİYE-İ SELASE POLİTİKASI

1-Doğu Harekâtı Öncesi Bölgedeki Siyasi Faaliyetler

Mondros Mütarekesinin imzalandığı tarihte düşmanlar tarafından işgal edilmemiş ve sınırlarımız içinde kalmış olan yerler, Türk vatani olarak kabul edildiğine

³¹³ Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, s.95-102; Ural, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Kars-Ardahan-Iğdır*, s.56.

³¹⁴ Kırzioğlu, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi*, s.95-102; Ural, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Kars-Ardahan-Iğdır*, s.57.

³¹⁵ Ural, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Kars-Ardahan-Iğdır*, s.57.

ve doğudaki “Üç Sancak”da (Kars,Ardahan,Batum) o tarihte işgal edilmemiş olduğundan,buralar da milli sınırlar içinde düşünölmekteydi.Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları,Evliye-i Selasedeki Türk ve Müslömanların durumu ile yakından ilgilenmekteydi.³¹⁶

Mart 1920’de Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi namına Mustafa Kemal Paşa, doğudaki Ermeni Mezalimini devletler tarafından protesto etmişti. ³¹⁷ Bu sıralarda Denikin Kuvvetlerinin son direnişö kırılmış ve bu yüzden Ermenistan’a yürömek için müsait bir durum meydana gelmiştir.³¹⁸ Bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa, şark taarruzu hakkında öteden beri gündeme gelen fikrin, zaman ve uygulama imkânı hakkındaki düşöncelerini Karabekir Paşa’dan sordu.³¹⁹ Ermenistan’a karşı daha 1920 yılı nisan ayında harekete geçölmelerini isteyen kazım Karabekir Paşa’ya karşı, Mustafa Kemal Paşa devam eden konferansı nasıl sonuçlanacağını bilmeden öyle bir girişimde bulunmanın Türkiye’nin çıkarlarına uygun düşmeyeceğini; batılı devletlerle uzlaşmaya varma ihtimalinin ortadan kalkacağını bildiriyordu. Mustafa Kemal Paşa gerekirse Sovyet İslam Devletlerinin milli kuvvetlerinin takviye ile kışkırtmak gerektiğini ifade etmektedir.³²⁰ Buna karşın, bu karşı çıkışın nedenlerinden biride yaşanan zor dönemler, Bolşevikleri karşımıza almama olarak açıklanabilir. Ankara’ya göre Bolşeviklerle görüşme yapılmadan Ermenistan’a taarruz yapılmamalıdır. ³²¹ Bununla beraber Bolşevikler, Ermenistan ve Gürcistan sınırına dayanmış ve bu devletlerle anlaşma yolları aramışlardır. Ermeniler, Kars, Ardahan ve Van’ın kendi topraklarına katılması karşısında Boşeviklerle

³¹⁶ Selahattin Tansel,**Mondros’tan Mudanya’ya Kadar,C III**,İst.,MEB Yay.,1991,s.231.

³¹⁷Protesto şu şekildedir:”22/11/1920 tohumluk istemek,vergi tarh etmek,silah toplamak gibi bahanelerle öteden beri Ermeni zulüm ve işkencesine maruz kalan şark hududumuz haricindeki ahali-i islamiye ve şubat ayı farzında Ermeni Firka Kumandanları tarafından sevk ve idare edilen sulufi muhtelifeden mürekkeb müteaddid müfrezelerin taarruzları karşısında birçok kurban vermiş ve Kars Vilayetine tabi’ Çıldır,Zarşad,Şuragel,Akbaba kazalarında isimleri mazbut kırk islam köyü kamilen tahrib ve imha olunmuştur.Bu köylerin biçare halkından ikibinden ziyade İslam nüfusu pek feci bir surette kat olunmuştur.Ve katliama uğrayan İslamların eşyası Kars pazarlarında alenen satılmıştır.Hemen her gün kema-i teessürle haber almakta olduğumuz Ermeni zulüm ve kıtaline yeni bir ilave olmak üzere Orduabad ,Ahur ,Civa,Ciyusi,Vedi muntıklarında ahali-i islamiyeye karşı Ermeniler 19 Mart’tan itibaren taarruza başlamışlardır.Ayrıca Oltu havalisine karşı da yeni bir taarruza hazırlandıkları mevsukan haber alınmıştır.Bu hareketi kemal-i şiddetle protesto ettiğimiz ve bu tecavüzlerin önü alınmazsa cihanın pek büyük fecai zuhuruna şahid olacağını mensup olduğumuz hükümete süratle iblağını rica ve takdim-i ihtiramat eyleriz.Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi Namına M.Kemal”. Bkz.Tansel,**Mondros’tan Mudanya’ya Kadar,C III**,s.232.

³¹⁸ Tansel, **Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C III**, s.232–233.

³¹⁹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz 2**,s.707–708.

³²⁰Stefanos Yerasimos,**Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri,1917-1923**,İst.,Boyut Kitapları,200,s.151.

³²¹ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri**, s.153–154.

anlaşılacağını bildirirken, Gürcüler de Batum'un kendilerine ait olduğunun açıklanmasını istemiştir.³²²

Bu dönemde, Türkleri huzursuz eden diğer bir gelişme, İtilaf Devletleri bloğundan gelmiştir. San Remo'da kararlaştırılan ve Sevr Antlaşması'na çerçeve teşkil eden hükümler belli olmuştur. Ankara, Paris Barış Konferansı'ndan beklediği sonucun çıkmayacağını daha önceden tahmin ettiğinden, Türklerin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü dikkate almayan bu konferanstan kendileri lehine olumlu neticeler alınabileceğine inanmamaktaydı. 28 Mayıs'ta Ermeni yönetimini adeta Türkiye'ye savaş ilanı olarak nitelenen bildirme yayınlaması daha önce 13 Mayıs'ta Yunan Başbakanı Venizelos'un Yunan Meclisinde Sevr Barış koşullarının erken açıklanması üzerine K.Karabekir Paşa 30 Mayıs'ta TBMM'ye başvurarak Ermenilere karşı harekete geçme önerisini tekrarlamış, ancak M.Kemal Paşa Bolşeviklerle ilişkilerin henüz biçimlenmediğini, Türk askeri gücünün yeterli olmadığını söyleyerek bunu onaylamamıştır.³²³ 6 Haziran 1920'de Mustafa Kemal Paşa yeni gelişmeler karşısında ve Kazım Karabekir Paşa'nın ısrarı nedeniyle, Doğu Cephesi Komutanlığı'nın daha önceden yapılmış olan taarruz teklifini uygun bulduğunu Kazım Karabekir Paşa'ya bildirmişti.³²⁴ Kazım Karabekir Paşa seferberlik ilan etmek için izin istiyor ve isteği kabul edilmiştir. Böylece 9 Haziran'da Erzincan, Erzurum ve Van'da seferberlik ilan edildi.³²⁵

Büyük Millet Meclisi Başkanı M. Kemal Paşa 7 Haziran 1920 günü TBMM'de şu açıklamayı yapmıştı: "*Efendiler, milli hududumuz dâhilinde bulunan ve mütareke hükümlerine uyularak askeri kuvvetlerimizin boşaltmış olduğu Evliye-i Selase'nin icabında tekrar geri alınması için Yüksek Heyetimiz İcra Heyetine selahiyet vermişti. Fakat bu selahiyetin zamanının takdirini İcra Heyetine terk buyurmuşunuz.*

Ermeniler, eski hududun ilerisinde bulunan İslam ahaliye fevkaleda zulüm ve haksızlık yapmakta ve katliam icra eylemekte ve pek çok İslamlar, pek sefil ve perişan, acınacak bir halde bize sığınmakta, göç etmektedirler. Binaenaleyh, İcra Heyeti vermiş olduğunuz selahiyetin tatbikine lüzum ve mecburiyet hâsıl olacağını zannetmekteyiz. Yüksek Heyetinize şimdiden bilgi olarak arz ediyorum."³²⁶

³²²Karabekir, *İstiklal Harbimiz* 2,s.732-734.

³²³*Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s.92.

³²⁴Karabekir, *İstiklal Harbimiz* 2,s.738-745.

³²⁵Selek, *Anadolu İhtilali I*,s.360.

³²⁶Selek, *Anadolu İhtilali I*,s.360.

Mustafa Kemal Paşa TBMM’de bu açıklamayı yaparken uzak geleceğe ait zamanı belli olmayan bir teşebbüsten söz etmiş gibi görünüyordu, zaten bu açıklama yapılırken Ermenilere karşı hazırlık yapılmaktaydı.³²⁷

TBMM, Doğu da seferberlik hazırlıkları devam ederken, Sovyet Hükümetine iki ülke arasında siyasi faaliyetlerin düzenlenmesi ve Doğudaki sınır problemlerine ilişkin bir mektup göndermiş ve Sovyet görüşlerinin kendilerine bildirilmesini istemişti.14 Haziran 1920 tarihinde Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin verdiği cevapta; bu hareketi onaylamadığını, ancak arabuluculuk yapabileceğini belirten bir nota göndermiştir. O sırada Kars’ta bulunan Bolşevik Elçilik Heyetinin Ankara’ya ulaşacağı güne kadar askeri harekât tekrar ertelenir.³²⁸Bundan önce seferberlik ilan olunca XV. Kolordu Kumandanlığı “*Doğu Cephesi Kumandanlığı*”na çevrilerek yetkisi artırılmıştır.³²⁹

Bu sırada Ermenilerin doğuda katliam ve zulümleri artmaya başladı. Bu davranışlarıyla Türkleri savaşa kışkırtıyorlardı.7 Temmuz’da TBMM Dışişleri Bakanlığı Ermenilere verdiği kesin uyarı ile Oltu’nun öncelikle boşaltılmasını istemiştir. Bunu Ermeniler Brest Litovsk ve Batum antlaşmalarını Ermenistan’ın tanımadığını çünkü ikisini de imzalamadıklarını, Türkiye’deki Ermeni İli üzerindeki itiraz götürmez haklarından vazgeçmeyeceklerini, Oltu ilçesinin de Ermeni Cumhuriyetinin kesin bir parçası olduğunu ve Türk Ordusunun bu ilçede saldırgan davranışlarda bulunmasına izin verilmeyeceğini bildiriyordu. Bununla beraber Ermeniler Oltu’yu boşaltmak yerine doğu vilayetlerini işgale hazırlanıyorlardı. Bunun için de Erivan yönetiminin eski Cumhurbaşkanı Hatisyan Avrupa ülkelerini dolaşıp maddi yardım toplama gezisine çıktı.³³⁰

İngiliz yetkililerle görüşen Hatisyan doğu illerini işgal için yetki istiyor ancak Lord Gurzon bunu zamanlamanın uygunsuzluğu nedeniyle onaylamıyordu. Etmemesinin tek nedeni de Türklerin Sevri kabul etmeye hazır olmalarıydı. Bu kez Ermeniler Sovyetlerle sıkı ilişkiler içerisine girdiler.20 Temmuz’da Çiçerin Ermeni Dışişleri Bakanı H.Ohancian’a gönderdiği yazıda, Ankara ile ilişkilerin sebebinin doğuda toprak sağlamak olduğunu söylüyordu. Sovyetler ayrıca Türklerin kendilerinden erken davranıp Ermenistan’a saldırmasını engellemek amacıyla 10 Ağustos’ta

³²⁷ Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, C III, s.235–236

³²⁸ Dayı, *Elviye-i Selase’de Milli Teşkilatlanma*, s.248.

³²⁹ Altaş, *Milli Mücadele de Elviye-i Selase 1918–1921*,s.74.

³³⁰ Altaş, *Milli Mücadele de Elviye-i Selase 1918–1921*,s.74–75.

Ermenilerle bir antlaşma imzalamıştır. Bütün bunlardan sonra Türk yönetimi Ermeni sorununu halletmek için askeri bir harekâtın gerekliliğini anlatmıştı. Bu arada Ermenilerde ileri harekâta geçmiş ve Oltu bölgesindeki bazı köyleri 12 Ağustosta işgal etmiş ve bazılarını da yakmıştı.³³¹

Eylül ayının ilk günlerinde, sınır bölgelerindeki Türk ve Ermeni kuvvetleri birbirlerinin mukavemet gücünü küçük çarpışmalarla denemeye başlamışlardır. 20 Eylül 1920'de TBMM hükümeti, Bakanlar Kurulu kararıyla Kazım Karabekir Paşa'ya taaruz emrini bildirmiştir.

Doğu cephesi kumandanı Kazım Karabekir Paşa, 24 Eylül günü, birliklerine 27 Eylül'de taarruza geçme emrini vermesine rağmen, bazı birliklerin hazırlıklarını tamamlayamaması üzerine, 28 Eylül'de "*Doğu Harekâtı*"na başlanılmıştı.³³² Harekât öncesi iki ordunun güç dengesi ise şöyleydi; Türk Doğu Cephesi Kuvvetleri,1.422 subay,19.073 er,14.268 piyade tüfeği, 427 kılıç,204 makineli tüfek, 75 top olup,1864 binek ve 3.353 mekküreden ibarettir. Buna karşın Kuzey Kafkasya'da yenilgiye uğrayan çar taraftarı General Denikin'in ordusundan arta kalan kuvvetlerle takviye edilen Ermeni ordusu, Kars ve Erivan merkez olmak üzere yapılandırılmış, Kars Komutanlığı Batı cephesini, Erivan Komutanlığı da Doğu cephesini oluşturmaktaydı. Ermeni kuvvetleri,12.000 piyade,1000 süvari,250 makineli tüfek,44 top,40 kale topuna sahipti.³³³

2. I. Doğu Harekâtı ve Kağızman'ın Türk Hâkimiyetine Girişi

Ruslardan aldıkları cesaretle bölgedeki faaliyetlerini iyice artıran Ermeniler Türk hudutlarına saldırmaya ve sivil halka yaptıkları mezalimlerini gittikçe artırmıştı. Meselenin halledilmesi için askeri harekât şarttı. Bu gerekçelerden dolayı 28 Eylül'de Ermenilere karşı Türk taarruzu başlamıştır.³³⁴

Kazım Karabekir Paşa, başlatılan Doğu Harekâtı hakkında şu bilgileri aktarmaktadır: "*28 Eylül 1920 sabahı harekât verilen emir ve yapılan tertibat dâhilinde büyük bir sürat ve başarı ile yapıldı. Ermeniler hiçbir yerde esaslı direniş*

³³¹Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919–1921), s.191.

³³²Dayı, Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma, s.249.

³³³Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919–1921), s.151–154

³³⁴Dayı, Elviye-i Selase'de Milli Teşkilatlanma, s.249.

gösteremediler. Birliklerimiz 28 Eylül 1920 akşamı şu hatta kaldı; surphaç Dağıhandere sırtları-Hüseynağayurdu Dağı- Kumru Dağı- Verişan ve Başköy Batı sırtları, Ermeniler: Sarıkamış-Laloğlu-Kamışlı hattına çekilmiş idi. 28 Eylül 1920'de Sarıkamış'ta işgal edilebilirdi. Fakat sol cenahta bulunan 29. alayın yolunu şaşırarak uzun yürüyüşlerle vakit kaybetmesi ve 9. fırka'nın bu alayın gelmesinden önce karşısında Laloğlu bölgesinde bulunan 5,6 yüz kişilik bir düşmana karşı harekete tereddüt göstermesi Sarıkamış'la Novoselim arasına inmek suretiyle yapılacak çevirme hareketinin yapılamamasına sebep olmuş ve 12. Fırka'nında harekâtını yavaş cereyan ettirmesi gündüz gözü ile Sarıkamış'a girilmesi imkânını kaybettirmiş olduğundan bir karışıklığa mahal kalmamak için harekât yukarıda bildirilen hatta durdurulmuştur. Bugün Ermenilerden 5 top ve makineli tüfek ganimet alındı. Tarafların kayıpları pek azdı.

29 Eylül sabahı 12. Fırka tarafından çarpışmaksızın Sarıkamış İşgal olundu. 9.Firkada Çatak, Divik,Bezirgan Geçidi bölgesini 9 Eylül akşamı işgal etti. Ermeniler Novoselim-Bayburt- Tuzluca hattına çekilmiş idi.

30 Eylülde Merdenik'deki Ermenilerde geri çekildi ve Merdenik tarafımızdan işgal olundu.”³³⁵

Doğu Cephesi Komutanlığı, 26 Eylül 1920'de aldığı karara göre; XII. Tümen birlikleri ile IX. Kafkas Tümeni 28 Eylül 1920'den itibaren taarruza başlayacaktı. Aras güneyinde ve Ortakale bölgesinde Ali Rıza Bey'in önderliğindeki Milli Şura Kuvvetleri'nin görevi 28 Eylül 1920, saat 05:00'ten itibaren Darphane'de doğuya karşı bir örtme kuvveti bıraktıktan sonra, geri kalan kuvvetiyle ,Çürük-Armutlu-Gülantep istikametinde taarruza geçecekti..Nitekim 28 Eylül 1920 günü Türk ordusu ileri harekate geçmiştir. Ali Rıza Bey'in kuvvetleri doğuya karşı emniyet için Darbhane'deki kuvvetlerini bıraktıktan sonra 05.00'te Çürük-Armutlu-Gülantep istikametinde ilerlemişlerdir. Karşılarında Ermeni kuvveti olmadığından saat 15.00 sıralarında Karakurt'a varmıştır. Daha sonra kuvvetleri ile Kağızman üzerine yürürken Karakale'li Zilan Aşireti Reisi Hasan Bey Kuvvetleriyle karşılarına çıkmıştır. Hasan Bey'e Ermeniler tarafından yüzbaşılık rütbesi ve Tabur komutanlığı verilmiştir. Kendi adamlarından topladığı çeteleri ile Ermeniler hesabına çalışmakta idi. Ali Rıza Bey kuvvetleri önlerine çıkan bu engeli bir hamlede aşp 29 Eylül 1920'de Kağızman'a gelmiştir. Kağızman, Ali Rıza Bey'in idare ettiği Milli Şura askerleri tarafından

³³⁵Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 4**,(haz.)Faruk Özerengin,İst.,Emre Yay.,2000,s.1864-1865.

tutulmuş olup, Kağızman'da tekrar Milli Şura Hükümeti kurulmuştur. Kağızman'daki 150 kadar süvari ve 60 piyadeden ibaret Ermeni kuvveti Kulp/Tuzluca istikametinde çekilmiştir. 1 Ekim 1920'de ise, 1. Mürettep Tugay Kağızman'a girerek burayı Ermeni işgalinden kurtarmıştır.³³⁶ Kağızman'ın Türk Ordusu tarafından Ermeni işgalinin sona erdirilmesinde Ali Rıza Bey komutasındaki milis güçlerinin önemi büyüktür.

a) Kağızman'da Ermeni Mezalimine Dair Ali Rıza Bey'in 23 Ekim 1920 Tarihli Raporu

Ali Rıza Bey Kağızman'ı ele geçirdikten sonra Kağızman'da Halk Şurası Başkanlığı yapmaya başlamıştı. Onikinci Tümen Komutanlığı 10 Ekim 1920 tarihinde Kağızman'da Halk Şura Reisi Ali Rıza Bey'den son bir sene içerisinde Ermenilerin yakıp yıktıkları köylerin isimleri ve katledilen Türk halkının miktarını içeren bir rapor hazırlamasını istemiştir.³³⁷ Bunun üzerine Ali Rıza Bey bölgesinde Ermenilerin gerçekleştirdiği yakıp yıkma eylemleri üzerine ayrıntılı bir çalışma yaparak Ermeni mezalimine dair raporunu³³⁸ On İkinci Tümen Kumandanlığı'na 23 Ekim 1920'de aşağıdaki üç belge ile sunulmuştur:

“Belge No: 1676

Sayı: 45

Kağızman – 23 Ekim 1920

12 Tümen Komutanlığı'na

16/20 Ekim 1920 tarihinde gelen 2178/533 sayılı emirleri cevabıdır.

Ermenilerin son bir sene zarfında yakıp yıktıkları köylerin isimleri ve öldürülen Müslümanların miktarını gösterir 3 nüsha cetvelin ilişikte sunulduğu arz olunur.

³³⁶ Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s.140.

³³⁷ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı:85,(Ekim 1985),Ankara,1985,s.249–254;naklen, Dilek, **Ali Rıza Ataman Bey**, s.140.

³³⁸ *Bu rapor son derece ayrıntılıdır; ince işlenmiştir ve belli ki tümüyle gerçeği yansıtmaktadır. Ne yazık ki dönemin koşulları içinde o zamanlar bu türden eksiksiz pek az rapor hazırlanabilmiştir. Şimdi sözünü ettiğimiz,23 Ekim 1920 günlü rapor üç bölümün her birinde “Bir yıl boyunca Ermenilerce yakılıp yıkılan köylerin adlarını gösterir. Bu liste ayrıca Ermenilerin kıyından geçirdiği(Her Köy için ayrı ayrı gösterilmiş)sayılarını da içermektedir. Listeler ayrıntılı tutulmuştur ve gerek talan etmeler, ürünlerin yakılması vb. eylemlerine gerek işlenen cinayetlerine ilişkin bilgi vermektedir.McCarthy,Ölüm ve Sürgün,s.244; Dilek,Ali Rıza Ataman Bey,s.142.*

Halk Şurası Başkanı

Ali Rıza'

(1676 No. Belgenin Ek:1'i)

Sahipsiz ve açıkta kalarak iâşe edilen ahaliden kadın ve çoluk çocuğun adedi:

Nüfus

150	Karakurt'ta iâşe edilen İslam (sayıları her gün artmaktadır.)
73	Malakanlar Ermenilerin geri çekilmelerinde Kağızman'da kalıp iâşe edilenler
25	Ruslar
145	Ermeni düşkünleri (güçsüzleri) (Ermeniler kendi soydaşlarının yiyecek ve mallarını zorla almışlardır.)
235	İslam düşkünleri Kağızman'da
628	İâşe edilenler toplamı
1200	54 Köyde Pernavut ve yöresi zayıtı
3272	76 Köyde Kağızman ve yöresi zayıtı
4472	Zayıt toplamı

(1679 No' lu Belgenin Ek-2' si)

Kağızman sancağı ile komşu olan Pernavut Şurası şubesi köylerinde Ermenilerin top ,tüfek ve makinelilerle dağıttıkları köylerin isimleri ;Köylerin adları ahalisi aç ve çıplak ve susuz olarak bu ana kadar dağlar başındaydılar.

Tezekçi köyü, Yerüş, İncesu, Kula, Karacivran, Karnık, Rağbet, Civanlı Ulya, Civanlı Süfla, Aktaş, Marazı Can, Yukarı Şamı, Aşağı Şamı, Hayranlı, Pernavut, Ağabey, Diğer Aktaş, Kılıçlı, Elmiyanlı, Tekenli, Oğurta, Kirtiye ve Kirinye, Almalı, Hadımlı, Kağın, Kamışlı veya Kayışlı, Söğütlü, Terziviran, Harabe, Kılaca, Canderviş, Akdiz, Kırkbulan ve Kırkbulak, Demir Sıkan, Kayaharabe, Harabeberciğiz, Hamurkesen, Gül Ahmet, Yağlı, Katırlı, Erkek, Şalvarlı, Serku veya Sürgü, Hayribeyli, Başköy, Benlik, Kumpulak, Pirli, Sürmeli, Turabi, Porsak, Karabulak.

Bu 54 köyün halkından çoluk çocuk ve kadın olarak 1200 kişi yok edilmiş ayrıca hayvan ve eşyadan hiçbir şey kurtarılamayarak tümü Ermeniler tarafından yağma edilmiştir.

(1676 No'lu Belgenin Ek-3'ü)

Kağızman Sancağına bağlı köylerde son bir sene içinde Ermeniler tarafından top ve makineli tüfeklerle evleri yıkılan, malları ve eşyaları talan edilen köylerin isimleri:

Alakilise, Meclitli, Hopviran, Şadivan(Bu köyler 1918 senesinde Ermenilerin yıktıkları diğer köyler halkı olup bu köylere yerleştirilmişlerdi. Bu defada bu köylerin malları ellerinden alınmış ve insanları sürülmüştür. Kalebaşı, Odakköyü, Gülentap, Akkoz, Balıklı, Saatviran, Karapınar, Darphane, Sıtan, Başköy, Armutlu, Çürük, Mecengirt, Değirmendere, Zek, Yoğunhasan, Boztam, Gümüştepe, Kütek, Prut, Ağadda, Tinkıs, Böcekli, Kömürlü, Şaban, Süsan (Bu köyler evleri yıkılan, malları ve eşyaları talan edilen köylerdir.) Ayrıca Kütek'ten son Ermeni çekilmesinde Ermeniler giderken 1.000 koyunu götürmüşlerdir.

(1676 Nolu Belgenin Ek 3'ü)

Devebük, Örmeli, Kızılöküz, Keşişkiran, Aktam, Rahvan, Kayaköy, Erişli(İrieli), Pivikiülya, Piviki Süfla, Osmanköy, Deliler; Yukarı Karagönü, Aşağı Karagönü, Yukarı Karakale, Aşağı Karakale, Abışabanb, Arpalı, Dolamaç, Kabaklı, Söğütlü, Çırıklı, Halimcan, Halıkışlan, Hacıbayram, Aktaş, Yukarı Tut, Aşağı Tut, Akçay, Kaldırım, Bulanık, Kaygısız, Prostan, Havasor, Kızılkilise, Çahiş, Terapetek, Sıdık, Panadas, Çınabiç, Vanek, Kuvik, Makazit, Dikör, Sürhinti

Halkı öldürülen köylerin adı ve öldürülen insanların miktarı:

Kalebaşı 200, Gülesnap 180, Karapınar 20, Balıklı 70, Başköy 44, Armutlu 10, Setehan 18, Mecengirt 23, Darphane 45, Değirmendere 23, Saatviran 6, Toplam 639.

Ermenilerin Kağızman'ı ele geçirdiklerinden bu ana kadar olan kayıp sayısı 774. Ayrıca Kağızman'daki binaların yüzde kırkbeşten fazlası Ermeniler tarafından

yıkılmıştır. Bu 76 köyde oturan Müslüman halkın 11 köyün kayıplarından ayrı olarak 2500'e yakın kaybı olup toplam 3000'i aşkındır. Halkın tahıl, ev bark, hayvan ve eşyadan hiçbir şey kurtarılamayarak tümü Ermenilerin talan ve yağmasına uğramıştır. Ve köyler ise şimdiki durumu ile bir harabe halini almış viranelerden ibaret olup, 10.000'e yakın halkı hali hazırda dağ başlarında taşlar arasında yaşamaktadır.³³⁹

3.II. Doğu Harekâtı ve Kars'ın Türk Hâkimiyetine Girişi

Ekim 1920 başlarında Rusların, Ermenilerle ilişkilerinin zayıfladığı görüldü. Hatta Ermenistan'a taarruz etme ihtimali belirdi. Bu durum karşısında Ankara, Rusya'da bulunan Bekir Sami Bey'e Rusların, Misak-ı Milli'ye aykırı arazi isteklerinin şiddetle reddedilmesi için direktif verdi. Bu tarihlerde, Ermeni harekâtı için Kazım Karabekir Paşa'ya düşünceleri soruldu. Alınan cevap, Evliye-i Selase İşgaline devam edilmesi şeklindeydi. M.Kemal Paşa, Fevzi Paşa ve İsmet Bey, 21 Ekim'de durumu incelemişler ve Kazım Karabekir Paşa'nın teklifine uyararak kendisine, Ermeni Ordusunun yok edilmesi görev ve yetkisini vermişlerdir.³⁴⁰

28 Ekim 1920 günü Doğu Cephesi Komutanlığı kuvvetleri, Ermeni Ordusu'nu imha etmek amacıyla Kars üzerine taarruza geçmiştir.³⁴¹ Bu taarruz üzerine tutunamayacağını anlayan Ermeni Ordusunun büyük bir kısmı 30 Ekim de Kars'ı terk etmiştir. Kars Kalesi'ne kapanan Ermeni Ordusu'ndan geri kalanlar esir edilmiştir. Ermenilerden çok sayıda üst düzey yönetici ve subay esir alınmıştır. Ermeni Ordusu'nun tamamen imha edilmeden geri çekilmesi büyük bir başarı olarak görülmüştür. Çünkü Kars'a taarruz eden Türk kuvvetleri Ermeni Ordusunu çevirmişken, Kars'tan Kuzey ve Kuzeydoğuya giden yollar bilinçli olarak gevşek tutulmuştur. Ermeni Ordusu'da bu durumdan yararlanarak Gümrü istikametinde kaçmayı başarmıştı.³⁴² Bu suretle Kars Türk Ordusunun denetimine girmiştir.

Kars'ın düşmesi bütün memlekette ve mecliste büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Anadolu'nun bir çok yerinde halk, Meclise ve Doğu Ordusuna tebrik telgrafları

³³⁹ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı:85,(Ekim 1985),Belge No(2047);Harp Tarihi Belgeleri Dergisi, Sayı:76,(Mayıs 1918),B.N. 1676–1679

³⁴⁰ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919–1921)**, s.201.

³⁴¹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919–1921)**, s.211–212; Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 4**,s.1886–1887.

³⁴² Selek, **Anadolu İhtilali I**,s.363

göndermiştir. Bu gaye ile devlet daireleri bir gün tatil edilmiştir. Batı cephesinde Yunan taarruzu ile doğan üzüntü, Doğu seferi ile büyük ölçüde giderilmiş halkın morali üzerinde olumlu bir etki yaratmıştır.³⁴³ 31 Ekim 1920’de ise, Kazım Karabekir Paşa’yı yeni Türk Devletinin ilk askeri başarısından dolayı Mustafa Kemal Paşa kutlamıştır.³⁴⁴

Kars alındıktan sonra Mevkii Müstahkem komutanı Rüştü Paşa, Kazım Karabekir Paşa’nın emri ile Fahrettin Bey’in Kars’a vali tayin etmiştir. Fahrettin Bey, hemen idari teşkilatlanmaya başlayarak; 29. Alayda askerlik yapan Erzurumlu Sabuncuzade Mustafa’yı Belediye Reisi, Ahmet Beyi Tahrirat Katibi, İsmail Beyi Hapishane Müdürü, Kazancıyan Şehir Doktoru, 36. Tümeden Enver Bey adındaki bir Binbaşığı Kars’ Jandarma Komutanı, Erzurumlu Hasan Efendiyi Emniyet Müdürü, Kocaoğlu Mehmet Beyi Arpaçay’a, Ali Rıza Beyi’i ise Kağızman’a Kaymakam tayin etmiştir.³⁴⁵

4. Siyasi Antlaşmalar Çerçevesinde Bölgenin Anavatana Katılışı

a) Gümrü Antlaşması (3 Aralık 1920)

Kars’ın Türk Ordusunun denetimine geçmesinden sonra, Genel Kurmay Başkanlığı 31 Ekim 1920 ‘de Doğu Cephesi Komutanlığına şu direktifi vermiştir: “*Kazanılan zaferden faydalanılarak, kesin sonuç alınması lüzumu belirtilmiş ve Ermenilerin silahtan tecrit ve barışa mecbur bırakıluncaya kadar harekâta devam etme*” talimatı verilmiştir.³⁴⁶ Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, 3 Kasım 1920 ‘de Gümrü istikametinde taaruz emri vermiştir. Türk askeri Gümrü istikametinde hızla ilerlemiş ve 6 Kasım 1920’de Türk Kuvvetleri, Gümrü’ye yaklaşmıştır.³⁴⁷ Aynı tarihte Gümrü’deki Ermeni Komutanı Mütareke ve barış isteyen bir mektubu, Doğu Cephesi Komutanklığı’na göndermiştir. Ankara Hükümeti Mütareke isteğini kabul ile aynı gün Ermenilere mütareke şartlarını ihtiva eden isteklerini bildirmiştir.³⁴⁸ Gümrü’nün teslim edilmesi şartıyla mütareke kabul edilmiş olup 7 Kasım 1920’de Gümrü Türklerin eline

³⁴³ Dayı, *Elviye-i Selase’de Milli Teşkilatlanma*, s.251.

³⁴⁴ Tansel, Mondros’tan *Mudanya ‘ya Kadar*, C III, 240-241.

³⁴⁴ Dayı, *Elviye-i Selase’de Milli Teşkilatlanma*, s.251.

³⁴⁵ Erdoğan, *Türk Ellerde Hatıralarım*, s.310-314

³⁴⁶ *Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s.204.

³⁴⁷ Tansel, Mondros’tan *Mudanya ‘ya Kadar*, C III, s.241-242.

³⁴⁸ *Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919-1921)*, s.204; Tansel, Mondros’tan *Mudanya ‘ya Kadar*, C III, s.242.

geçmiştir.³⁴⁹ Fakat Ermeniler mütareke şartlarını önceden kabul eselerde sonradan mütareke şartlarını yerine getirmeyeceklerini bildirmeleri ve Ermenilerin Türk Köylerine saldırması üzerine Türk Ordusu,11 Kasım 1920’de yeniden harekete geçmiştir.14 Kasım 1920’de Şahtahtı bölgesindeki çarpışmalar neticesinde Ermeniler doğuya çekilmiş 17 Kasım 1920’de ise Türk Birliklerinin sağ cephesinde bulunan Ermeniler üzerine taarruz edilmiş ve güneye çekilmeleri sağlanmıştır. Durumun ciddiyetini anlayan Ermeniler Türklerin mütareke şartlarını 17 Kasım 1920’de kabul etmiştir.³⁵⁰ 18 Kasım’da başlamak üzere,7 günlük bir mütareke imzalandı ve barış konuşmalarına hemen başlandı. Ancak, kabul edilen süre içerisinde bir sonuca varılamadığından mütareke,5 Aralık 1920 tarihine kadar uzatıldı. Müzakerelere Gümrü’de devam edildi.³⁵¹

Müzakere görüşmelerine TBMM Hükümetini Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamit Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey,Ermenileri ise eski Başbakanlarından Aleksandr Hotisyan,Maliye eski bakanı Avram Külhandanyen ve İçişleri Bakan Yardımcısı İstephan Burgaryan temsil etmiştir.Görüşmeler neticesinde,3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü antlaşması imzalanmıştır.Ankara Hükümeti’nin imzaladığı bu ilk antlaşma ile vaktiyle elden çıkmış olan Kars,Sarıkamış,Kağızman,Kulp(Tuzluca) ve Iğdır yeniden topraklarına katmış çok miktarda silah ve cephane ele geçirmişlerdir.³⁵² Ancak 5 Aralık 1920’de Ermenistan’da Sovyet Ermeni Hükümeti kurulunca, yeni hükümetin başkanı Begzadian tarafından 10 Aralık 1920’de bu antlaşmanın değiştirilmesi için Türkiye’ye başvurulmuştur. Bu tarihten itibaren Türk-Ermeni Meselesi Türk-Rus Meselesi haline gelmiştir.³⁵³ Bu sebeple ermeni meselesinin özelliği değişmiştir. Bundan sonra ki Türk-Sovyet ilişkisine dönmüştür.

b) Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)

Milli Mücadele sırasındaki Türk-Sovyet münasebetleri, iki devlet arasında bugüne kadar mevcut olan münasebetlerin en ilgi çekici safhasını oluşturur. Anadolu’da gelişen olaylar Türk-Sovyet anlaşmasının bir an önce yapılmasını da gerekli kılacaktır.

³⁴⁹ **Türk İstiklal Harbi III üncü Cilt Doğu Cephesi(1919–1921)**, s.317–318.

³⁵⁰ Tansel, Mondros’tan **Mudanya ‘ya Kadar**, C III, s.242

³⁵¹ Tansel, Mondros’tan **Mudanya ‘ya Kadar**, C III, s.244.

³⁵² Tansel, Mondros’tan **Mudanya ‘ya Kadar**, C III, s.244.

³⁵³ Dayı, **Elviye-i Selase’de Milli Teşkilatlanma**, s.251.

Türklerin bir yandan Yunanlılara karşı üstün duruma geçmeleri akabinde İtilaf Devletlerinin Sevr'i değiştirmek amacıyla İstanbul Hükümeti ile Ankara Hükümeti'nin Londra'da toplanacak bir konferansa çağırılmaları önemli değişmelere yol açmıştır. Sovyet Rusya Türkiye'nin İtilaf Devletleriyle anlaşabileceğini ve Sovyet İngiliz ticaret anlaşmasının tehlikeye girmesi ihtimaliyle Türk heyetine karşı tutum değiştirmiş ve anlaşma için görüşmeler hızlanmıştır.³⁵⁴

29 Kasım 1920'de M. Kemal Paşa, Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'e bir telgraf göndererek "*Batılı Emperyalistlere karşı birlikte mücadele için yakın bir ittifakın kurulmasını istemiştir*". Öte yandan, General Ali Fuat Cebesoy Moskova Büyükelçiliğine atanmış ve elçilik heyeti, 1920 Aralık ayı başında Ankara'dan Doğu Anadolu yoluyla Moskova'ya hareket etmiştir. Ali Fuat Cebesoy başkanlığındaki Türk elçilik heyeti 19 Şubat 1921'de Moskova'ya ulaşmış ve 26 Şubat'ta siyasal antlaşma müzakereleri başlamıştır.³⁵⁵ Türk elçilik heyeti ilk temaslarını Çiçerin ile yapmışlar ancak sonuç alamamışlardır. 22/23 Şubat'ta Stalin ile görüşmeler olmuş ve Stalin Türk meselelerine daha anlayışlı ve yumuşak yaklaşmıştır. Ona göre hemen bir kardeşlik ve dostluk antlaşmasının imzası, silah ve para yardımının yapılması mümkündür. Bu görüşmelerden sonra Rus Dışişleri elemanlarının tutumunda değişiklik olmuştur. Çalışmalar hızlı bir şekilde ilerledi. Neticede 16 Mart 1920'de Moskova Antlaşması imzalandı.³⁵⁶

Bu antlaşma ile Türkiye ile Rusya arasında sıkı bir dostluğun temeli atılmış oluyordu. 16 madde ile 3 ekten ibaret olan dostluk antlaşması, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki bir çok siyasi ve hukuki meselenin hallini sağlamıştır.³⁵⁷ Bu antlaşma TBMM Hükümeti'nin dış politikadaki büyük başarılarından ilkidir. Çünkü bu antlaşma ile Ruslar Misak-ı Milli'yi tanımıştır. Hiç bir şart ve kayda bağlı olmaksızın Kars, Ardahan ve Artvin'i Türkiye'ye bırakmışlardır. Antlaşma ile iki ülkenin tanımayacağı antlaşmaların tanınmayacağını kabul ediyorlardı. Ayrıca Türk-Rus sınırı çiziliyor, Ruslarca Türkiye'deki kapitülasyonların kaldırılması kabul edilmiş ve yine Ruslarca Türklere iki tümene yetecek kadar silah ve cephane ile 10 milyon altın ruble verilmesi taahhüd edilmiştir.³⁵⁸ Rusya, bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarındaki

³⁵⁴ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (C I-II: 1914-1995)*, s. 907.

³⁵⁵ Altaş, *Milli Mücadele de Elviye-i Selase 1918-1921*, s. 86-87.

³⁵⁶ Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (C I-II: 1914-1995)*, s. 312-313.

³⁵⁷ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C IV, İst., MEB Yay., 1991, s. 71.

³⁵⁸ Eroğlu, *Türk İnkılâp Tarihi*, s. 182.

Türk düşmanlığından uzaklaşarak Türkiye'nin doğu sınırı güvenlik altına alınmış oluyordu.

c)Kars Antlaşması (13 Ekim 1921)

Moskova Antlaşması kuşkusuz Türk-Sovyet ilişkilerinde önemli bir aşamadır. Her iki tarafında birbirlerine zorla kabul ettirmediği bir antlaşma olması yanında baskı yâda sömürü aracı olabilecek hiç bir kayıt içermez. Moskova Antlaşması ilişkilerin en bunalımlı dönemlerinde bu bunalımlara rağmen yapılmış, fakat bununla tüm sorunlar çözümlenmemiş, sorunlarla birlikte kuşklar, endişeler de varlığını sürdürmüştür. Buna birde İtilaf Devletlerinin bu iki devleti ve ilişkilerini baltalamaya çalışmasını da eklersek o dönemde bunalımların, bitmediğini daha iyi anlamış oluruz.³⁵⁹

Moskova Antlaşmasının üzerinden bir ay geçmeden bunalımlı bir döneme yeniden girilir. Bu arada altınlarla yola çıkan Türk heyeti Bakü'ye gelir. Burada Azerbaycan ile ayrı bir antlaşma imzalanır. Amaç Ermenileri yalnız bırakmaktır.³⁶⁰ Sovyet Devlet Başkanı Lenin ise 2 Nisan'da Rusya Kominist Partisi Siyasi Bürosu'nun aldığı karar gereği üç Kafkas Cumhuriyetinin Türkiye ile ortak bir konferansa gitmelerini önermiştir. Bu kararın sonucu olarak Bakü'deki gelişmeler boşa gitmiştir.15 Nisan'da Kafkaslardaki Sovyet temsilci B.V.Legran, Gürcü temsilci M.D. Orabelaşvili ve O.K.Ornokidze ile yapılan bir görüşmede Yusuf Kemal(Tengirşek),ortak bir konferansın toplanmasını kabul eder ve konferansın Kars'ta yapılmasını önerir.³⁶¹

Kafkas Cumhuriyetleriyle Türkiye arasındaki meseleleri çözüme kavuşturmak amacıyla Kars Konferansı,26 Eylül 1921 akşamı, Kazım Karabekir Paşa'nın başkanlığında, Kars'ta başlamıştır. Moskova Antlaşması, görüşmelerin esasını teşkil ediyordu.³⁶²Kars Konferansında en çok tartışılan konular Batum ve Nahçıvan'ın özerkliği meselesi olmuştur. Özel görüşmelerde ise Kulp(Tuzluca) tuzlası işletmelerinin Ermenilere verilmesi Ruslarca istenmiş ancak reddedilmiştir. Sonuçta 13 Ekim 1921'de tüm temsilciler tarafından Kars Antlaşması imzalanmıştır.³⁶³

³⁵⁹ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C IV, s.73-74 ; ³⁵⁹ Altaş, **Milli Mücadele de Elviye-i Selase 1918-1921**,s.90.

³⁶⁰Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz 4**,(haz.)Faruk Özerengin,İst.,Emre Yay.,1995,s.2094-2095.

³⁶¹ Altaş, **Milli Mücadele de Elviye-i Selase 1918-1921**,s.91.

³⁶²Sebahattin Selek, **Anadolu İhtilali II**, İst., Burçak Yayınevi,1966,s.283.

³⁶³Karabekir, **İstiklal Harbimiz 4**, s.2118-2120.

Kars Antlaşması Doğu Cephesinde güvenliğin sağlanmasında son aşama olmuştur. Antlaşma her ne kadar 16 Mart 1921 Moskova Antlaşmasının yeniden ele alınıp tasdik edilmesi ise de Sovyetleştirilmiş Kafkas Cumhuriyetleri de bu antlaşmayı imzalamışlardır. Böylece doğu sınırlarımız bu üç Cumhuriyet tarafından tasdik edilmiş ve sorunlar ortadan kaldırılmıştır.³⁶⁴

Kars Antlaşmasının ayrı bir özellik taşıyan önemi ise Ermeni Meselesinin kapanmış olmasıdır. Gerçi Gümrü Antlaşmasının üzerinden bir yıla yakın bir zaman geçmiştir. Fakat, bu antlaşmayı yapan Taşnak Hükümeti pek kısa bir süre sonra devrilmiş ve Ermenistan'da Bolşevik idaresi kurulmuştur. Ermenistan'a zorla kabul ettirildiği gerekçesiyle yeni hükümetin Gümrü Antlaşmasını tanımamak eğiliminde olduğu sezilmekteydi. Moskova Antlaşması böyle bir ihtimali az çok bertaraf ediyordu. Nihayet Kars Antlaşması bütün pürüzleri ayıklayarak Türk-Ermeni barışın kurulmasını sağlamıştır.³⁶⁵

Uzun yıllar doğu sınırlarımızda pazarlık ve savaş alanı haline gelmiş Elviye-i Selase'nin Milli Mücadele'de Misak-ı Milli ilkeleri dâhilinde (Batum hariç) sınırlarımıza dâhil edilmesi sağlanmıştır. Ancak şunu söylemek gerekir TBMM'nin ustaca yürüttüğü dış siyaset ilkeleriyle bu katılım sağlanmıştır. Bu katılımda Doğu Cephemizdeki düzenli askeri birliklerimizin de bunda büyük katkısı olmuştur.

³⁶⁴ Altaş, **Milli Mücadelede Elviye-i Selase 1918–1921**,s.93.

³⁶⁵ Selek, **Anadolu İhtilali II**, s.283.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Araştırmaya konu olan Kağızman ve çevresi, bölgede coğrafi konumu itibariyle önem arz etmektedir. Kağızman bu konumu ile tarih boyunca pek çok toplumun egemenlik sahası olmuştur. 519 yılında bölgeye gelen Hazar Türklerinin Kalız boyuna izafeten Kalızvan denilmiş olup daha sonra sözcük değişime uğrayarak Kağızman olmuştur. Bölge sırasıyla Urartular, İskitler ve Roma egemenliği yaşamıştır.

Bu devletlerin egemenliğinden sonra Kağızman ve civarı, 772 yılında Arap Komutanı Emir Cahhaf'un egemenlik sahası olur. Bölgeye 1064 yılından itibaren Selçuklu Türkleri,1374 yılında Karakoyunlular,1386 yılında Timur,1405'te yine Karakoyunlu,1468'de Akkoyunlular hâkim olurlar. Akkoyunlular döneminde Kars'ın güneyinde olması nedeniyle Kızıldere adıyla'da anılır.1535 yılında Osmanlı Devleti Hükümdarı tarafından Osmanlı idaresi altına alınır.

93 Harbine kadar Osmanlı idaresinde kalan Kağızman, bu harbin sonucunda Osmanlı Devletinin savaşı kaybetmesiyle Rus İşgaline uğramıştır. Son Rus işgaline uğrayan Kağızman 6 Mayıs 1877'de uğradığı işgalden sonra 1878'de Askeri Sancak olarak Kars'a bağlanır. Bu tarihten itibaren 40 yıllık bir süre esaret altında kalan Kağızman Ruslaştırma çabalarına rağmen benliğini yitirmemiştir.1915 yılında Rusya'nın teşvikiyle Ermeniler bölgede Türklere karşı tedhiş hareketlerine başlamışlardır.

Bu tedhiş hareketlerinin kökenine bakıldığında; Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerle Müslümanlar arasında 19.yüzyılın ortalarına kadar büyük çapta bir huzursuzluk ve anlaşmazlık olmamıştır. Ancak bu tarihlerden sonra Batılı devletlerin müdahalesi ve teşvikiyle başlayan Ermeni isyanları, Müslümanlarla Ermeniler arasında büyük anlaşmazlık ve tecavüzlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu tecavüzler genellikle Müslümanların aleyhine olmuştur. İşte bu tecavüzlerin önemli bir kısmı 1918 yılı sonlarında ve 1919 yılı başlarında, Osmanlı ordusunun Elviye-i Selase'den çekilip, İngilizlerin bölgeyi işgal etmesinden ve ardından Ermenilere buraları terk etmesinden sonra meydana gelmiştir.

Ermenilerin bu faaliyetleri Osmanlı Devleti sınırlarını aşarak Rusya egemenliğindeki Kars ve Kağızman mıntıkasındaki silahlı çeteler kurarak Müslüman halka zulmetmek şeklinde kendini göstermiştir. Ermeni komiteciler davalarını yalnız

başlarına kazanamayacaklarını biliyorlardı. Dış güçlerin müdahalesi ve onayı olmaksızın uluslar arası sistemde önemli değişiklikler yapması mümkün değildi. Komiteciler dünya siyasetine hâkim güçlerin bu konuya eğilmelerinin ancak “tedhiş” yoluyla sağlanabileceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle, Doğu Anadolu’da isyanlar çıkartarak yine halkı yeterince tahrik edebilir ve misilleme saiki ile Ermeniler üzerine yürürlerse bölgede iç harp çıkması işten bile değildir. Hıristiyan ve Müslüman tebaası arasında çıkan karşılıklı çarpışmaları durdurmaya çalışan Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı her tedbir, komitelerin Batı’daki propaganda bürolarında “katliam” şeklinde kamuoyuna yansıtılacak ve devletler sözümlerine bu “kan dökümüne” son vermeye davet edilecektir. Bu amaçla Doğu Anadolu’ya giren Ermeni çeteleri karşılık görünce Erivan ve İran’ın Salmas mıntıklarına çekilmişlerdir. Ermenilerin yaptığı olayları bölgedeki Osmanlı yetkilileri İstanbul’a bildirmişlerdir.

Kağızman ve çevresinde Müslüman halka yönelik Ermeni çetelerinin katliam faaliyetleri 1915 ve 1920 yılları arasında yoğunluk kazanmıştır. Özellikle Rusya’da Bolşevik İhtilali ile birlikte Rus Ordusunda çözülme noktasına gelmiş, bu çözülme neticesinde Doğu Anadolu’da etkinlik faaliyetleri Ermenilere geçmiştir. Kağızman ve çevresinde de aynı amaçla başlayan Ermeni tedhiş hareketinin ana nedeni bölgede çoğunluk olan Müslüman Türkleri azınlık durumuna düşürmektir. Çünkü nüfus olarak çoğunlukta olduklarını ispat edebilirlerse bu bölgelerde bağımsız bir devlet kurma şansını elde edebilirlerdi.

Çoğunluğu sağlamak için Ermeniler Tedhişi metot olarak seçmişlerdi. Baskın yaptıkları Türk köylerinde kadın, çocuk yaşlı demeden onlara her türlü işkenceyi uygulamışlardı. Küçük çocukları anne ve babalarının gözleri önünde boğazlamışlar, kadınlara tecavüz etmiş ve tüm mal varlıklarını yağmalamış ve evlerini kullanılamaz hale getirmişlerdi. Tarlalarda kardırılmayan ürünleri ya kendileri kaldırmışlar veya imha etmişlerdir. Bu olayları duyan veya tanık olan halk korku ve dehşete kapılarak yöreyi terk etmeyi seçmiş yâda kalıp mücadele etmişlerdi. Ermeniler bu suretle amaçlarına ulaşmayı sağlamışlardır. Yöre halkı aynı zamanda sürekli olarak Ermenilerin tutum ve davranışlarından doğan şikâyetlerini ve gelişen olaylarla ilgili bilgileri askeri ve mülki yetkililere bildirmişlerdi. Bu bilgiler doğrultusunda Osmanlı hükümeti ve askeri yetkilileri önlemler almayı ihmal etmedi. Ancak savaşta ne yazık ki Doğu Anadolu ve özellikle Elviye-i Selâse’de Ermeniler, sayıları tam olarak tespit edilemese de arşiv

kaynaklarına göre 540 bin civarında sivil Türk'ü ortadan kaldırmıştır. Bu da bize Ermenilerin bölgede inanılmaz bir yok etme politikası yürüttüğünü gösterir.

1919 yılı Ermeni mezalimi; İngilizlerin Kars'ı işgal edip hükümeti dağıtmalarından sonra başlamıştır. İngilizlerin yardımıyla Kars'ı, Sarıkamış'ı, Kağızman'ı ve Ardahan'ı işgal eden Ermeniler, bu tarihten itibaren korkunç mezalimlere başlamışlardır.

Osmanlı ordusunun bu bölgeden ayrılmasından sonra, Ermeni ve Gürcülere karşı yöre halkını mahalli birlikler korumaya başladı. Ancak İngilizlerin Kars'ı resmen işgalinden sonra, mahalli halk önemli ölçüde Ermenilere karşı müdafaasız kaldı. Çünkü mahalli birliklerin gücü Ermenilere her yerde yetecek kadar fazla değildi. Zaten bundan sonra da Ermeniler, Müslüman halka yönelik her türlü şekillerde zulüm ve tecavüzlere başladılar. Müslüman halkın yok edilip bitirilmesine yol açan bu zulüm ve baskılar; tohumluk istemek, sebepsiz yere vergiler tahsil etmek ve silahları toplamak gibi en basit bahanelerle başlamış ve daha sonra zaman zaman katliam boyutuna ulaşmıştır. Ermeniler, Müslümanlara zulüm ve katliam tatbik etmeden önce şu şekilde bir hazırlık yapmaktaydılar:

İlk önce zulüm ve katliam yapılacak bölgedeki Hıristiyanlar bir bahane ile o bölgeden uzaklaştırılmakta, sonrada Müslümanların yaşadığı köyler ve mahalleler, ani bir şekilde top ve makineli tüfeklerle basılarak halk katledilmektedir. Katliamdan kurtulmayı başarabilenlerin ise bütün eşyaları, hayvanları yağma edilmekte ve köyleri tahrip edilmektedir. Ermeniler, bu şekilde icra ettikleri mezalim sonucu Kağızman ve çevresindeki birçok köyü tahrip edip, binlerce kişiyi de vahşice katletmişlerdir.

Bu arada şu hususu da vurgulamakta fayda görmekteyiz. İngilizler, işgal ettikleri bütün yerleri kısa bir süre sonra Ermenilere terk etmişlerdir. Mesela, İngilizlerin Kars'ı 13 Nisan'da resmen işgal etmesinden üç gün sonra, Ermeni Generali Osebyan askerleriyle birlikte şehre girmiş ve Taşnak Ermenilerinden General Korganof şehre vali olmuştur. Aynı şekilde Kağızman da işgal edildikten kısa bir süre sonra şehir Ermenilere terk edilmiştir. Nüfus olarak yeterli çoğunluğa ulaşamayan Ermeniler, Erivan'dan Erzurum'a kadar olan bölgede katliam, tecavüz ve yıldırma politikalarıyla bölgede kendi lehine, etnik-dini temizliğe girişmişler ve bunun için de her türlü zulmü yapmışlardır.

Cenub-i Garbi Kafkas hükümetinin dağıtılıp bölge yönetimini İngiltere'nin eline alması önemlidir. Çünkü bu tarihten itibaren yörede kanlı Ermeni tedhişi yoğunluk kazanmıştır. Nisan 1919'dan sonra İngiltere denetiminde Ermeni idarecilere bırakılan Kağızman ve çevresinde cinayetler artmıştır. 1919 Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında Kağızman'da Ermeni tedhişinin yoğun bir şekilde yaşandığını görmekteyiz. Toplu katliamlar şeklinde kendini gösteren bu cinayetler sonucu bölge halisinin peyder pey Kağızman'ı terk etmeye başladıkları bilinmektedir. Bu durum "tedhiş" kelimesinin anlamı doğrultusunda, Kağızman'daki Ermenilerin faaliyetlerini yörede sistemli ve bilinçli bir şekilde gerçekleştirdiklerinin bir göstergesidir.

Bölgede yapılan Ermeni faaliyeti sadece toplu katliamlarla sınırlı kalmamış Müslüman dokusu ile önemli olan ahalinin dini ve kültürel hayatına müdahalelerle de kendini göstermiştir. Dini yaşamın bir parçası olan ezanın okunmasına müdahale edilmiştir. Bunun yanında ibadet hayatına da müdahale edilmiştir. Baskı sadece dini yaşamla sınırlı kalmamıştır. Halkın namus anlayışını tamamen aşağılarcasına faaliyetler yapılmıştır. Türk kültürünün sosyal yaşamdaki dinamiklerine karşı saldırılar gerçekleştirilmiştir. Bütün bu faaliyetler halkı sindirmek ve bölgeden göç ettirmek amacını taşımaktaydı.

Ermenilerin bu bilinçli ve sistemli hareketleri sadece sosyal, kültürel ve dini baskılarla kalmamıştır. Halka korku ve dehşet saçıp bu şekilde halkı bölgeyi terke zorlamak amacıyla korkunç cinayetler işlenmiştir. Bu cinayetlerden en önemlisi Arslan Bey ve mahiyetindekilere yapılandır. Arslan Bey'in eşine yapılabilecek en kötü muamele yapılmıştır. Bununla da yetinilmeyerek Arslan Beyin kulakları, burnu ve elleri kesilerek, bu kesilen yerleri de vücudunun çeşitli yerlerine cep yapılmak suretiyle hunharca katledilmiştir. Bu vahşet gerçekleştirildikten sonrada halka teşhir edilmiştir. Ermeni çetelerinin Arslan Bey'e yapılan muameleyi halka teşhir etmesinin nedeni bellidir. Çünkü Arslan Bey Ermenilere karşı yörede Türk milli teşkilatlanmasının Ali Rıza Bey'den sonra gelen ikinci kişisidir. Bunun yanında Türk ahalisinin ileri gelenlerindedir. Bu özellikleri ile bu cinayete Müslüman halka iletilmek istenen mesaj gayet açıktır. Şayet ahalinin ileri gelenlerine bu insanlık dışı muamele yapılabiliyorsa maiyetsiz ve savunmasız halka neler yapılabileceği gösterilmek istenmiştir. Bu da tedhişin kapsamlı ve planlı olarak gerçekleştirildiğini ifade etmektedir. Nitekim Arslan Bey ve maiyetine yapılan muamelenin teşhir edilmesinden sonra Müslüman ahalinin bir

kısmı yakın dağlara kaçmak zorunda kalmıştır. Yine bir kısım ahali ise Horasan tarafına göç etmeyi kurtuluş olarak görmüşlerdir.

Kağızman'da yapılan bu vahşi cinayet süreci, Kağızman'lı Kadı'nın oğlu Aziz Efendi'nin de aynı uygulamaya tabi tutularak halka teşhir edilmesiyle devam ettirilmiştir. Bunun sonucunda da ahali korkuya kapılmıştır. Bütün bu insanlık dışı uygulamalar tedhişin planlı ve kapsamlı olarak Kağızman'da Ermeniler tarafından uygulandığının en güzel örnekleridir.

Diğer yandan tüm bu Ermeni haksızlıkları olurken, Türk-İslam ahali de Ermeni zulmüne karşı teşkilatlanma çalışmalarına hız vermiştir. Kağızman ve civarındaki Ermeni tedhişine karşı askeri ve siyasi faaliyetlere, Cenub-i Garbi Kafkas Hükümet'inde Dâhiliye Nazırlığı yapmış olan Kağızmanlı Ali Rıza Bey önderlik yapmıştır. Ali Rıza Bey Kağızman'da bu yıllarda sürüp giden bütün bu Ermeni haksızlıklarına bölge halkını teşkilatlandırarak daha az kayıp verilmesini sağlamıştır. Bu anlamda bölgede Türk kimliğinin korunmasında ve bölge halkının korunmasında Ali Rıza Bey'in katkıları göz ardı edilemez.

1920 sonbaharında Türk ordusunun ileri harekâtı ile Ermeni haksızlıkları karşısında büyük sıkıntı çeken bölgenin Türk-İslam ahali hürriyetlerine kavuşmuştur. Bu anlamda 1 Ekim'de Kağızman, 30 Ekim'de Kars geri alınarak buradaki Ermeni baskısı ve faaliyetleri sona erdirilmiştir. Bu harekât sırasında Ermenilere büyük zayıatlar verdirilerek, işgalleri altındaki toprakların büyük bir kısmı kurtarılmıştır. Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusu ileri harekâtına devam ederek, Gümrü'ye kadar ilerlemiştir. Neticede Ermeniler, Türk tarafının ateşkes şartlarını benimseyerek antlaşma masasına oturmayı kabul etmiştir. Ermenistan ile imzalanan Gümrü antlaşmasıyla Kağızman ve çevresinin Türk toprağı olduğu tescil edildi.

BİBLİYOGRAFYA

A) ARŞİV BELGELERİ

- BOA. DH. KMS.53/15-25
BOA. HR. SYS. 2877/25
BOA. HR. SYS. 2877/24
BOA. DH. KMS. 2877/26
BOA.HR.KMS.49-2/50
BOA.HR.SYS.2877/5
BOA. DH. KMS. 35-2/104-20
BOA. DH. KMS. 53-3/15-23
BOA. DH. KMS. 53-3/15-22
BOA. DH. KMS. 53-3/15-44
BOA. HR.SYS.2877/55.
BOA. HR. SYS. HU. 136, 1919 VII 25
BOA. HR. SYS. 2602/223-230
BOA. HR. SYS. 2877/73
BOA. HR. SYS. 2877/75-79
BOA. HR. SYS. 2877/78
BOA.HR.SYS.2877/79
BOA. HR. SYS. 2878/13
BOA. HR. SYS. 2878/18-21

BOA. HR. SYS. 2878/20
BOA. HR. SYS. 2878/27
BOA. HR. SYS. 2878/30
BOA. HR. HU. 2878/66
BOA. DH. KMS. 53-2/ 88 1337 2a 23

B)TEZLER

ATLAŞ, Seyithan, **Milli Mücadele de Evliye-i Selase 1918-1921**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1989.

DİLEK, Mehmet Sait, **Ali Rıza Ataman Bey (Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Dâhiliye Nazırı)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniv. AİİTE Müdürlüğü, 2001.

EYÜBOĞLU, İsmail, **Elviye-i Selase'de İdari Teşkilatlanma**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniv. AİİTE Müdürlüğü yay., 2001.

KIZILKAYA, Oktay, **Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluş'a Iğdır ve Civarında Ermeni Tedhişi (30Ekim 1918-14 Kasım 1920)**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

ORAN ARSLAN, Nebahat, **I.Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.

URAL, Selçuk, **Vilayet-i Şarkiyye'de Mondros Mütarekesi'nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

UZUN, Sebahat, **Kağızman ve Çevresinin Fiziki Coğrafyası**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991.

YAVUZ, Yılmaz, **Mondros Mütarekesi'nden Kurtuluşa Kars ve Civarında Ermeni Tedhişi (30 Ekim1918–30 Ekim 1920)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

B) KİTAPLAR

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I**, Ankara: İş Bankası yay., 1998.

_____, **Çağdaş Türkiye 1908–1980**, C.IV, 7.Basım, İstanbul: Cem yayınevi, 2002.

ALLEN, W.E.D.-MURATOFF, Paul, **1918–1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara: Genel Kurmay Basımevi,1966.

Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)**, Ankara: TTK Basımevi, 1997.

ARMAOĞLU, Fahir, **20.Yüzyıl Siyasi Tarihi,(CİLT 1 2:1914-1995)**, Genişletilmiş 15.Baskı, İstanbul: Alkım Yay., 2005.

ARSLAN, Betül, **Erzurum'da Ermeni Olayları (1918–1920)**, (**Hatıralar, Belgeler, Kazılar**), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkilerini Araştırma Merkezi, 2004.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1995, C.II-III-IV.

ASLANOĞLU, Cem Ender, **Kars Milli İslam Şurası (5.11.1918-17.01.1919) ve Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi (18 Ocak-13 Nisan 1919)**, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yay.,1985.

ATATÜRK, Kemal, **Nutuk 1919-1927**, (Bugünkü Dille Yayına Hazırlayan) Zeynep Korkmaz, Ankara:ATAM Yay.,1998.

AYDIN, Ayhan, **Musul Meselesi**, İstanbul: Turan yay., 1995.

BELEN, Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı, Siyasi ve Sosyal Yönleriyle**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.,1983.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara, ATESE Yay., 1983.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Trakya'da Milli Mücadele**, C.I, Ankara: TTK yay., 1992.

Cumhuriyetimizin 75. Yılında Kars, Ankara: Kars Valiliği, 1999.

DAYI, Esin, **Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan ve Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum: Kültür-Eğitim Vakfı yay., 1997

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Lügat**, Ankara: Aydın Kitabevi, 1993.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C.XI-XII, İstanbul: Çağ Yay., 1989.

DURU, Orhan, **Amerikan Gizli Belgeleri ile Türkiye'nin Kurtuluş Yılları**, İstanbul: 1978.

ERDOĞAN, Fahrettin, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, Ankara: KB yay., 1998.

EROĞLU, Hamza, **Türk İnkılâp Tarihi**, Ankara. Savaş Yay.,1990.

EROĞLU, Mecbure, **Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi**, Ankara: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi: 14, 1999.

ETHEMOĞLU, Mehmet **Ermeni Terörünün Kısa Tarihi**, Diyarbakır: Dicle Üniv. Yay., 1987.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921), C.II, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 2001.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, **Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü yay., 1989.

GÜRÜN, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, 2. Basım, Ankara: TTK, 1993.

HALAÇOĞLU, Mehmet, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, İstanbul: Anda Dağıtım, 1976.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, Ankara: TTK, 2001.

_____, **Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)**, İstanbul: Bâbüali Kültür Yay., 2004.

İLTER , Erdal, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara: KÖKSAV Yay.,1999.

İZZET, Süleyman, **Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri**, İstanbul: Askeri Tarih Mecmuası yay., 1936.

KARABEKİR ,Kazım, **Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik** ,C.II, İstanbul: Emre Yay.,1994.

_____, **Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik? (Sarıkaş,Kars ve Ötesi)**, C.IV, İstanbul: Emre Yay.,1995.

_____, **Kürt Meselesi**,Faruk Özerengin(haz.),İstanbul,Emre Yay.,1994.

_____, **Ermeni Dosyası**,Faruk Özerengin(haz.), İstanbul, Emre Yay.,1995.

_____, **Ermeni Meselesi**, 2.Baskı, İstanbul: Emre Yay.,1995.

_____, **İstiklal Harbimizin Esasları**, Faruk Özerengin(haz.), İstanbul, Emre Yay.,1995.

_____, **İstiklal Harbimiz**,Genişletilmiş Yeni Baskı, Faruk Özerengin(haz.), C.I-II-III-IV-V, İstanbul: Emre Yay.,1995.

KARAL, Enver Ziya **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, Ankara: TTK Basımevi, 1999.

KILIÇ, Davut **Osmanlı İdaresindeki Ermeniler Arasında Dini ve Siyasi Mücadeleler**, Ankara: Asam Yay., 1999.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin **Kars ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918–1920)**
Ankara, Kardeş Matbaası, 1958

_____, **Kars Tarihi** İstanbul: Işıl Matbaası,1953.

_____, **Milli Mücadele’de Kars**, İstanbul: Hamle Matbaası, 1960.

_____, **1855 Kars Zaferi**, İstanbul: Hamle Matbaası, 1969.

KURAT, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara: TTK, 1993.

KUZGUN, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara: Alıç Matbaacılık, 1993.

KÜÇÜK, Sait- **GÜLDEREN**, Lemin, **Kağızman’da Yaşayan Rus Zulmü ve Ermeni Mezalimi**, Ankara: Omay Ofset, 2007.

LOTİ, Pierre, **Sevgili Fransamızın Doğudaki Ölümü**, (çev.) Tuğrul Baykent, Ankara: KB Yay., 2002.

MC CARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, (çev.) Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1989.

METİN, Halil, **Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları**, Ankara: MEB Yay., 2001.

ÖKE, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu (1914–1923)**, Ankara: TTK Basımevi, 1991.

SAKALLI, Bayram **Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi**, İstanbul: İz Yayıncılık, 2001.

SAKARYA, İhsan, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara: ATASE Yay., 1984.

SARAY, Mehmet, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, 3.Baskı, Ankara: TTK Bas., 2002.

_____, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: ATAM Yay., 2003.

SELEK, Sebahattin, **Anadolu İhtilali**, C.I, İstanbul: Burçak yayınevi, 1966.

SÜSLÜ, Azmi, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim**, Ankara: AÜ Türk İnkılâp Tarihi Ens.Yay., 1987.

TANÖR, Bülent, **Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)**, İstanbul: YK yay., 2002.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.I, İstanbul: MEB yay., 1991.

TUNAYA, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, İstanbul: Hürriyet Vakfı yay., 1986.

TURAN, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi**, İstanbul: Bilgi yayınları, 1991.

TÜRKGELDİ, Ali F., **Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi**, Ankara: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü yay., 1948.

Türk İstiklal Harbi III'üncü Cilt Doğu Cephesi (1919–1921), Ankara: Gnkur. Bşk. Harp Tarihi Resmi Yayınları Seri No:1, 1961.

Türk İstiklal Harbi, C.1–2, Ankara: Genelkurmay Basımevi,1965.

UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih1789–1994**, IV. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995.

URAL, Gültekin, **Ermeni Dosyası**, İstanbul: Kamer Yay., 1998.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, 2. Baskı, İstanbul: Belge Yay., 1987.

YERASİMOS, Stefanos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri 1917–1923**, İstanbul: Boyut Kitapları, 2002.

YILMAZ, Durmuş, **Tarih Boyunca Fransa'nın Türkiye Ermenileri Üzerinde Katolisizm Propagandası**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2000.

D) MAKALELER

BIYIKLIOĞLU, Tefik, “Mondros Mütarekesi'nde Elviye-i Selase İle İlgili yeni Vesikalar”, **Belleten**, C. XXI/84, Ankara: TTK, 1984.

CABBARLI, Hatem, “Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri”, **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Ankara: 2002, S. 4.

DEMİREL, Muammer, “Osmanlı Belgelerine Göre Iğdır ve Çevresinde Ermenilerin Müslüman Halka Yaptıkları Katliam”, **Iğdır Tarihi Gerçekler ve Ermeniler Uluslararası Sempozyumu (24–27 Nisan 1995) Iğdır Bildiriler Kitabı**, Ankara: 1997.

ERYILMAZ, Bilal, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Sorunu”, **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II**, İstanbul: Mart-Nisan 2001, S.38.

GÖKDEMİR, Ahmet Ender, “Milli Mücadele’de Evliye-i Selase”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VII, Kasım 1990, S.19.

İLTER, Erdal, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, **Bilim ve Aklın Işığında Eğitim**, Ankara: 2003, S.38.

KANTARCI, Şenol, “Tarihi Boyutuyla Ermeni Sorunu”, **Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim**, Ankara: Nisan 2003, S.38.

KILIÇ, Davut, “XIX. Asırda İngiltere’nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yayılması”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Aralık 1998, s. 88–98.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin “Kağızmanlı Mehmet Bey”, **Kars**: 15 Ocak 1949, S. 1693.

_____, “Cenub-i Garbi Kafkas Cumhuriyeti”, **Türk Kültürü**, Ekim 1968, S.72.

KURAN, Ercüment, “Başlangıcından Günümüze Ermeni-Türk İlişkileri”, **Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I**, İstanbul: Ocak-Şubat 2001, S.37.

_____, “Kars’ın 30 Ekim 1920’de Ermenilerden Kurtarılışı”,**Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara: Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını No:675,1992.

ORAN ASLAN, Nebahat, “I. Dünya Savaşı’nda Kars, Ardahan, Iğdır”, **Kars, Ardahan, Iğdır İllerinde Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu**, s.1, Ankara: Kasım 2004.

SÜNBÜL, Tahir, “Sarıkamış Harekâtı, Doğu Anadolu ve Kafkasya”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara: 1992.

ORTAYLI, İlber, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, İstanbul:1978, S.9.

URAL, Selçuk, “Kurtuluş Savaşı Sırasında Kars-Ardahan-Iğdır”, **Kars Ardahan Iğdır İllerinde Tarih, Kültür ve Ekonomi Sempozyumu**, Ankara: KAI-BİR Yay., 2004, s.1.

EKLER

EK: 1

**Kağızman'da Ermeni Tedhişine Karşı Türk Ahalinin Mücadelesine
Önderlik Eden Ali Rıza (Ataman) Bey**

CANLI TANIKLARIN İFADELERİYLE KAĞIZMAN VE ÇEVRESİNDEKİ ERMENİ KATLIAMI

1- Kağızman-Çeperli (Kızılveren) Köyünde ikamet eden 2001 yılı itibariyle 102 yaşındaki Hazal Yıldız'ın ifadesidir:

“Ben 7–8 yaşlarında idim. Ermeniler köyümüzü bastı. Köydeki insanları Yusuf amcamgilin evine topladılar. Onların büyük bir ahır vardı. Ahırın tabanı meyilliydi, insanları öldürürken kanı akıp gidiyordu. Bizi ahırın avlusunda topladılar. Kafamıza kılıçla vuruyorlardı. Kılıçla vurulan insanları ahırda yere yatırıp diziyorlardı. Hamile olan kadınların karınlarını süngü ile vurup ahıra gönderiyorlardı. Ahırdaki çığlıkların sesi çevrede duyulmasın ve kılıç kama ile bize vuran görevliler etkilenmesin diye Ermeniler ahırın avlusunda mey çalıyorlardı. Bazı insanların etlerinden et kesip mey çalıyorlardı. Benim kafama ve sırtıma kılıçla vurdular. Ölmedim. Öldürmeyen Allah öldürmüyor. Yaralı insanları ahırın içine diziyor ve tekrar süngülüyorlardı. Ben o sırada su musluğunun kıyısında kalmıştım. Şans eseri süngü bana rastlamadı. Süngüleme işi bittikten sonra yaralıların üzerine ot serip camuşları dolandırıp ölmeyenleri de öyle öldürüyorlardı. Bu katliamda benim bir erkek kardeşim kaldı. Diğerlerinin hepsini öldürdüler. Bizim soyumuz kesildi. Sırtımda kılıç, başımda kama yarası köyümüzde 400 kişinin toplu mezarı var. Çilehane’ de de katliam yapıldı. Kızılveren’ de ölen insanların hepsi bu köylü değildi. Ölenlerin içerisinde Köteklî, Böcükli ve Kömürlüleri vardı. Bu insanlar Karakurt’ a gitmek için Kızılveren’ den geçmeyi tercih etmişti. Sözde Karakurt’taki ordumuzdan yardım isteyeceklerdi. Çengili Köyü Ermeni idi. Bu köyden de gelip bizi kırdılar. Cenazeleri kağı arabası ile taşıdılar. Babam merak yapmak için kuyu kazmıştı. Ölenlerin cenazelerini Camuşlu’dan Aba Dayı gelip taşıdı. Cenazeleri mereğin temeline koydular. Köyün üç yerinde toplu mezar var. Köyün mezarlığından, babamgilin evin yanında ve köyün üst tarafında toplu mezar var.”

2- Kağızman Şahindere Mahallesinde oturan, 1929 doğumlu Şadiye Küçük'ün ifadesidir:

“ Anam Zinnet diyordu ki Ermeniler Toprakkale’de ergişileri kandırmuş, ellerindeki tüfekleri almışlar. Önlerine katmış süngüleyerek Tek Bağ’ın oraya kadar getirmişler. Biz çocuktuk. Babam İso Ermenilerin geldiğini görünce beni ve büyük kardeşlerim olan Fetullah ile Sefo’yu (Sefullah) hınzana çıkarttı. Anam Möhübe tandırda ekmek pişiriyordu. Ermeni askerleri gelip babamı götürmek istediler. Babam direnince süngüleyerek dışarı çıkardılar. Anam onlara yapıştı, itelediler. Anam tandırın başından eğişi alarak arkadan Ermeni askerinin başına bindirdi. Ermeni askeri acı ile dönüp elindeki tüfegin ucuna takılı süngüyle anamı süngüleyerek anamı orada orada öldürdü. Babamı da Çarşı’daki Gandor’a diğer ahaliyle birlikte hapsettiler. Üç gün sonrada öldürdüler. Eyüp Ağa dereden Tek Bağ’a çıkan Ermenileri hınzandan ateş açarak vuruyordu. Beni deredeki Karacaoğlu Ali Dede’m gelip götürdü. Kardeşlerim kayıp oldular. Bir iki sene sonra Sefo gelip beni buldu. Kayıp olduğu zaman Kars’a gitmiş. Kars’ta yetim yetim dolaşmış, yetimler yurduna vermişler onu. Daha sonra Kağızman’a gelmişti. Büyük abim Kars’ın Cala’ya gidip düşmüştü. Sonradan kavuştuk. Anamla babamı Ermeniler öldürdüğünde yedi sekiz yaşlarındaydık derdi.

Benim bir analığım vardı. Adı Şehriban’dı. Ermeni zamanında yirmi yaşının üzerinde, babamla evliymiş. Eseret altında yaşadıklarını hem anlatır hem ağlardı. Babamın Şehriban’la evlendiği yıllarda Ermeniler Kağızman halkına çok zulüm etmekteymiş. Kâfirler Müslümanları toplayıp öldürdüklerinde eli silah tutanlar milis güçlerine katılırken babam analığını, bacısını, yakın akrabalarını Kızılkilise’ye yollamış. Bu zulüm şartlarında analığım Şehriban çocuk düşürmüştü. Bir daha da çocuğu olmamış. Babamı zürriyetsiz kalmasın diye kendi eliyle evermiş. Anam Zinnet’i almış babama. Analığım Şehriban işte o zaman Kızılkilise’ye sığındıklarında dedesinin köyü olan bu köyün onlara nasıl kucak açtığını anlatırdı. Şu türkünün sözlerini de söylerdi:

*Ermeni elinden yandık ha yandık
Kimimiz şahadet şerbetin kandık
Kimimiz çaresiz sana sağındık
Şen olasın seni Kızılkilise*

*Haznedar'dan aşıp vurduk Cahın'a
Düşman ardımızda geldi yakına
Mevla'm belalardan seni sakına
Şen olasin seni Kızılkilise*

*Kimimiz atlıydık kimimiz yaya
Geçit verdi bize şol Kazıkkaya
Dizilip oturduk dolu sofraya
Şen olasin seni Kızılkilise*

O yıllarda bu sözler dillerde dolaşırđı. Analığım Şehriban Osmanlı gelip Kağızman'a girdikten sonra geri döndüklerini söylerdi. Ermeniler şehrin her yerinde katliam yapmış, önlerine geleni gaddarca öldürmüşler. Ali Bey'in güçleriyle, Karabekir'in askerleri kurtarmış Kağızman'ı."

3- Belencik (Şadvan) Köyünden Salman oğlu Adile'den olma 1326 doğumlu Taceddin Songül'ün ifadesidir:

"Ermeni mezalimi başladığında biz Akkoz Köyünde oturuyorduk. Ermenilerin yaptıklarını duyunca biz kaçtık. Yakaladıklarını toplayıp kurşuna dizdiler. Diğer kaçabilenler Zeraphane'nin üstündeki Körpınar'a kaçtılar. Kaçmaya çalışanlar Aras Nehri'ni geçerken boğuldular, kimisi nehri geçmek isterken kurşunlandı. Kağızman'ın köyü olan Zeraphane' deki Müslümanları Rus Postanesine toplayarak ateşe verdiler. Hiç biri kurtulamadı. Şimdi o Postahane harabe vaziyette durmaktadır".

4- Alakilise Köyü'nden Ali oğlu Sultan'dan olma 1300 doğumlu Hacı Taş'ın ifadesidir:

"Ermeniler Oluklu Köyü'nden köyümüze taraf geldilerse de Aladağ mevkisinde biz köyce karşı koyduk, köyümüze sokmadık. Kim öldü kim kaldı bilemem. Çamuşlu, Gümüştepe ve Kozlu halkı Ermenilerin önünden kaçarak köyümüze gelmişlerdi. Bizim köylülerde bu çoluk çocukla gelenleri aralarında taksim ederek yerleştirdiler. Onlara

baktılar. Askerlerimiz Horasan tarafından, gelince Ermeniler kaçtılar. Köyümüz kuzey tarafındaki Kopdağı'nda Muhammed Emin Şehit düştü. Galiba binbaşydı. Onunda mezarı şimdi Kağızman'ın Bastam köyündedir”.

5- Kazıkkaya Köyünden Bekir oğlu Zeynep'ten olma 1322 doğumlu Fetullah Yıldız'ın ifadesidir:

“Köyümüze Ermeniler giremedi. Armutlu ve Cürük köylerinden ateş ediyorlardı. Bu saldırılarda Kağızman'a bağlı Komik Köyünden Hoca Yusuf, Sano oğlu Mehmet, Zeraphane köyünden İffet isimli kadın, yine Komik Köyünden Emir-zade oğlu Mehmet Ermenilerce öldürüldüler. Milli Şura'nın merkezi Ortakale köyü olduğundan Ermeniler bizim köye yanaşamadılar. Zaten bizim bir manga Milli Şura askeri vardı.”

6- Kağızman'da oturan 1324 doğumlu Mahmut oğlu Hazma Aydın'ın 'ın ifadesidir:

“ Bütün Kağızman Köylerini talan eden Ermeniler, eşyamızı malımızı neyimiz varsa işlerine yarayanı aldılar. İşlerine yaramayanı bıraktılar ve de yaktılar. Kızılveren Köyünü basıp, halkını bir araya toplayıp bir ahıra kapattılar. Hepsini kılıçtan geçirmişlerdi. Sadece karı koca iki kişi kurtulmuştu onların kurtuluşu da şöyle; Kendilerini cesetlerin altına saklamışlar. Ermeniler ahırın içinde bir mandayı ateşe vererek salıveriyorlar. Can havliyle manda azgınlaşıp ölülerin üzerinden geçiyor. Bu arada kıpırdayan olursa hemen öldürüyorlar. Dediğim karı koca mandanın üzerlerine basmasına rağmen kıpırdamadan durdukları için öldü zannıyla kurtulmuşlardı. Adını Zeynel diye hatırladığım o kurtulan adamın bu olay esnasında kulağı kopmuştu”.

7- Kağızman'a bağlı Kızılveren Köyünden 1898 doğumlu Yusuf oğlu Zeynep'ten olma Abi Abat'ın ifadesidir:

“ Bir vahşinin yapamayacağı en korkunç yamyamlıkları yapıyorlardı. Gençlerin büyük çoğunluğu askerde olduğu için bizler savunmasızdık. Kontrolsüz birkaç kişi ancak ailelerimizi, çocuklarımızı, karılarımızı kendimiz koruyabilmek için köyü terk etmiş dağlara çekilmiştik. Köyümüze ilk gelen Ermenilere karşı beyaz bir bezle köyün yaşlılarından oluşan bir heyet gönderdik. Ermenileri, onların geleneğine göre ekmek ve tuzla köy girişinde karşıladılar. Beraberce köy meydanına geldiler. Bütün köy halkını meydanda toplayıp sonra da kadınları erkeklerden ayırdılar. Onların karşılayan

heyetteki kişilerin sakallarından tutarak çırıl çıplak soydular. Sonra da “kusura bakmayın size kurşun harcamayacağız” deyip kılıçla ikisinin kafasını kesip diğer sağ kalana “kanlarını için” diye zorladılar. O da yapmayınca onu da hemen orada öldürdüler. Ahırlara götürdükleri köyün diğer erkeklerini yine kılıçtan geçirdiler. Kadınlara ne yaptıklarını söylemeyeceğim. Sadece şunu söyleyeyim hamile kadınların karnına süngü sokup, bebeklerini yine süngüliyorlardı. Derler ya “Ölüm var ölüm gibi, ölüm var zulüm gibi” aha öyle bir şey...”

8- Kağızman nüfusuna kayıtlı Sarıkamış İstasyon Mahallesinde oturur 1877 doğumlu Sultan Aras’ ın ifadesidir:

“ Ermeni katliamında 45–50 yaşlarında vardım. Ermeniler anamı, babamı öldürdüler. Komşu çocuklarını kurşuna dizdiler. Bize yiyecek almaya giden kocamı soyup, cebinde ne varsa almışlardı. Sonra da üzerine gazyağı dökerek yakmışlardı. Nihayet dayanamayıp ormana kaçtık, günlerce burada bir mağarada kaldık. Yiyecek bir şey bulamayınca rastgele at-eşek cendeklerini yiyecek olarak kullandık. Bir gün beni ve üç arkadaşımı yakalayıp ahıra kapattılar. Sonra üç gün arkadaşıma tecavüz ederek kurşunlamışlardı.

Dam üstünde damımız
Koşuldu harmanımız
Sen ordan çık, ben buradan
Kör olsun düşmanımız
Daha ne diyem...”

9- 1311/1895 Koyunyurdu(Berne) köyü doğumlu Mehmed Ağbaba’nın ifadesidir:

“Sene 34 oldu. 1334. Ermeni başladı bu Türkmen köylerini kırdı. Oluklu, Tozluca’yı kırdı. Kaçan Kağızman tarafına kaçtı. Biz de Ağadeve’den kaçtık. Ağadeve’yi bastılar. Biz de epey silah vardı. Biz Şaban’a kaçtık. Şaban, Böcükli, Kömürlü, Yalnızagaç, Kötek ne bilim, bizi önüne almış götürüyorlar. Hem karşı gelip hem çekiliyoruz. Yalnızagaç’ı kırdı. Purut’u kırdı. Eee 300/400 nüfusu Kızılveren’de kırdı. Zerabhane’nin önüne kadar gittik. Yaz başıdır. Bir atlı geldi dedi ki “Müjdem size, Türk askeri geldi” İki saat çekmedi, suvari geldi. Askerin ayağına kapandık. Ordu Aras nehrini geçti. Çengilli köyünü aldı. Silahı olan askere karıştı. Geldik Çepikler’e çıktık. Yukarı Çepikler’i aldık. Selim çevre köyleri bütün Ermeniydi. Sabah gün çaldı.

Hacı Hamdin Bey vardı. Alay Komutanı. Çepiklerdeydi. Askerin içindeydi. Dedi “Evlatlarım kendinize bir nafaka bir şey yapın” Nafaka ne gezer. Urumlardan kalma patatestir, arpadır ambarlarda. Patatesi kaynattılar, arpayı kızarttılar, ceplerine, çantalarına koydular. Kazım Karabekir Paşa’dan emir beklediler. Emir geldi. Artık hücum başladı. Ermenilerde karşıda. Karakilise tarafında. Oluklunun önünde savaş çıktı.

İki tane katır topu. Yarbay Reşit Bey top başındaydı. Ermeni’ye üç dört top attılar. Bir kurguşun geldi, Bu kurguşun Reşit Bey’e değdi. Memesinin altına değdi. Reşit Bey düştü. Biz yanında duruyorduk. “Oğlum” dedi. İş benden geçti. Siz durmayın kavgaya bakın. Ama Müslüman köyü neredeyse beni götürün oraya kuylayın. Ah, ah Allah rahmet eylesin. Öğle oldu. Ermeni’den toplar geliyor. Reşit Bey’i bir sedye üzerinde 5–10 asker Bastam’a götürüp mezarını kaldırdık. Geldik bir daha askere yetiştik. Kavga durmuyor. Yaz günüdür, uzun gün. Ermeni bozuldu. Karakilise’de topların ikisini bırakıp kaçtılar. Bu köyü aldık. Asker Kırmızı köprü’yü geçti. Subhanazat’ta Ermeni bir daha karşı geldi. Sonra bozuldu. Önümüzde duramadı. Cılavuz’a doğru çekildiler. Ermeni’yi sürdük. Epey esir aldık. Askerimiz gitti, Gümrü’ye Revan’a dayandı. İşte o sene 34’tür”.

10- 1908 Toprakkale doğumlu ve Hıfzı’nın talebesi olan Ziyamettin Alagöz’ün ifadesidir:

“Ermeniler ile aynı mahallede karışık oturuyorduk. O sıra bizim komşu var idi. 3 kardeş Canfida’ydi. Üç kardeşte Aras’ın o geçesin de Malik’in uşaklarıydı. Bu altı tanesi Canfida’ydi. Sabahtan kalkar atları biner Kağızman’ı çark ederlerdi. Ermeniler Müslümanlara hağer etmesin diye. Toprakkale’deki Ermenilerin analarının adı Nişo’ydu. Onlar görseydiler ki Ermeniler bir Müslüman’a hağer ediyor, gebertirlerdi Ermenileri.

Nişo bize gelirdi. Müslümanlar fakir, Ermeniler zengindi. Bize etek etek yemek işi getirirdi. Babam katliamda vefat etmişti. Babam yoğ idi. Nişo’nun büyük oğlu diyordu ki “Ana günahımız boynuna, bir su ısıtsan o yetimlere vereceksin”. Sonra Ermeniler sulama vermiyorlardı bize. O deni ki Nişo’ya diyeydi anam. Bağımız susayıp maşalalarımız kurudumu Nişo’ya diyordu anam. Nişo, “Oğlanlar gelir gelmez

söylerim” diyordu. Oğulları gelir gelmez atlardan inmeden suya giderdiler. Su Tatos’un bağındaydı. Tatos şimdiki Musausta Dursun’un bağında otururdu. Tatos Ermeniydi. Kapıyı vurur, Tatos gelir. Kapıyı açar. Bakar ki Canfida. Diyor bu suyu al götür orda Türk yetimleri var, onların bahçesine bırak. Suyu da bak. Ne zaman kurtuldu kesersin. O saat su geldi. Tatos gelip bağırdı: “Bacı bacı bağı suvarın, bittimi bana haber edin keseyim.

Büyük kardeşim su işi bitince gider haber verirdi. Suyu kes diye. Bizim sokakta duran Ermenilerin adlarını hep biliyorum. Nişo’nun oğullarıydı. Ahmet’in bağında dururdu. Onun adı Ozkan idi. Âşıklıların bağında Üstüyen dururdu. Bu kadındı. Adına Üstüyen diyorlardı. Ondan yukarı Keşişler dururdu. Şimdi Kelömer Ali’nin bağında. Sarı keşişinen kara keşiş. Ondan yukarı Tatos dururdu. Musausta Dursun’un bağında dururdu Tatos. Topal Eco’nun bağında duran Ermeninin adı Rapo’uydu. Ondan yukarı ki Hayrettin’in bağında dururdu. Adı Çirkor’du. İşte oraya kadar biliyorum. Hepsi komşuydu.

Komşumuz olan Ermenilerden hiçbir zarar görmedik. Bir gün Nişo gelip anama dedi ki “Nurise Hanım Muş’un Kağtağanlar geliyor. Her hal Müslümanlara zarar verecek. Eğer kaçabilirseniz sizde Kızılkilise’ye gidin. Anam dedi “Hanım Bibi bizim hayvanımız yok, bir şeyimiz yok. Uşaklar ufak, biz gidemeyiz. Öldürürlerse öldürsünler” Nişo gidip oğullarına diyor. Oğulları diyor ki terpenmesinler, ne zaman ki biz öldük. Onlara sonra zarar gelir. Muşun Kağtağanlar geldi. Burayı sardı. Zaten Kağtağanlar kırdı Kağızman’ı. Kağtağanlar Ermeniydi. Kaldık biz, beş on gün sonra Nişo geldi gene. Anama dedi ki: “Nurise Hanım biz kaçacağız. Türk geliyormuş. Biz kaçtıktan sonra gelin bu eve sahip olun. Yediğiniz size. Gelirsek geri zaten gene bizim. Gelemesek ananın sütü gibi size helal olsun.

On beş gün sonra kalktık ki Ermeni kaçmış. Kapıya ufak bir kilit vurmuşlar. Anam açtı kapıyı. Ermeni o gidiş gitti.

Toprakkale’deki katliam şöyle oldu: Ohancan vardı. Ohancan geldi. Toprakkale’nin beylerini kandırdı. Ohancan Ermeniydi. Ermeniydi ama gâvurun gâvuruydu. Kandırdı ki Müslümanlara barışacağız. Yani kardaş olacağız. Silahları topladılar. Ondan sonra şenliği topladılar. Ermenileri çarşıda Gamir’e doldurdular. Karıları da bir tarafa doldurdular. Megem gâvurlar öldürecekler. . Bir Gamir’in şenliğini kırdılar. Gaz tenekelerini de hazırlamışlar ki karılara ateş vereler. Ona da fırsat bulamamışlar.

Kaynatam İshak Çavuş, Dursun Usta, çokluk olarak haberi alır almaz yetişirler. Dursun Usta diyor ki kalkın İshak durmayın. Atları binin. İşte kaynatam İshak Çavuş dedi ki öyle geldik ki Ermeni'nin iki askeri hele bekliyor. Çarşının başında aşağı gidip yukarı geliyorlar. Atları sürdük. Şaştı Ermeniler. Ulaşır ulaşmaz birinin kellesine Dursun kılıcı vurdu. Birisine de ben vurdum. Tüfeklerini aldık. Vardık ki Gamir şenliği kırlmış. İngilti handa. Zarılayan handa. Hafız'da (Hıfzı) yaslanmış duvara. Böyle gözlerini açtı. Dursun dedi "Bana bir su ver". Dursun Usta, İshak dedi ne ile getireceğiz suyu. Öyle ki dedi ayağımdan çizmeyi çıkardım. Harktan su doldurup getirdim. İki yudum içtiği gibi bal mumu gibi oldu. Bağırдық sağ kalan var mı? Topal Mehmet, Şeme Hasan, bunlar hep sağ. Cenazelerin altında kalmışlar. Sekiz on adam kurtardılar.

Kaynatam dedi ki atları sürdük. Aras'a ulaşmış, Kötek'e ulaşmış, Ermeni göçü geliyor. Ömeroğlu'nun kelleden verdik dedi bunlara kurşunu. Kars'a kadar dövüşe dövüşe gittik."

11- 1910 Doğumlu Toprakkale Mahallesinde ikamet eden Muhsin Bey(Yüce)'in ifadesidir:

"Ermeniler çok insanı katletti. Mısto Bey, Cavo Bey, onun oğlu Feyzullah Bey, Osman Bey, Kaplan Bey, Nuh Bey, Recep, Şeref Emi. Bize ortakçydı. Toprakkale katliamından sonra öyle oldu ki makineli tüfek atsalar kimse duymazdı. Evlerde erkek kalmamıştı. Bütün çocuklar analarının ismiyle söylenirdi, çağrılırdı. Toprakkale'de dört beş erkek kalmıştı. Muhtar Hasan, Şeme Hasan, Mıtı Mustafa, Rıza Çavuş, bir de Ali Bala. Beş kişi kalmıştı. Sabahtan erkenden babamı ziyarete gelirdi.

Babam Süleyman derdi gidin dolaşın mahalleyi. Kimin neye ihtiyacı varsa öğrenin. Gelirdi. Ağa falanın çocuğu hasta. Bir şey yok ki yedirsin. Üzüliür dururdu. Derdi süt görünün çocuğa içirsinler. Ekmek yok. Dört sene beş sene ot otladık. Yazın yaşını kışında kurutulan evelik ile kızıl pancarın kurusunu suya döker haşlardılar. Tuz seper yedik. Üç sene böyle geçti. İki tane Sarıkamış askeri vardı. Gelmiş burada bizde barınmışlardı. Onlar şehit oldular. Toprakkale'de Manavas'lı Temir vardı, bacağından vuruldu. Biz kaçtık Cahına. Tekrar Kağızman'a geldik. Sonra Hasankale'ye taşındık".

12- Kağızman 1927 doğumlu Çilingir Zeki Günay'ın ifadesidir:

“Ben Zeki Günay Kağızman'ın Şahindere mahallesinde oturmaktayım.79 yaşındayım. Babam ve anamdan Ermeni katliamlarını defalarca dinledim. Kağızman'daki Müslüman ahalinin neredeyse büyük bir kısmı şehit çocuğudur. Veya Ermeni zulümlerine maruz kalan insanların evlatlarıdır. Ermeniler katliam yapmadan önce Kağızman ahalisine diyorlar ki bize haber geldi barış oldu silahlarınızı getirin verin bundan sonra kardeş kardeş yaşayacağız. Kağızman ahalisinin iyi yürekli insanları Ermenilere inanıp silahlarını veriyorlar. Ancak bazı Kağızmanlı kardeşlerimiz bunlara inanmayıp silahlarını vermiyor.

Çoğunlukla silahlar toplanıyor sonra Ermeniler Kağızman'da silahsız kalan bu halkı toplayıp bugün ki şehitlik caddesindeki Atatürk ilköğretim Okulu'nun karşısındaki Gamir Damı denilen Rusların hapisane olarak kullandıkları yere götürüp içeri dolduruyorlar. 8 Nisan 1918'de Hepsini süngüleyerek şehit ediyorlar, bu katliamda Kağızmanlı Halk şairimiz Hıfzı'da üç süngü yarası aldıktan sonra Şehit oluyor. Kadınları da bugün ki çarşı merkezindeki camiye dolduruyor aç ve susuzluğa mahkûm ediyorlar.

Ermenilerden kurtulmak isteyen yüzlerce kişi canlarını kurtarmak için Kağızman'ın güneyinde bulunan Yankıpınar(Kızılkilise) köyüne kaçıp oradaki Türk kardeşlerine sığınıyorlar. Anam anlatıyordu bizde yanımızca gereken erzakımızı alıp Yankıpınar'a gidip canımızı kurtardık. Fakat bunu öğrenen Ermenilerin bir türlü giremedikleri Kızılkilise'yi de katliam yapmaya gidiyorlar. Fakat bunu başaramıyor. Yankıpınarlıların gayreti ve oraya sığınan silahını teslim etmemiş Kağızmanlılarında kahramanca çarpışmalarıyla geri püskürtülüyorlar.

Yankıpınarı ele geçiremeyen Ermeniler Kağızman'a geri döndükten sonra ellerindeki bütün tutsakları süngüleyerek öldürüyorlar. Dedem nenem amcamzade Mevlit Günay, Dayım Yakup Karaca'da Ermenilerce şehit edilmiştir. Ermeniler bu zulümleri yaparken diyorlarmış ki bize yedi tane vilayet verilmiş ya bu toprakları terk edeceksiniz yâda hepinizi süngüden geçiririz. Yani Ermenilerin yaptığı Katliam çok ağırdır yalnız Kağızman ve civarında 500 kişiden fazla silahsız savunmasız Yaşlı, çocuk, kadın öldürülmüştür. Rahmetli anam Ermenilerin bu zulümlerini hatırladıkça hep ağlardı ve devamlı şehitlerimize dua ve hatim okurdu. Anam o acıları unutamadı düşüne düşüne hastalığa yakalandı ve hakkın rahmetine kavuştu”.

13- Kağızman Çeperli Köyü doğumlu Mahmut Ulusoy'un ifadesidir:

“1325 Kağızman Çererli köyü doğumluyum. 82 yaşındayım. Benim babam Ermeni katliamını şöyle anlatırdı. Diyordu ki katliamdan bir iki gün önce Ermeniler getirin silahlarınızı teslim edin dediler. Gamandır adında birisi Çilehane’de oturuyor ve silahları topluyormuş. Herkes silahları götürüp ona teslim etmiş. Oda soruyormuş. Düşman gelince siz ne yapıyorsunuz. Nerelere saklanıyorsunuz? Köylülerde bizim köyün güney kısmı taşlıktır. Yani mağara gibi taşların arasına üç beş kişi girer diyorlarmış.

Tehlike anında biz bu çakraklara saklanıp bekliyoruz. Ermeniler gidince köye geliyoruz. Konuşmalardan ve silahları teslim ettikten sonra Ermeniler köye girerler. Köyden taşlıklara doğru çıkan köylülerin önünü iki atlı çevirir. Toplanıp köye getirilir. Köydekilerde toplandıktan sonra bir ahıra doldururlar. Kapının ağzında iki ermeni askeri durur. Birinin elinde süngü birinin elinde kılıç. Birisi de tulum çalmaya başlar. İçerdeki sesleri dışarıdakiler duyup kaçmasınlar diye.

Kadınları da ayrı bir dama dolduruyorlar. Ve içerdekilerin hepsini kılıçtan ve süngüden geçiriyorlar. Böylece köyümüzde 60 in üzerinde insan katledilmiştir. Babamın bana anlattığı bu kadardır”

15- Kağızman’ın Çeperli köyünde 1930 ‘da doğmuş olan Kemal Atilla’nın ifadesidir:

“Abdurahman oğlu, Kağızman 1930 Çeperli köyü doğumluyum 1918 yılında Ermeniler katliamdan bir gün önce bütün köylerden silahları topluyor sonra ertesi gün Şaban, Böcükli, Kömürlü, Yalnız ağaç, Pashı ve Çeperli’de köylüleri toplayıp ahırlara dolduruyorlar. Hepsini acımasızca kılıçtan geçiriyorlar. Kimse sağ kalmasın diye süngülenmiş, kılıçla parçalanmış insanların üzerine ot serip ahırlara camuşları salıyorlar. Çiğnetip ezdiriyorlar. Bu katliamdan ancak üç kişi yaralı olarak kurtulup sağ kalıyor.

Rahmetli nenem diyorduki Ermeniler gittikten sonra katliam yerine gittiğimiz zaman ciğerim sızladı baktım ki ahırdan akan kan ahırın önündeki harkı doldurmuş su gibi akıyor. Amcalarımı direklere bağlayıp yanlarından etlerini yararak cep açmış ellerinin ve ayaklarınının parmaklarını keserek içine sokmuşlar.

Ayrıca Çengilli köyü yönünden gelen Ermeniler civar köylerden topladıkları Türkleri Ortaköy'le Çilehane arasındaki bir dereye doldurup hepisini süngüden geçiriyorlar. Nenem bu zulümleri anlatırken gözleri yaşarıyordu. Anlattığım bu katliamda öldürülen kişilerin mezarları köyümüzde mevcuttur”.

16- 1942 Kağızman doğumlu Hacı Kadir Koman'ın ifadesidir:

“Ben Kağızman'ın Yankıpınar (Kızılkilise) köyünden Avcı Mahmut'un torunu 1942 doğumlu Hacı Kadir Koman. Rahmetli babam Mikdat, Ermeni Zulmünü şöyle anlatıyordu. Kağızman'da Ermeniler bir barış sözünden bahsederek Kağızman halkının silahlarını toplar Türkleri bu barış yalanına inandırarak tuzağa düşürürler.

Sonra Kağızman'da silahsız ve savunmasız kalan insanları toplayıp çarşı merkezinde şimdiki Şahindere mahallesindeki Atatürk İlkokulu'nun karşısında Gamir Damı dedikleri Rus hapishanesine doldururlar. 8 Nisan 1918 günü hepisini süngüden ve kılıçtan geçirip şehit ederler. Artık bu zulümlere dayanamayan Kağızman halkı çocuklarını yaşlılarını alıp Kağızman'ın güney doğusunda bulunan Yankıpınar(Kızılkilise) köyüne sığınurlar. O esnada dedemde çocuklarına der ki siz göçünüzü yükleyip Kızılkilise'ye götürün, bu zulümlerden kaçan bütün türk ahalesinin kızıl kilisede olduğunu haber alan Ermeniler Kızılkilise köyüne baskın yapmak için kızıl kilise'nin gedikler mevkisine çıkarlar. Ancak Kızılkilisenin Hakimi Kör Haso Ağa Lakaplı Hasan (Gülderen),Yakup(Altıntaş) silahlı kahraman köylüler ve Kağızman'dan köye giden dedem Avcı Mahmut Şido Ömer ve arkadaşlarının çarpışmasıyla geri püskürtülürler.

O anda bir haber gelir. Manavas, Panavas ve Dirapenek'teki Ermeniler Kağızman'a baskın yapmak için şehre iniyor. Atlara binen dedemgil hemen Kağızman'a ulaşır Ali Rıza Ataman'a katılıyorlar. Rahmetli dedem Avcı Mahmut, Şido Ömer ve silah arkadaşları Ermenilerle çarpışmaya başlıyorlar.

Manavas, Panavas ve Dirapenek'ten yetişen Ermeni çeteleri Taşkışla'daki Ermenilere ulaşınca dedemin ve Şido Ömer'in silah arkadaşları geri çekiliyor. O esnada Avcı Mahmut'un yanında bulunan Şido Ömer Avcı Mahmut'a diyor ki dayı hep geri çekildiler. Biz yalnız kaldık. Avcı Mahmut'ta Şido Ömer'e diyor ki sen şurda mevzilen etrafı kolaçan et ben kışla binasına girip bunlardan yaptıkları bu zulmün intikamını alayım. Ölürsem de canım bu vatana kurban olsun.

Rahmetli Avcı Mahmut Taşkışla binasının üst katına çıkıyor, sol pencereden Ermenilere amansız kurşun yağdırıyor. Bunu gören Ermeniler çok zayıat vereceklerini anlayınca üç Ermeni askeri ayırıp ayaklarının altına keçe bağlatıp gizlice binanın dibine gönderiyor. O zaman Avcı Mahmut Ermenilerden 36 kişi öldürüyor. Binanın yanına gizlice yanaşan üç Ermeni'den biri pencerenin yanına geldiğinde bakıyor ki Avcı Mahmut silahını ve başını pencereden dışarı çıkarmış Ermenileri kurşunluyor. Bu Ermeni askeri alttan yukarı ateş ederek onu çene altından vurarak şehit ediyor. Sonra Avcı Mahmut Taşkışla içinde defnediliyor. Mezarı hala Taşkışla girişindedir.”

17- Hazal Yıldız'ın oğlu 1947 Çeperli köyü doğumlu Nesim Yıldız'ın ifadesidir:

“Ben Kağızman'ın Çeperli köyündenim. 1947 doğumluyum. Benim anam 1316 doğumludur. Anam 105 sene yaşadı. Anam Ermeni zulümü ve afatını bizzat yaşamıştır. Yaralanmış ve görmüştür. Anam Ermeni zulüm ve katliamını anlattığı zaman üç gün beş gün yemek yemezdi. Anam diyordu ki Ermeniler katliam yaparken erkek, kadın, çocuk demeden hepsini süngüden ve kılıçtan geçirdiler. Hamile kadınların karnında çocukları süngülediler.

Köyden topladıkları insanları ahırlara doldurup hepsini kesmiş ve süngülemişler. Buda yetmezmiş gibi kılıçtan geçirilmiş bu insanların üzerine ot sererek camuşları üzerinde gezdirmişler. Sağ kalanları da camuşlar çiğneyerek öldürmüş.

Benim amcamın kollarını ve bacaklarını kesmişler, anam diyor ki bizi ahıra götürdüklerinde ben 12 yaşındaydım. Annemin eteğinden tutmuştum. Ahıra girerken ahırın kapısının önünde Ermeniler kimisinin elinde kılıç kimisinin elinde süngülü tüfekle duruyor köylüyü içeri dolduruyorlardı. Birisi de kapının önünde tulum çalıyordu. İçerdeki süngülenen kılıçlanan insanların sesi dışarıda duyulmasın.

Anneme vurdukları zaman iki süngü yarası başında iki yarada sırtından alıyor. Annemin dört yerden yarası vardı. Annem bu zulümü zaman zaman bize anlatırdı. O zaman köyümüzde birçok masum insanı öldürmüşler. Şu anda köyümüzdeki toplu mezarlıkta 66 kişi yatıyor. Yakup dedem ve Pero Nenem de bu toplu mezarlıktadır. Ben bu mezarlığa baktığım zaman içim yanıyor.”

18- 1950 Kağızman/Kümbet Mahallesi doğumlu Cemil Dur'un ifadesidir:

“Ferhat oğlu 1950 Kağızman doğumluyum Aşağı kümbet mahallesinde oturmaktayım, Rahmetli Babamdan ve büyüklerimizden Kağızmanda yapılan Ermeni katliamlarını defalarca dinledim büyüklerimiz şöyle anlatıyorlardı. 1918 Yılında nisan ayında bütün yurdumuzda yapılan katliamlar gibi Kağızman’da da çok zulüm etmişlerdir. Rahmetli babam diyordu ki 1918 yılında Mart-Nisan aylarında Ermeniler bütün milletin silahlarını topladıktan sonra erkekleri arşı meydanında topladılar. Ermeni komutanı konuşmaya başladı o zaman rahmetli babam Ferhat babasının tek oğlu olduğu için babamı hiç yanından ayırmazmış. Dedemi götürürlerken babam da yanında olduğu için babamı da götürmüşler.

Ermeni komutanı konuşmaya başladığı zaman babam diyor ki babamın ağladığını gördüm. Neden ağladığını sordum, Ermenice bildiği için dedi oğul, bu Ermeni gavuru diyor ki bize yedi vilayet vermişler. Bunun üzüntüsünden ağlıyorum. Bunlara nasip olmaya. Ermenilerin Türklere dönerek şöyle konuşmaya başladı: “Türkler size söylüyorum, neden hepiniz silahlarınızı getirmiyorsunuz, barış yapıldı bundan sonra dostça yaşayacağız. Korkmayın silahlarınızı getirip teslim edin. Ve orada milletin gözleri yaşararak herkes evlerine dağıldı. Çok geçmeden Ermenilerin oyunu ortaya çıkmaya başladı. Rahmetlik babam diyordu ki oğul babam bunları bana anlattığı zaman gözlerinden yaş akıyordu. Her gece evlere baskın yapıp Kağızman ahalisine zulüm ediyorlardı. Silahlarınızı çıkarıp getirin diye. Erkekleri toplayarak fırsat buldukça süngüleyerek öldürüyorlardı. Yemen avuş ve Emin Atış’ı kalleşçe şehit etmişlerdir. Babam diyordu ki Aşağı Kümbet Camii mevkiinde bir anne  oğlunu Ermeniler durdurarak sıraya dizerler. Anneleri oğullarımı öldürmeyin beni öldürün diye haykırmasına rağmen ilk önce üç oğlunu kadının gözü önünde sngleyip öldürüyorlar. nce senin ciğerin yansın dedikten sonra annelerini öldürmüşlerdir.

Rahmetlik dedemin babama anlattıklarına göre Ermeniler hamile kadın, ocuk ayırmadan katliam yapmışlardır. Dedem babama şöyle anlatmış, diyormuş ki bu kfirler hamile kadınlar üzerinde bunun karnındaki ocuk erkek mi kız mı diye iddiaya girip süngüyle çocukları annesinin karnından çıkarıp bakıyorlarmış, sonra da kadını ldryorlarmış. Bu şekilde birçok Türk ahalisinin ölümüne neden olmuşlardır.

Yine Kümbet Mahallesinde Seyfettin Kurt’un evinin yanında bulunan yerde kadınları toplayıp hapsedtikleri sonradan akıbetlerinden bir haber alınamadığı da bir gerçektir. Babam şöyle anlatırdı ocuk yaşta olmama rağmen Ateşyen sokağın başından

olan yerden Toprakkale'ye giderken Ermenilerin kendisine uzaktan ateş ettiklerinden duvarın dibine çökerek ağlayarak yerden kalkamadığım olmuştur.

Yine bir aileden yedi kişiyi öldürmüşlerdir. Bunların toplu mezarı Kümbet Mahallesi mezarlığında tespitli ve bellidir. Babam diyordu ki daha sonra Çarşı mahallesinde topladıkları erkeklerin hepsini Gamir Damı'nda süngüden geçirmişlerdir. Babam diyordu ki Allah o günleri bir daha yaşatmasın. Bu vatani ve bu kutsal toprakları bir daha düşman istilasına uğratmasın.”

19- 1956 Kağızman Şahindere Mahallesi doğumlu Yaşar Bora'nın ifadesidir:

“Ben Kağızman halkından Yaşar Bora. Benim nenem Ermeni zulümlerini o kara günleri yaşamış ve bize defalarca anlatmıştır.

Nenem diyorduki Ermeni katliamlarında ben on üç yaşındaydım. Ermeniler katliamdan önce milleti kandırarak silahları topladılar sonra Kağızmanın mahallelerinden ve çarşı mahallesinden topladıkları kişileri getirip Şahindere Mahallesindeki Gamir Damı'na kapatarak hepsini süngüleyerek öldürdüler. Nenem diyor ki bizim mahalledeki insanları toplarken ben kundaktaki kız kardeşimi alarak çalılardan arasına saklandım. Baktım bir rutbeli on tanede Ermeni komşularımızın gelinini aralayıp yakalamak istiyorlar gelin direnince Ermeniler süngülerle gelinin omuzlarını süngülediler. Gelin öldü yine teslim olmadı.

Nenem diyorki ben kundaktaki kardeşim kucağında çalılardan içinden bunları seyrederken tir tir tititriyordum. Sonra yine başka bir komşumuzun çocuklu gelinini aralayarak hırpaladılar. Gelinin kucağından çocuğu yere düşünce Ermenin birisi silahının süngüsünü yerdeki çocuğa saplayarak havaya kaldırdı ve arkasına fırlattı. Nenem diyor bunuda görünce ben gözlerimi kapattım ve çalılardan içinde gözyaşlarımı tutamadım.

Bu olayı nenem anlatınca sanki o kara günleri yeniden yaşıyormuş gibi hıçkırma hıçkırma ağlıyordu. Ermeniler gittikten sonra akşamın karanlığından faydalanarak mahalledeki insanlarla birlikte çaresiz kalınca Kızılkilise'ye sığındık. Köye vardığımızda hemen çalılarla tandırları yakıp ekmek pişirerek bize yedirdiler. Çocuğu ölen sarı gelinde canını kurtararak bizimle birlikte Kızılkilise'ye geldi. Gelinin vücudundaki süngü yaralarına merhem yapıp sardılar.

Çocuğu Ermeniler tarafından öldürülen bu gelin köydeki silahlı insanlara yalvararak beni de aranızda alın bende çarpışmak istiyorum diye yalvardır. Ayaklarına çarık giyindi. Başına yeşil bir vala bağlayıp o silahlı insanlara katıldı. Ekmeğini alıp o da mevziye gitti.

Uzun zaman köyde kaldık. Sonra Kağızman Ermeni zulmünden kurtarılınca evlerimize geri döndük. Yani o zaman nenem diyordu ki Kağızman ve civarında 500–600 kişi öldürüldü. Nenem 103 yaşında rahmetli oldu.”

20- 1956 Çeperli köyü doğumlu Yılmaz Çolak’ın ifadesidir:

“Eski ismi Kızılveren olan Çeperli köyü 1334/1918 yılında Ermeni katliamına maruz kalmıştır. Ben ninemden duyduklarım göre Ermeniler önce Çilehane köyüne karargâh kuruyorlar. Sonra Ermeniler köylere geliyorlar. Bizler sizlerle dost olacağız. Silahlarınızı getirin Çilehane’de bize teslim edin diyorlar. Silahlar teslim olduktan sonra gelip kapılarınıza dostluk için kırmızı boya vuracağız. Bu sözleri Ermenice ve Rusça konuşuyorlar.

Mamo Dede Rusça ve Ermenice biliyormuş. Gelip köy halkına bunları anlatıyor. Bunlar bizim silahlarımız aldıktan sonra bize toplu katliam yapacaklar diye köy halkına bildiriyor. Köy halkı bu sözleri benimsemiyor. Dostluk namına silahlarını Ermenilere teslim ediyorlar. Mamo Dede kendi silahını Ermenilere vermiyor. Mart ayının çıkışı Nisan ayının girişi bir tabur Ermeni Kötek istikametinden Kızılveren yönüne doğru geliyorlar.

Köye bir kilometre kala bir gurup Ermeni ayrılıyor. Sayıları 70-80 civarında köylü kaçmasın diye köyün üst yönünü kesiyorlar. Ermenilerin katliama geldiğini haber alan halk kaçmaya başlıyor. Kaçanları bu gurup geri çeviriyor. Mamo Dede bu Ermenilerle silahlı çatışmaya giriyor. Orada şehit oluyor. Diyor Ermeni taburu Kötek istikametinde dört köye yaklaşıyor.

Yusuf Dede ve derviş Dede iki kardeş bu Ermenileri engellemek için karşılıyorlar. Halk katliamdan kurtulsun diye. Bunlar Ermenilere direnmek ve köye girmesinler diye Ermeniler onları da yanlarına alıp işkence yapa yapa köye giriyorlar. İşkence ile bunları şehit ediyorlar. Parmaklarını kesiyorlar ve çarımha geriyorlar. Köyün üst yanında yakaladıklarını köye getirip erkekleri bir ahıra kadınları bir ahıra doldurup işkence yapa yapa katlediyorlar. Üzerlerine ot serip mandalara çiğnetiyorlar.

Bu ahurdan beş yüz metre uzakta olan çeşmeye bunların kanları karışıyor. Bu katliamda Tiknis, Şaban, kömürlü, Böcükü, yalnızcağaç ve Kötek'ten kaçan ahali öldürülmüştür.

Bunların arasından Rızgo Dede, Hazal Nene yaralı olarak kurtulmuştur. Hazal Nene iki yıl oluyor rahmetli olalı. Aynı sözleri ben ondanda dinlemiştim. Köyümüzde beş toplu mezar bulunmaktadır. Köyün yakınlarında şehit olanların haricinde bu toplu mezarlıklar Camuşlu köyünden Habo dede aynı köyden şehit edilen Yusuf'un oğlu Mehmet Dede Ermeni çekildikten sonra mezar eşiyor, cesetleri öküz arabalarıyla taşıyıp üst üste gömüyorlar.

Katliam edilenlerin sayıları 250–300 civarındadır. Şehit olanların akıllarda kalan isimleri Rüstem, Yago, Hazal nenenin babası bunlar 15 nüfuslu bir ailedir. Bu ailelerden birer kişi sağ kalmıştır. Mamo Dede, Eleçe, Emoş ve Mehmet isimli şahıslar köyün üst tarafından gelen Ermeniler tarafından şehit edilmiştir”.³⁶⁶

³⁶⁶ Canlı Tanık İfadeleriyle Kağızman ve Çevresindeki Ermeni Katliamının Tamamı İçin Bkz. Küçük-Gülderen, **Kağızman'da Yaşayan Rus Zulmü ve Ermeni Mezalimi**, s. 72.

ÖZGEÇMİŞ

1979 Yılında Karaman İli Sarıveliler İlçesi Esentepe Köyünde doğdu.

1987 Yılında Esentepe İlkokulunu bitirdi.

1994 Mersin İmam-Hatip Lisesinde Orta Öğrenimini tamamladı

2001 Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümünden Mezun oldu.

2003 Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans Eğitimi almaya hak kazandı.